YAKUB KADRI:

TUĐINAC

EXARDUIS PERPETUUM NOMEN

JAKUB KADRI:

TUĐINAC

„SVIETSKI PISCI"

UREDNIK I IZDAVAČ

ANTE VELZEK

ZAGREB - BULIĆEVA 12 - TEL. 35-73

PREVEO

DRAGUTIN BIŠĆAN

ZAGREB 1940

Knjige izlaze svaki mjesec. Cijena pretplate za 1 godinu (1 kolo) 12 knjiga: uvezano u platno 480.— Din, broširano 360.— Din; za pola godine (kola): uvezano 240.— Din, broširano 180.— Din. — Pretplata se može otplaćivati i u mjesečnim obrocima od 40.— Din (za uvezane) odnosno 30.— Din (za broširane). — Cijena pojedinih knjiga za one, koji nisu pretplatnici označena je na omotu.

»TIPOGRAFIJA« D. D. ZAGREB

U V O D

U želji da čitatelju pružimo stvarnu sliku velikih događaja, koji su piscu ovog romana poslužili kao okosnica, iznosimo kratak prikaz povijesnog zbivanja onoga doba, sažetu sliku turske borbe za slobodu, koja će već malo kome biti poznata u svim svojim zakučastim zapletima i raspletima, iako nas od nje ne dijeli ni četvrt vijeka. A uz to će i bolje shvatiti dušu dosad nam još nepoznatog prvaka moderne turske književnosti i samo ovo njegovo djelo.

30. rujna 1918. potpisala je u Mudrosu carska otomanska vlada na čelu sa sultanom Muhamedom VI. ugovor o primirju. Time se izručila na milost i nemilost neprijateljskim vlastima Antante i stvorila uvjete za uvod u epohu najtežih nacionalnih poniženja za osmanlijsko carstvo.

Prva je posljedica kobnih uvjeta toga primirja bila pojava savezničkog ratnog brodovlja pred Istanbulom. Englezi, Francuzi i Talijani zaposjeli su područje s obje strane Bospora, Englezi su odmah prodrli u Mosul, a 23. studenoga 1918. ušle su čete zapadnih vlasti svečano u Istanbul. Ali ni time se nisu zadovoljili: nešto kasnije su Englezi zaposjeli Urfu, Ajintab, Maraš i Adanu u južnom dijelu Male Azije, koje su područje iza toga predali francuskim četama. Osim toga je Italija okupirala znatno područje na jugozapadu Anatolije, a sva je turska željeznička mreža pala pod nadzor engleskih i francuskih četa.

Kad su ti događaji očajnoj i nemoćnoj zemlji sapeli ruke, poslao je posljednji sultan osmanlijskoga carstva pobjedonosnog generala Mustafu Kemala, da kao generalni inspektor treće armije s najširim punomoćima u Anatoliji provede uvjete primirja. Taj je general, pun žarke ljubavi za domovinu i bolne brige za budućnost svoga naroda, odmah uočio dobru priliku, da u Anatoliji — jezgri turskog naroda — organizira središte otpora proti silničkoj pobjedničkoj politici neprijateljske Antante, koja je ugrozila opstanak carstva.

Čim se Mustafa Kemal 19. svibnja 1919. iskrcao u Samsunu na obali Crnoga mora, i stupio na anatolsko tlo, bilo mu je jasno, da će tim pothvatom, koji je već odavna tajno snovao, izazvati najžešći gnjev svoga carskog gospodara, koji je za volju dinastičkim interesima bio i te kako spreman, da se posve podloži volji pobjedničkih saveznika. Mustafa je Kemal još u Istanbulu nastojao, da ga sklone na odlučni istup kod pregovora o miru, ali zaludu.

Ni jasna spoznaja, da bi njegov ilegalni pothvat mogao u stanovitim prilikama uroditi vrlo opasnim posljedicama, nije bila kadra da Mustafu Kemala odvrati ni za pedalj od njegova nauma, koji je smatrao dosuđenim od sudbine, kojem se odao svom dušom, žarkim fanatizmom i željeznom energijom. Sakupio je oko sebe šaku sumišljenika i neopisivo teškom mukom digao na noge anatolski narod, koji je poslije primirja zapao u tupu letargiju. Na svu mu je sreću pri tom bio od pomoći važan događaj: omraženi su Grci upravo u to doba zaposjeli Izmir (Smirnu), bogatu tursku veliku luku na obali Sredozemnog mora. Kad su stigle vijesti, kako Grci nečovječno progone i besmisleno muče tursko stanovništvo, probudio se bolno pogođeni turski nacionalni osjećaj i poslužio Mustafi Kemalu kao kvasac za raspirivanje oslobodilačke borbe, pogotovo jer je on mudro i lukavo umio tu borbu prikazati svijetu, koji je u duši

bio odan padišahu, da se ona ima povesti po njegovoj zapovjedi.

Rodoljubna su društva stala svuda nicati kao gljive, malo po malo raširila se po svoj Anatoliji i Trakiji. Započelo je smiono i bijesno gverilsko ratovanje na sve strane, a na čelu mu bijaše Mustafa Kemal.

Ni onda, kad je došlo do neizbježivog prekida sa sultanskom vladom u Istanbulu, koja je Mustafu Kemala proglasila »buntovnikom« i uložila sve, da osujeti njegov pothvat, nije se on dao smesti. Naprotiv svom je silom poradio, da sada kao slobodan čovjek, otresavši sa sebe breme službenog naloga, očisti Anatoliju od neprijatelja i razvrgne svaku vezu s nesposobnim, slabim Istanbulom, koji se proti njemu urotio zajedno s neprijateljskim vlastima.

Sakupio je nacionalnu vojsku, postavio joj na čelo prokušane časnike, naoružao je, kako je bolje mogao, poveo u borbu proti Grcima i gdje je god mogao, sprječavao je Engleze u provedbi razoružanja. U Erzerumu i Sivasu sazvao je nacionalni kongres, koji je izradio nacionalni program i izabrao nacionalni izvršni odbor kao privremenu vladu.

Sve su te energične mjere, a naročito neuspjesi različitih pothvata, uperenih proti djelu Mustafe Kemala sa strane padišaha dovele trulu vladu u Istanbulu u nadasve opasan položaj, u opasnost, da će joj izmaći sva vlast iz ruka. Kad je ona 12. rujna 1919. s Engleskom sklopila tajni ugovor, koji je Tursku proglasio britanskim mandatskim područjem, provalila je bura negodovanja proti izdajničkoj istanbulskoj vladi u čitavoj Anatoliji. To je napokon primoralo sultana, da raspusti svoju vladu i provede nove izbore za parlamenat u Istanbulu. Što više novi se kabinet pod Ali Riza pašom — bivši je veliki vezir Damad Ferid paša morao odstupiti —, našao ponukan, da stupi u vezu s nacionalnim pokretom u Anatoliji, premda samo u spoznaji, da bi bilo opasno, kad

bi se otvoreno i dalje opirao snažnim nacionalnim idejama.

Međutim je Mustafa Kemal poveo borbu proti Francuzima na jugu Anatolije — u pokrajini Ciliciji —, koji su se mjesto Engleza ugnijezdili u Adani, Mersinu, Urfi i Ajintabu. U prosincu se Kemalova vlada iz Sivasa preselila u Ankaru.

Kad se turski zastupnici u Istanbulu na nagovor Kemala konačno ohrabriše da potpišu »nacionalni pakt«, u kojem se sva područja osmanlijskog carstva proglasuju nedjelivom cjelinom, zaposjedoše Englezi 16. ožujka 1920. Istanbul s vojskom, raspustiše parlamenat i prognaše na Maltu velik broj osoba, koje su se isticale svojim nacionalističkim osjećajima.*)

Mustafa Kemal je nato smjesta proglasio ništetnim sva utanačenja, koja je sultanova vlada poslije zaposjednuća Istanbula sklopila s neprijateljskim vlastima. Učinio je to pod izlikom, da su saveznici sva ta utanačenja od Istanbula iznudili silom i proti pravim namjerama padišaha. Da okruni svoje dotadanje djelo, obavijestio je formalno europske vlasti, da je u Anatoliji konstituirana nova turska nacionalna vlada, kako je to zaključila »Velika narodna skupština« u Ankari, koja je Mustafu Kemala izabrala glavom države.

Stvorivši novu tursku državu izazvao je Kemal paša gnjev sultana u Istanbulu. Ovaj ga je otada smatrao krvnim neprijateljem i na sve moguće načine pokušao, da uništi buntovničkog generala. Opet dolazi na vlast kabinet Ferid paše, koji je slijepo oruđe i sultana i Engleza. Ratni sud osudi Mustafu Kemala in contumatiam na smrt, ne bi li tako izvršio moralni pritisak na anatolske organizacije i Kemalove pristaše. U isto su vrijeme organizirali t. zv. kalifsku

*) Jakub Kadri je u svom romanu »Sodoma i Gomora« vanredno živo i vjerno opisao najteže dane turskog nacionalističkog stanovništva u Istanbulu pod vlašću britanske soldateske, sramotna nasilja i progone sa strane europskih okupatora.

vojsku pod vodstvom reakcionaraca, vjerskih fanatika i pustolova, koji je doista povedoše proti nacionalističkim četama, ali ne mogoše dakako postići nikakvog uspjeha.

Međutim su saveznici sa sultanovom vladom stali voditi pregovore o miru. Punomoćnici su istanbulske vlade konačno 10. kolovoza 1920. u Sèvresu potpisali ugovor o miru. Taj je ugovor osmanlijsko carstvo podijelio u interesne sfere i posve ga raskomadao: Dardanele i Bospor je intenacionalizirao, osmanlijsko carstvo istjerao iz Europe, lišio ga Egipta, Sirije, Palestine, Arabije i Mezopotamije, Armeniju proglasio samostalnom državom, a sva područja u Anatoliji, koja su već prije zaposjele različite vlasti, ostavi njima u obliku mandatskih zona. Da je došlo do provedbe svih tih zaključaka, koji su Anatoliji oteli dvije trećine njenog pravog teritorija, bili bi s vremenom Tursku posve izbrisali s lica zemlje, ali na svu sreću Mustafa Kemal je svojom energijom spasio, što je mogao spasiti.

I u svom je taboru Mustafa Kemal naišao na poteškoće. Malo po malo uhvatile su u njem maha jake revolucionarno-komunističke struje. Veliki se vođa morao proti tim razornim elementima poslužiti najstrožim mjerama, pogotovo kad je tim nezadovoljnicima pošlo za rukom, da svojom agitacijom k sebi privuku dio njegovih četa i raspire otvorenu bunu. Vanjski su neprijatelji smjesta iskoristili to oslabljenje turskih nacionalističkih snaga: Grci su iz Izmira stali prodirati dublje u zemlju i ljeti su 1920. zaposjeli Bandirmu i Brusu u sjeverozapadnoj Anatoliji, a ujedno se stali širiti i u Trakiji.

U to su se i Armenci na sjeveroistoku Anatolije digli na oružje proti novoj turskoj vladi, ali Kemalove su čete u prosincu iste godine iznijele pobjedu u armenskoj vojni. Iza toga se vodstvo države moglo baciti na suzbijanje opasnosti na drugim ugroženim frontama.

Nacionalna je vojska u prvom redu stala progoniti i istrebljivati kojekakve ustaške čopore, koji su se od nje odmetnuli i na svoju ruku stali haračiti po zemlji. Time je jako prorijedila svoje čete na zapadnoj fronti. Grci su brže bolje iskoristili tu priliku i navalili na turske položaje kod Inönüja i Dumlupinara, nadajući se, da će ih pregaziti. Ali Ismet paša je organizirao snažan otpor i suzbio grčku navalu, tako da su Grci morali uzmaknuti sve do Bruse. Međutim su raspršili i uništili posljednje ustaške čete.

Pobjeda nad Grcima u prvoj bitci pod Inönüjem, potpuni poraz ustaša i ugušenje reakcionarnih spletaka u vojsci vanredno su učvrstili položaj nove ankarske vlade: Buntovni je general postao snažan faktor, o kom su i zapadne vlasti morale voditi računa.

Kad je u veljači 1921. u Londonu bila sazvana konferenca vlasti, koja je u neku ruku imala revidirati nesnosni sevreski ugovor, pozvali su, primorani tim novim položajem, pored delegacije istanbulske vlade i zastupnike ankarske vlade. Sultan je već prije toga tražio sporazum s Ankarom, tako da je padišahovo izaslanstvo već stupilo u vezu s Mustafom Kemalom. Te su činjenice za Kemala značile ni manje ni više, nego da je Europa i Istanbul konačno priznao državu, koju je on stvorio. Londonska se konferenca izjalovila zbog otpora Grka, koji su prodrli u Anatoliju, da oružjem provedu odredbe sevreskog ugovora o miru, da na priznanje toga stanja primoraju i ankarsku vladu, a kao nagradu za to da dobiju Trakiju i područje oko Izmira.

30. ožujka 1921. dolazi do druge bitke pod Inönüjem. Grčke su čete brojem i opremom jače. Turska je vojska zapala u nekoliko vrlo opasnih situacija, ali konačno joj ipak polazi za rukom da zaustavi grčku navalu. Sjutradan su Grci ponovili juriše, ali noću između 31. ožujka i 1. travnja moradoše potučeni uzmaknuti, a Turci ih progone sve do njihovih položaja istočno pred Brusom.

U to se iznenada okrenu bojna sreća. Grci u srpnju iste godine zauzimlju Afion Karahisar i Kutahiju, a nešto kasnije osvajaju njihove premoćnije čete i Eskišehir. Mustafa Kemal nato sam povlači tursku frontu sve do pred rijeku Sakariju — nedaleko već od Ankare.

To su bili bolni udarci; velike su dijelove zemlje morali proti volji izručiti neprijatelju, koji se okrutno stao osvećivati golorukom pučanstvu. Narodna je skupština nato u svojoj najtežoj zabrinutosti i nemiru Gazi Mustafi Kemalu dala vanredne punomoći i povjerila vrhovno zapovjedništvo nad svim turskim silama.

Nakon mirovanja, koje je potrajalo pet sedmica, započela je 23. kolovoza 1921. uz rijeku Sakariju tik pred Ankarom odlučna bitka proti znatno jačoj grčkoj vojsci, koju je Engleska izvrsno oskrbila modernim oružjem i obiljem ratne opreme. Ta je bitka trajala 22 dana i noći. U nekim se fazama već činilo da će oslabljena i izmorena turska vojska podleći, ali konačno je ona ipak iznijela sjajnu pobjedu. Jako se prorijeđene grčke čete moradoše povući iza rijeke Sakarije, a onda je nastao divlji, nesređeni bijeg.

Time je već bila gotovo zapečaćena sudbina svih neprijatelja Anatolije. Ali do konačne je pobjede nad Grcima, koje su sada ostavili na cjedilu i sami Englezi, protekla još gotovo godina dana. To je razdoblje Mustafi Kemalu bilo prijeko potrebno, da iznova izgradi i naoruža svoju vojsku, koja je sve svoje snage iscrpila u bitci na Sakariji.

Međutim je Francuska s Ankarom sklopila poseban mir i ispraznila Ciliciju, dok je Italija ispraznila svoje interesno područje u Anatoliji. Vlada je u Istanbulu nakon ovih događaja izgubila svako značenje.

Kad su Turci dovršili pripreme za navalu, bacili su 26. kolovoza 1922. svoje čete u osvit dana na juriš proti grčkim položajima oko Afion Karahisara i Dum-

lupenara. Prve i najjače utvrde, koje su Grci izgradili i učvrstili kroz godinu dana, pale su već prije mraka. U žilavim borbama opkoliše turske čete sa svih strana grčku vojsku, a 30. je kolovoza u odlučnoj bitci posve poraziše. Raspršeni ostaci grčkih četa bježe glavom bez obzira prema Izmiru, bez prestanka progonjeni od neprijatelja. Brže bolje se ukrcavaju na brodove i ostavljaju zauvijek azijsko tlo.

9. je rujna pobjedonosna turska vojska ušla u Izmir, a 18. je rujna sva Anatolija bila očišćena od Grka. Borba je za slobodu bila dobivena! . . . Gazi Mustafa Kemal spasio je svoju domovinu. Konferenca mira u Lausanni priznala je Turskoj puni suverenitet i sve zahtjeve nacionalne vlade.

Pisac »Tuđinca« prenosi epizodu, koja služi kao uvod samome djelu, junakovu dnevniku, u doba iza bitke na rijeci Sakariji, kad su Turci sredinom kolovoza 1921. na početku grčke ofenzive proti zadnjim turskim obrambenim položajima natrag oteli područje oko Mihaličika, Sivrihisara i Hajmane. Tada je doista jednom turskom istražnom odboru bilo povjereno, da ispita sva nasilja i okrutnosti, koje su Grci počinili pri svom uzmaku na nevinom građanskom stanovništvu. Radnja samoga romana počinje vremenski u doba iza zaposjednuća Istanbula po savezničkim četama (16. ožujka 1920.), a svršava neposredno iza bitke na rijeci Sakariji, dakle od prilike tamo, gdje počinje uvodna epizoda.

T U Đ I N A C

POSLIJE BITKE NA RIJECI SAKARIJI OSTAO nam je iza neprijateljskih vojska sav kraj oko Hajmane, Mihaličika i Sivrihisara poharan i opustošen, polje ruševina, na kojem se tek tu i tamo dizala gomila kamenja. Ljudi, izmakli tom zatiranju, nisu se usred tih gomila kamenja ni po čemu razlikovali od čovjeka iz pradoba. Napola goli lutali su naokolo, kušali, da između dva kamena samelju ono nešto zrnja od ječma i kukuruza, što se izmiješalo sa zemljom i blatom, nagoreno ostalo razasuto po gumnima, pocrnjelim od požara; varili iz trava nepoznata imena, iz žilja i korjenja nešto nalik na jelo, a čim bi čuli korak kakvog stranca, rastrčali bi se kojekuda, zavukli u spilje . . .

Kad je »Odbor za istraživanje ratnih nedjela«, odaslan od zapovjedništva zapadne fronte, raskapao kamenje tih razvalina, da sabere pougljenjene ljudske kosti, našao je bilješke, iznesene u ovoj knjizi, u jednoj bilježnici, rasparanoj po sredini, a na rubovima spaljenoj.

Pitali su seljake, što se zbilo s vlasnikom te bilježnice. Nitko nije znao, kamo je dospio. Tek su sami izjavili, da je dvije, tri godine neprekidno stanovao u tom selu i u njemu ostao do posljednjeg kobnog dana. Jedan se član odbora za istraživanje ratnih nedjela snebio nad tolikom ravnodušnošću.

»Kako je to moguće!« povikao je. »Kako ne bi mogao znati netko, tko je s drugim čovjekom živio zajedno čitav niz godina, kamo je on dospio, što se s njim zbilo?«

Seljaci su namrštili čelo, slegli ramenima i razišli se.

Samo se jedan među njima, sitan, mršav čovječuljak neodređene starosti obrnuo i dobacio:

»Bio je upravo takav kao i vi — nekakav tuđinac . . .«

BI LI MOGAO ČOVJEK, KOJI JE PREKINUO sve veze sa svijetom, naći prikladniji kraj nego li je ovaj zabitni zakutak Anatolije? Ja sam u njemu u neku ruku živ pokopan. Nikad nijedno samoubojstvo nije bilo tako smišljeno, tako svijesno, tako trajno i tako teško.

Priznati sebi, još prije nego si navršio trideset i pet godina života — da je svemu kraj, da je sve ispunjeno u životu; da je utrnula ljubav, čežnja, nada i strast; da se nikad više ne će probuditi na život; reći sebi, da su zakrčena sva vrata sreće i uspjeha; i onda doći da kao osuđenik polako usahneš kao stablo . . . Zar je tako moralo sve to doći? Jesam li ja to tako mislio? Međutim — eto tako je ipak došlo, dakle moralo je tako doći.

Kad mi je Mehmed Alija rekao: »Dođi, gospodine, povest ću te u naše selo, ovdje ćeš sam propasti . . .«, znao sam posve dobro, što znači anatolsko selo.

Čuvši riječi Mehmeda Alije: »Dođi, gospodine, u naše selo . . .« već sam u duhu vidio to selo onakvo, kakvo je i bilo. I kuću Mehmeda Alije, i samu ovu sobicu, pa i pogled, koji mi se pruža kroz tu rupu.

Ta još sam u svjetskom ratu — prije nego su mi odrezali ruku — izgubio svaku sposobnost, da se odam sanjarenju, i zadnji trun moje naivnosti. Odavna mi se već očitovala ona strašna, odurna, surova istina s krvlju na vršcima prstiju i s blatom na čelu.' Znao sam, da je tlo pod nogama tvrdo, da je priroda okrutna, a ljudski rod da nije drugo do li izopačena živina. Znao sam, da je čovjek najgora, najniža od svih životinja, ona, koja zaslužuje, da je najmanje ljubimo.

Jest, svakako, da je od svih najmanje ljubimo.

Od onoga dana, kad sam stao živjeti među magarcima, bivolima, kozama i kokošima, shvaćam to i spoznajem sve jasnije.

Imajući pred očima ograničenost, iskrenost tih stvorova, ravnosmjernost i sigurnost u njihovim instinktima, moram da zaboravim sve njihove mane.

Čovječji je instinkt naprotiv iskvaren. Zato upravo on ne umije razlučiti pravo od krivoga, ružno od lijepoga, korisno od štetnoga; nego se smiješno, nezgrapno, glupo i nepromišljeno grbi i svija pod vlašću paklenske sprave, prozvane »razbor«. I upravo su zato njegovi čini tromi, njegov je glas nemelodičan, a biće mu je dosadno i lažno.

Sve sam ja to iskusio; jest, iskusio. Citavo je civilizirano čovječanstvo proparadiralo ispred mene. Francuzi Racine i Voltaire, Englezi Bacon i Shakespeare, umiješni vješti Talijani i umni ukrotitelja munje — svi su se oni izredali preda mnom u svojstvenim im nošnjama i bojama, jezicima i pokretima. Pravo neodgojeno, surovo, gadno, odurno krdo gorila!

Nisu to zapravo bili ni divljaci ni barbari, ali kad su im obrazetine nabrekle od napljačkanog plijena i kad su se međusobno znali zabaviti igrom, spopadalo me neopisivo gađenje, osjećaj, kao da mi je izranjena duša, duboka potištenost.

Koliko li me puta pograbila želja, da posegnem za toljagom, da ih namlatim i pred sobom natrag otjeram u njihove šume! Ali nisam imao desne ruke — —

Nisu li se zato pakosno kesili svakiput, kad sam se među njima pojavio, u svojoj drskosti pošli tako daleko, da su mi stali potezati rukav, što se niz moju desnicu objesio kao prazna vreća? . . . Da mi dalje ne visi, strpao sam okrajak rukava u džep. Od tada eto još i danas hodam tako po svijetu.

U ovom pak selu ne opaža nitko, da sam bez jedne ruke. Ali ja bih želio, da to opaze. Ta desnu sam ruku izgubio za **njih.** Što su u Istanbulu smatrali mojom sramotom, služi mi ovdje na čast.

Kad sam prvih dana s Mehmedom Alijom obilazio po selu, navlaš sam svakome, s kim smo se susreli, okrenuo moju desnu stranu. Na svaki sam način nastojao, da pred mladićima i djevojkama bilo kako istaknem svoj tjelesni nedostatak. To je bilo moje posljednje sredstvo, moja posljednja taština, moj posljednji ponos . . . Poslije pet ili deset dana ishlapilo je i to. Ne samo da me nitko nije više cijenio zato, što nemam desne ruke, nego to nije ni u kome probudilo ni saučešća, — zašto, to sam shvatio tek kasnije: jer ovdje kao da svi smatraju sakatost stanjem, koje može zadesiti svakoga.

Mati Mehmeda Alije hramlje. Jedan je Salihagin sin grbavac. Bekir-čaušova je kći Sehra slijepa. Žena je seoskog glavara — ja toga sam nisam vidio, ali pričao mi je Mehmed Alija — od neke bolesti već osam godina sva zgrčena, sva iznakažena, tako da ne možeš razlikovati, što su na njoj ruke a što noge. Na svem joj tijelu tinja život samo još u očima. Kažu, da seoski glavar svakog dana viče na nju: »Zaklopi još oči, pa će barem svemu biti kraj.«

Osim ovih ima selo još dva umobolnika i jednog patuljka. Prosudite sada sami: kako da ja izvojštim sebi neki posebni položaj u tom gnijezdu bolesti i sakatosti?

Ja sam se doduše od prvog dana moga dolaska smjesta i bez prekida našao u posve naročitom položaju. Neki me nevidljivi krug, neka vrsta karantenskog pojasa stalno izolira od te malene skupine ljudi, s kojom sam se htio srasti. Čega sam se god pothvatio, toga obruča nisam mogao razbiti. U tom me selu, koje sa svih strana okružuje strašna, prostrana praznina, od svega dijeli još neka praznina svoje vrste.

Da nema Mehmeda Alije, ne bi sa mnom nitko govorio, nitko mi se ne bi usudio ni pristupiti, na seoskim bi me ulicama susretali kao da sam plašilo za ptice. Nisu li ono prvih dana bježala preda mnom ustrašena djeca, kadgod su me vidjela? Nisu li za

mnom lajali svi psi? A kraj svega toga nije moja pojava bila ni čudna ni strašna — upravo protivno . . . Ta ja sam bježeći pred provalom stranaca, bježeći pred tuđinskim nasiljem došao ovamo, da nađem utočišta u toj malenoj skupini ljudi, koji su od moje krvi i duha, da se s njom stopim, da kod nje zaboravim na svoju samoću . . . Usput sam Mehmedu Aliji neprestano opetovao ove riječi:

»Tvoja majka neka postane mojom majkom, tvoje sestre neka postanu mojim sestrama. Upamti to dobro.«

A Mehmed Alija se bez odgovora samo nasmiješio djetinjskim smiješkom.

Je li šutio i tako se smješkao zato, jer je već tada znao, da će to biti nemoguće? Tko bi znao, tko bi znao . . . Duša je turskog seljaka mrtva i duboka voda. Nemoguće je ustanoviti, što se krije na njenom dnu — tvrda hrid, humak zemlje, sipki sloj pijeska . . .

Kad im progovorim riječ, bulje mi glupo u lice, kao da ne razumiju ni slova. A onda će nešto promrmljati. Osjećam, da su moje riječi posve dobro razumjeli, ali se s njima ne slažu. Katkada zamjećujem, da mi se krišom smiju.

U prvim sam sedmicama nakon moga dolaska svuda među njima izazivao samo strah i zabrinutost. Ne bih znao reći, da li su me držali činovnikom, koga je poslala vlada, ili poreznikom, ili utjerivačem desetine[1]) ili oružnikom ili predsjednikom povjerenstva

---

[1]) Desetina ili ašar bila je jedno od najvažnijih vrela prihoda u bivšem osmanlijskom carstvu. Na svojim je leđima krvavo osjetila i naša bosanska raja. Ubirali su je isključivo od seljačkog svijeta, na koji su navalili gotovo i sve druge porezne terete. Seljak je i u najtežim godinama nerodice morao davati državi desetinu. A najviše je desetina omrzla seljaku zato, jer je država pravo za utjerivanje toga poreza davala u zakup t. zv. mültezimima ili utjerivačima desetine, koji su seljaku upravo sadirali kožu, da sebi što više natrpaju džepove. Taj je izvanredni i nemoralni porez ukinuo Mustafa Kemal paša 1925. godine.

za novačenje, ali na svakom sam licu otkrivao očevidne znakove straha i zabrinutosti.

Kad su konačno ustanovili, da nisam ni jedno ni drugo ni treće, da sam prosta ništica, stao sam mjesto zabrinuto smrknutih čela opažati od čuda raskolačene oči i nakrivljene usne, oko kojih je titrala prikrivena poruga. Kadgod me je koji pogledao, kao da mu je iz pogleda stao na mahove sijevati neki čudni sjaj, koji se opet gasio. Moram priznati, da se ne spominjem nijednog dojma, koji bi me toliko uznemirio kao taj sjaj, što je morao biti odraz neke vrste tajne i đavolske inteligence, kojoj korjenje leži tako duboko, da je nikad ne ću doseći umom. On me progoni svuda i u svako doba, prodire i u moju sobu, koja mi je jedino utočište. Ni kad se umivam, ni kad se odijevam, ni kad se svlačim ili brijem, nikad me ne pušta iz svojih pandža.

Svaki im se moj najobičniji, najprostiji, najprirodniji čin pričinja smiješan, kao da je koprcanje, odskakivanje ili jogunasto džipanje cirkuskog pelivana.

Pitao sam Mehmeda Aliju: »Zašto se tvojim zemljacima čini smiješnim sve, što ja radim?«

U prvi je mah Mehmed Alija htio to poreći, ali nije se mogao uspreći, izbrbljao je sve zavijeno u oblik savjeta.

»Gospodine, nemoj se svaki dan brijati . . . Gospodine, čemu ovdje u brdinama čistiš zube izjutra i uveče . . . Gospodine, kod nas češljaju kosu samo žene . . . Gospodine, zašto čitaš poluglasno noć na noć bez prekida sve do zore? Oni misle, da se baviš čaranjem . . .«

A što bih radio, kad ne bih čitao svu noć? Željno očekujem uvijek čas, kad će se sve povući na počinak, da mogu zaključati vrata svoje sobe i ostati sam sa svojim knjigama. To je jedino vrijeme, kad zaboravljam na svu tužnu pustolovinu svoga života i na tešku tragiku svijeta.

Onda se ta gola i pusta soba stane puniti poznatim, umiljatim prilikama, satkanim iz čarobnih i sjajnih

niti, iz slobodnijeg i prijaznijeg svijeta nego li je svijet stvarnosti: zavodljivim i slatkim ženama, iza kojih ostaje zrak zasićen mirisom i onda, kad su već odavna otišle; prijateljima, kojima je glas povjerljiviji, srcu pristupačniji nego li glas matere; starcima preobraženih obraza; mladićima, kojima oči blistaju kao dragulji, a nalik su na uspjenjenu vodu; rastuženim ljubavnicima, nasmiješenim ljubavnicama, Danteovom Beatricom, Petrarkinom Laurom, Romeom i Julijom i još drugim mnogim dragim sjenama . . .

Jedne sjedaju pored mene na postelju, druge mi se kao djeca zavale u krilo, neke se same šćućure na stočiću, druge stoje, jedne se naslone na prozor, druge hodaju po sobi, — tako provode zajedno sa mnom noć.

Sve do jutra lebde sobom akordi nebeskog zbora, a stvoritelji i stvorovi kao da se zagrljeni njišu plešući kolo.

MI SMO STIGLI AMO JEDNOG POPODNEVA, kasno u suton.

Kad je Mehmed Alija iz kola pružio ruku i rekao: »Evo našeg sela — —«, zaludu sam neko vrijeme tražio, ne bih li što ugledao.

Ništa nisam vidio. Malo mi se zatim pričinilo, da u pravcu, kamo je Mehmed Alija pokazao rukom, raspoznajem neki obris nalik na sjenu. Nigdje ni traga svijetlu. Samo nam je izdaleka dopirao do uha lavež pasa. Ti su glasovi jedini znak života usred pustih anatolskih dolina. Domala ću valjda osjetiti miris slame i osušene balege. Doista — već mi je dopro do nosa.

Mehmed Alija više ne govori sa mnom. Gornjim se tijelom nadvio iz kola, okrenuo selu. Ta valjda me ne će posve zaboraviti, kad stignemo u selo! Već mi se sada javlja neki gnjev u duši proti njemu. U neku mu ruku zavidim na selu. Pravo da kažem, čini mi se, da sam zališan pored ovog običnog vojnika, što se

za novačenje, ali na svakom sam licu otkrivao očevidne znakove straha i zabrinutosti.

Kad su konačno ustanovili, da nisam ni jedno ni drugo ni treće, da sam prosta ništica, stao sam mjesto zabrinuto smrknutih čela opažati od čuda raskolačene oči i nakrivljene usne, oko kojih je titrala prikrivena poruga. Kadgod me je koji pogledao, kao da mu je iz pogleda stao na mahove sijevati neki čudni sjaj, koji se opet gasio. Moram priznati, da se ne spominjem nijednog dojma, koji bi me toliko uznemirio kao taj sjaj, što je morao biti odraz neke vrste tajne i đavolske inteligence, kojoj korjenje leži tako duboko, da je nikad ne ću doseći umom. On me progoni svuda i u svako doba, prodire i u moju sobu, koja mi je jedino utočište. Ni kad se umivam, ni kad se odijevam, ni kad se svlačim ili brijem, nikad me ne pušta iz svojih pandža.

Svaki im se moj najobičniji, najprostiji, najprirodniji čin pričinja smiješan, kao da je koprcanje, odskakivanje ili jogunasto džipanje cirkuskog pelivana.

Pitao sam Mehmeda Aliju: »Zašto se tvojim zemljacima čini smiješnim sve, što ja radim?«

U prvi je mah Mehmed Alija htio to poreći, ali nije se mogao uspreći, izbrbljao je sve zavijeno u oblik savjeta.

»Gospodine, nemoj se svaki dan brijati . . . Gospodine, čemu ovdje u brdinama čistiš zube izjutra i uvečer . . . Gospodine, kod nas češljaju kosu samo žene . . . Gospodine, zašto čitaš poluglasno noć na noć bez prekida sve do zore? Oni misle, da se baviš čaranjem . . .«

A što bih radio, kad ne bih čitao svu noć? Željno očekujem uvijek čas, kad će se sve povući na počinak, da mogu zaključati vrata svoje sobe i ostati sam sa svojim knjigama. To je jedino vrijeme, kad zaboravljam na svu tužnu pustolovinu svoga života i na tešku tragiku svijeta.

Onda se ta gola i pusta soba stane puniti poznatim, umiljatim prilikama, satkanim iz čarobnih i sajajnih

niti, iz slobodnijeg i prijaznijeg svijeta nego li je svijet stvarnosti: zavodljivim i slatkim ženama, iza kojih ostaje zrak zasićen mirisom i onda, kad su već odavna otišle; prijateljima, kojima je glas povjerljiviji, srcu pristupačniji nego li glas matere; starcima preobraženih obraza; mladićima, kojima oči blistaju kao dragulji, a nalik su na uspjenjenu vodu; rastuženim ljubavnicima, nasmiješenim ljubavnicama, Danteovom Beatricom, Petrarkinom Laurom, Romeom i Julijom i još drugim mnogim dragim sjenama . . .

Jedne sjedaju pored mene na postelju, druge mi se kao djeca zavale u krilo, neke se same šćućure na stočiću, druge stoje, jedne se naslone na prozor, druge hodaju po sobi, — tako provode zajedno sa mnom noć.

Sve do jutra lebde sobom akordi nebeskog zbora, a stvoritelji i stvorovi kao da se zagrljeni njišu plešući kolo.

MI SMO STIGLI AMO JEDNOG POPODNEVA, kasno u suton.

Kad je Mehmed Alija iz kola pružio ruku i rekao: »Evo našeg sela — —«, zaludu sam neko vrijeme tražio, ne bih li što ugledao.

Ništa nisam vidio. Malo mi se zatim pričinilo, da u pravcu, kamo je Mehmed Alija pokazao rukom, raspoznajem neki obris nalik na sjenu. Nigdje ni traga svijetlu. Samo nam je izdaleka dopirao do uha lavež pasa. Ti su glasovi jedini znak života usred pustih anatolskih dolina. Domala ću valjda osjetiti miris slame i osušene balege. Doista — već mi je dopro do nosa.

Mehmed Alija više ne govori sa mnom. Gornjim se tijelom nadvio iz kola, okrenuo selu. Ta valjda me ne će posve zaboraviti, kad stignemo u selo! Već mi se sada javlja neki gnjev u duši proti njemu. U neku mu ruku zavidim na selu. Pravo da kažem, čini mi se, da sam zališan pored ovog običnog vojnika, što se

nakon četiri godine izbivanja vraća u svoje selo. Čemu sam došao ovamo? Što sam namislio, kad sam sam sebe prognao u tu pustoš?

Pustoš? . . . Zar ovo neoskvrnjeno tlo moga zavičaja, na koje još nije stupila neprijateljska noga, znači za me pustoš? — — Kolikogod htio to poreći, ne mogu da se otresem toga osjećaja: Što sam se više približavao selu Mehmeda Alije, to sam jasnije ćutio, da se od nečega dijelim, i to od nečega, što mi je bilo milo. Spopala me neka teška tuga.

A što sam to ostavio, da me toliko smutilo? . . . Dom? Majku? Ljubu? — Ne, ništa, — ni ciglu dušu.

Ja sam naprotiv došao ovamo, da ovdje nađem sve, što sam izgubio . . .

Kola se zatresla i stala, kao da su udarila o kamen. Mehmed Alija ne reče ništa, skoči s kola i utone u mraku. Od toga sam časa bio čovjek, koji je svoju volju podvrgao tuđoj volji. Zgrbljen sam se skupio u kolima. Između svojih kovčega i torba pričinio sam se sam sebi kao neki kovčeg, kao neka torba. Nisam se usudio ni upitati kočijaša, da li smo prispjeli. Mjesto toga se on obratio k meni i zapitao: »A kamo sada?«

»Ne znam . . . Pričekat ćemo moga druga«.

Napokon se vratio Mehmed Alija u pratnji sjene duge metar i dvadeset. Mehmed Alija i ta sjena turiše glavu u kola. Bez riječi stadoše redom skidati komade prtljage. S njom se i ja spustih na zemlju — isto tako bez riječi.

Žali li već Mehmed Alija, što me je ovamo doveo? Nisu li ga možda u kući izgrdile sestre i njegova mati, kad su čule, da je došao s gostom? . . . Sav nekako čudno zbunjen pođoh za prtljagom. Noge mi čas upadaju u jamu, čas se spotaknu o kamen, a onda puznu u hrpu neke klizave tvari, nalik na kore od dinja: A sve selo zaudara kao šugavi bivol, koji se valja po gnojnici.

Tada se oglasi Mehmed Alija: »Uđi, gospodine!« Satrven kao bolesnik, koga vode na operaciju, prignuh se i stupih u kuću kroz neku rupu.

Nađoh se u prostoriji, kojoj je pod pokriven grubom rogožinom iz lika; na strani stoji starica sa svjetiljkom u ruci.

»Sjedni ovdje malo, gospodine«, pokaza Mehmed Alija rukom rogožinu u kutu sobe. Isto onako satrven, kao što sam unišao u kuću, složio sam se na rogožini. Žena je svjetiljku spustila na pod i udaljila se. U polumraku bacih pogled na Mehmeda Aliju, čija se sjena rasploštila po stropu. Da li se raduje? Ili je loše volje? Ne — ni jedno ni drugo. Mehmed Alija se naprosto zadubio u misli.

Onaj čovječuljak, što je malo prije zajedno s njim nosio prtljagu, dječak od deset ili jedanaest godina, stoji sada usred sobe i pomno me promatra. Mehmed Alija redom poslaže moje kovčege uza zid i ode iz sobe. S istog mjesta bulji opet u mene onaj momčić. Više je nalik na patuljka nego na dijete. Bez obzira na to što su mu pogledi kao u odrasla muža, i lice mu je prije vremena ostarjelo, tijelo ukočeno, a pokreti tromi.

»Jesi li ti brat Mehmedu Aliji?« zapitah ga ja.

On potvrdi kimnuvši glavom.

»Koliko ti je godina?«

»Četrnaest«.

»Kako ti je ime?«

»Ismail«.

»Ideš li u školu?«

Napola srdito, napola u čudu podiže ramena.

»Kakvu školu — — Tko bi ovdje radio, da ja idem u školu? Ovdje u selu i nema škole. Tamo prijeko kod imama uče čitati«.

Opet je nepomično upiljio oči u moje lice. Od onog sjaja, što se diže iz svjetiljke, poprima mu lik grotesкan oblik. Nalik je na najnakaznije plašilo u polju.

Da ga potaknem, ne bi li se maknuo s mjesta, nastavih:

»Miči se, pomozi mi. Otvorit ćemo kovčege«.

— — — — — — — — — — — — —

Dugo sam trebao, da sve uredim u sobi, koju mi je dao Mehmed Alija.

To je izba s dva prozorčića, koji gledaju na ravninu; sa stropa, poduprtog jablanovim gredama, visi suha trava, a pod je zemlja.

Najprije sam strop zastro dvjema lanenim vrećama, u koje je bila zamotana moja posteljina i sama postelja, onda sam pod pokrio daskama i linoleumom, što sam dao nabaviti u gradu. Od moga sam sanduka iz orahovine za knjige napravio stol, a iz njegova poklopca nešto nalik na policu za knjige. Postelja mi je ista kao i u Istanbulu. Otkad sam pošao u rat, nisam se nikad rastao sa svojom vojničkom posteljom. Ona je u neku ruku postala dijelom moga tijela. Nikad ne bih mogao udobnije spavati ni u kakvoj postelji.

Najveća je nevolja u mom životu na selu, s kojom se nikako ne mogu sprijateljiti, a niti joj mogu doskočiti, problem čistoće. Ako trebaš vode, moraš po nju otići do rijeke. A i ta voda nije drugo nego razmuljena kaša od zemlje.

U selu ima doduše vode. Ali do zdenca i do seoskog izvora ne može čovjek doći. Od jutra do mraka vrše oko njih starci svoje vjerske obrede pranja, žene i djevojke nataču vode, da je nose kući, djeca se zabavljaju svojim neshvatljivo prljavim igrama — sve se oko njih okupilo. Gdjekada biva, da žene, koje su lijene poći do rijeke, u koritu zdenca peru i svoje rublje.

Poslije žetve po nekoliko sedmica u istom koritu ispiru i čiste svakovrsno žito. Često se puta događa, da u isti mah isplahuju i izapiru živež i dječju rubeninu, smradne krpe i košulje. Naprosto je nemoguće tim ljudima dokazati, da je to odurno. Moje opomene u tom pogledu kao da odobrava samo Mehmed Alija. Ali prema njegovu je uvjerenju ta prljavost osobita pojava u seljačkom životu, pa zato i ne osjeća potrebe, da se time dublje pozabavi. Pored toga se Mehmed Alija iza našeg dolaska u selo posve oteo momu utjecaju i u svemu se vratio navikama, kojima je robovao prije nego je postao vojnik.

U prvi sam se čas snebivao nad tim naopakim nazadovanjem moga bivšeg sluge u vojsci. Ali kasnije,

kad sam i sam pomalo stao poprimati seljačke loše navike, pripisao sam mirne duše tu činjenicu utjecaju okoline na pojedinca. Pouke, odgoj i dobar primjer — sve su to prolazne stvari. Sve dok se ne izmijeni okolina, ne može se izmijeniti ni pojedinac. Uzme li čovjek kao ishodište ovu bezazlenu tvrdnju moći će protumačiti sebi i to, zašto su svi pokušaji reforama i nastojanja oko europejiziranja u Turskoj osuđeni na propast.

Ja međutim nisam došao ovamo samo zato, da nađem zaštite pred tuđinskom samovoljom i nasiljem, — nego sam došao i zato, da se izbavim muka, koje mi zadaju moje misli.

MISLITI — — —. OVDJE NA TOM MJESTU, gdje ljudi životare kao u sivo pradoba po rupama u zemlji i spiljama, gdje su se tako reći srasli sa životinjama, čini mi se razmišljanje kao nešto što je posve na odmet.

Ponekad, kad razgovaram sa seljacima, osjetim iznenada usred bistrog niza misli kao da mi se ukočio jezik, ne mogu dalje da govorim...

Jednog dana — oko podneva — sjedili smo pod lisnatim krovom seoske kavane. Naš Mehmed Alija, Bekir-čauš, Salihaga i seoski glavar — svi se našli na okupu. Razgovor se poveo o ratu i njegovu svršetku.

Prikazao sam im stanje: da su Istanbul zaposjele vojske četiriju država, da se Izmir i sav kraj do Bruse nalazi u rukama Grka, da Francuzi još nisu ispraznili Adanu, da je u Urfi i Ajintabu došlo do krvavih sukoba — a pri tom sam naročito pomnjivo promatrao crte u licu svakog pojedinca. Ni na jednom se nije odrazilo čuđenje ili strah, pa ni trag običnog zanimanja. I sam je Mehmed Alija, koji je tek došao iz prve vatre, sve to slušao kao neku priču iz davno minulih vremena.

»Mehmed Alija znade to sve!...« govorio sam ja. »U Istanbulu nema više nikakvog prava ni padišah,

ni carstvo, ni vlada. Strani časnici u činu kapetana izdaju zapovijedi velikim vezirima, dijele padišahu savjete ove vrste: Imenuj toga i toga, ili svrgni toga i toga. Ne posluša li ih, stanu mahati jahačkom palicom i izvrše pritisak na dvor. Narod muče nečuvenim mukama. Istaknute i mudre muževe hvataju i šalju ih u progonstvo na otok Maltu. Nitko ne smije ni pisnuti. Na sve navaljuju poreze i namete služeći se kojekakvim mogućim i nemogućim izlikama. Jednoga kažnjavaju s pet lira, jer je nosio pijetla držeći ga naglavce, drugoga s deset lira, jer je tobože u tramvaju glasno govorio«.

Opet sam ih redom pogledao. Začudo, ni to im se nije pričinilo neobično. Tada sam pokušao, da im uzdrmam najsvetija čuvstva i nadovezao: »Ni čast naših žena, ni život naše djece, ni vjerske običaje, ni naše svetinje — ništa što je naše, nisu poštedili u svojoj silovitosti. O sve su se ogriješili . . .« I stao im nabrajati različne slučajeve, da im to rastumačim.

Upravo u tom času opazih najednom, da je glavar zadrijemao. Mehmed Alija je svojim džepnim nožićem rezuckao vrbinu grančicu. Salihaga je promatrao svoje ovce, što su pasle na brežuljku. Samo Bekir-čauš kao da je nešto malo pazio.

»Gospodine, hoće li opet biti rata?« zanimao se on.

»Već je nešto počelo«, nastavih glasno. »Zar niste čuli? Jedan je čuven muž, veliki vojskovođa po imenu Mustafa Kemal ostavio Istanbul i pošao u Anatoliju. U Erzerumu i Sivasu sakupio je oko sebe narod. On veli: ‚Vlada ne ispunja svoju dužnost; dakle nam ne preostaje drugo nego da se sami branimo. Suprotstavit ćemo se neprijatelju'. Njegovi se pristaše već na sve strane biju proti Grcima i Francuzima. A svi su vam junaci — — «

Pokušao sam, da ih oduševim pričama o junačkim djelima.

Mehmed Alija je bio na Dardanelama,[1]) sjetio se imena Mustafe Kemala. Krišom sam ga pogledao. On je podigao pogled s vrbine grančice, koju je rezuckao, i obratio se meni.

»Hvala Bogu, gospodine, da nas više ne će pozvati u vojsku«, oglasi se on.

To mi je bio jedan od najtužnijih dana u selu.

SALIHAGU SMATRAJU JEDNIM OD NAJBOGATIJIH ljudi u selu. Ali po svojoj se vanjštini nimalo ne razlikuje od kakvog prosjaka. Ne sjećam se, da je i za najstudenijih zimskih dana na noge navukao čarape. Njegove su noge utaknute u izlizane nanule s crnim, žuljavim petama vrednije spomena nego ruke mu. Mogao bih reći, da sva suština njegove mnogoznačne i podzemne ličnosti dolazi do izražaja upravo u tim nogama. Da li je miran ili uzbuđen, da li se upravo sprema, kako će jednog seljaka nasamariti u nekom poslu, da li je na nekom poslu zaradio ili mu se izjalovio, što o vama misli — ako sve to hoćete da saznate, dosta je, da mu bacite pogled na noge.

Miče li palcem, stalno je, da se na nešto razljutio. Gladi li pako prstima vršak nanula, znajte, da je dobre volje. Okrene li gole tabane k vašem licu, a pri tom ostaje nepomičan, budite uvjereni, da upravo žvače kakav mastan zalogaj. Ako li pak proti vama snuje kakvu spletku, onda zgrči i podvije poda se te noge.

Ako nikad niste vidjeli, kako se podmuklo šulja lisica, kad uvreba plijen, onda samo pazite, kako hoda Salihaga.

[1]) Mustafa Kemal paša stekao je glas junaka još u svjetskom ratu kao mlad pukovnik u kolovozu 1915., kad je u bitci kod Anafarte pod zapovjedništvom generala Limana von Sandersa do nogu porazio Engleze, tako da su konačno uz strahovite gubitke morali isprazniti Galipoljski poluotok.

Salihaga je sve selo u toj mjeri podjarmio svojem utjecaju i vlasti, te mi je i sam Mehmed Alija, koji je kroz četiri godine bio navikao, da radi samo, što mu ja naložim, iza našeg dolaska u selo preporučio, da jednom pohodim Salihagu i da kod njega zatražim savjeta u pitanju uređenja moga gospodarskog položaja.

»Lukava ti je to glava, gospodine«, spomenuo je on. »On će ti kazati, što moraš učiniti«.

Ali meni se nije dalo zapodijevati razgovor s t i m čovjekom, niti s n j i m stupiti u užu vezu, radije sam se okanio svega i odlučio trošiti prišteđeni novac.

Kad sam u Istanbulu prodao kuću, koju sam baštinio od oca, nakanio sam u jednom anatolskom selu kupiti kućicu usred povrtnjaka. Vrt će mi nešto odbacivati, a u kućici ću moći doživjeti ostatak života.

Ali u tom selu nisam našao zgodnog mjesta za povrtnjak. Istina, tik uz selo teče Porsuk, ali tko bi htio iskoristiti tu rječicu, morao bi je najprije kanalizirati. Prekopati zamuljeno tlo uz obalu mu obraštenu šašom i trskom, to bi bio posao skopčan s velikim troškom i mukom. A onda, u selu nema nikoga, tko bi nešto razumio o povrćarstvu.

Kakvih sam lijepih zelenih vrtova vidio u zapadnoj Anatoliji! A u njima studenac, na kojem je bez prekida govedo zavezanih očiju okretalo kotač. Osovina kotača čas škripi kao da se smije dijete, čas cvili kao da jeca žena. Redom se pune željezna vedra vodom i ispljuskuju je u žlijeb. Ljetno je predvečerje. Još nije zamuklo cvrčanje cvrčaka po topolama. Na sve strane od studenca teče svježa i bistra voda ravnim, dugim i uskim jarcima u zemlji sve do žutih polja zasađenih ločikom.

Čovjek se s motičicom u ruci prigiblje, pažljivo korača usred golemih četvorina, obrubljenih tim jarcima, zaustavlja se, čučne, kao da se zadubio u pobožan obred neke prirodne religije. Zrak je sav zasićen mirisom vlažne zemlje, a vi ispod lozove odrine dokono promatrate taj svijet — —

Nešto je nalik na to bila u posljednje vrijeme jedina moja iluzija.

ALI OVDJE NAILAZIM SAMO NA STVARNOST. Na golu, odurnu, oporu, surovu stvarnost! . . .

Sivi se valovi tla gube u beskrajnost. Porsuk, koji presijeca jednoličnu ravninu, nalik je na dugačku, vijugavu pukotinu, koju je rasporio jak potres. Nikad mu ne vidite vode. Sve kad se nadvijete nada nj, ne osjećate ni hlada ni boje vode, koja bi vas morala osvježiti. Čini vam se, da je sivo tlo tamo sagnjilo, da je ukleto. Turite li ruku u vodu — bilo u koje doba dana ili godine — mlaka je kao gnoj.

A brežuljci . . . Brežuljci su kao čirovi. Svijet pak, koji uokviruje sve to obzorje, kao da oživljuje samo ta panorama bijede. Nikad nisam vidio, da je onim praznim i suvišnjim nebeskim prostorom proletjela ptica.

Kad je Bog htio kazniti čovječanstvo nije se morao zamučiti i udariti ga golemom pokorom općeg potopa. Trebao je Noin rod samo prognati u ovakav kraj, okružen tako pustim brežuljcima.

Svakiput, kad se približi noć, čini mi se, da dolazi konac svijeta. Ta će se krajina, na kojoj živim, ili strašno naduti od jada, što se u njoj skriva, i sva rasprsnuti ili će se uz strašan urnebes zarušiti u utrobu zemlje.

Zato svakog jutra, čim otvorim oči, doživljujem duboko razočaranje. Zašto nije nastupila prirodna pojava, koju si očekivao? pitam sebe. A tome se čude i sve one životinje, što izilaze iz svojih staja.

Dakle još jedan dan? — I još kakav dan! . . .

Tamo se uz obronak penje osirotjelo unuče bake Emetije — kod svakog se koraka raskašljava kao kakav starac — goneći pred sobom ovce. Crni bivoli, kojima je koža naboranija i šugavija nego u slona, prevrću svojim velikim krmeljivim očima i traže naokolo nešto, što bi mogli pojesti.

Na seoskom se smetištu skupili mladi psi i djeca, igraju se. Eno jedan je dječarac u smeću otkrio nešto, što bi mogao još oglodati, izvlači plijen. Smjesta mu ga otimlje pseto. A tamo se opet dijete baca na zalogaj, koji pašče drži prednjim nogama. Katkada se

Salihaga je sve selo u toj mjeri podjarmio svojem utjecaju i vlasti, te mi je i sam Mehmed Alija, koji je kroz četiri godine bio navikao, da radi samo, što mu ja naložim, iza našeg dolaska u selo preporučio, da jednom pohodim Salihagu i da kod njega zatražim savjeta u pitanju uređenja moga gospodarskog položaja.

»Lukava ti je to glava, gospodine«, spomenuo je on. »On će ti kazati, što moraš učiniti«.

Ali meni se nije dalo zapodijevati razgovor s t i m čovjekom, niti s n j i m stupiti u užu vezu, radije sam se okanio svega i odlučio trošiti prišteđeni novac.

Kad sam u Istanbulu prodao kuću, koju sam baštinio od oca, nakanio sam u jednom anatolskom selu kupiti kućicu usred povrtnjaka. Vrt će mi nešto odbacivati, a u kućici ću moći doživjeti ostatak života.

Ali u tom selu nisam našao zgodnog mjesta za povrtnjak. Istina, tik uz selo teče Porsuk, ali tko bi htio iskoristiti tu rječicu, morao bi je najprije kanalizirati. Prekopati zamuljeno tlo uz obalu mu obraštenu šašom i trskom, to bi bio posao skopčan s velikim troškom i mukom. A onda, u selu nema nikoga, tko bi nešto razumio o povrćarstvu.

Kakvih sam lijepih zelenih vrtova vidio u zapadnoj Anatoliji! A u njima studenac, na kojem je bez prekida govedo zavezanih očiju okretalo kotač. Osovina kotača čas škripi kao da se smije dijete, čas cvili kao da jeca žena. Redom se pune željezna vedra vodom i ispljuskuju je u žlijeb. Ljetno je predvečerje. Još nije zamuklo cvrčanje cvrčaka po topolama. Na sve strane od studenca teče svježa i bistra voda ravnim, dugim i uskim jarcima u zemlji sve do žutih polja zasađenih ločikom.

Čovjek se s motičicom u ruci prigiblje, pažljivo korača usred golemih četvorina, obrubljenih tim jarcima, zaustavlja se, čučne, kao da se zadubio u pobožan obred neke prirodne religije. Zrak je sav zasićen mirisom vlažne zemlje, a vi ispod lozove odrine dokono promatrate taj svijet — —

Nešto je nalik na to bila u posljednje vrijeme jedina moja iluzija.

ALI OVDJE NAILAZIM SAMO NA STVARNOST. Na golu, odurnu, oporu, surovu stvarnost!...

Sivi se valovi tla gube u beskrajnost. Porsuk, koji presijeca jednoličnu ravninu, nalik je na dugačku, vijugavu pukotinu, koju je rasporio jak potres. Nikad mu ne vidite vode. Sve kad se nadvijete nada nj, ne osjećate ni hlada ni boje vode, koja bi vas morala osvježiti. Čini vam se, da je sivo tlo tamo sagnjilo, da je ukleto. Turite li ruku u vodu — bilo u koje doba dana ili godine — mlaka je kao gnoj.

A brežuljci... Brežuljci su kao čirovi. Svijet pak, koji uokviruje sve to obzorje, kao da oživljuje samo ta panorama bijede. Nikad nisam vidio, da je onim praznim i suvišnjim nebeskim prostorom proletjela ptica.

Kad je Bog htio kazniti čovječanstvo nije se morao zamučiti i udariti ga golemom pokorom općeg potopa. Trebao je Noin rod samo prognati u ovakav kraj, okružen tako pustim brežuljcima.

Svakiput, kad se približi noć, čini mi se, da dolazi konac svijeta. Ta će se krajina, na kojoj živim, ili strašno naduti od jada, što se u njoj skriva, i sva rasprsnuti ili će se uz strašan urnebes zarušiti u utrobu zemlje.

Zato svakog jutra, čim otvorim oči, doživljujem duboko razočaranje. Zašto nije nastupila prirodna pojava, koju si očekivao? pitam sebe. A tome se čude i sve one životinje, što izilaze iz svojih staja.

Dakle još jedan dan? — I još kakav dan!...

Tamo se uz obronak penje osirotjelo unuče bake Emetije — kod svakog se koraka raskašljava kao kakav starac — goneći pred sobom ovce. Crni bivoli, kojima je koža naboranija i šugavija nego u slona, prevrću svojim velikim krmeljivim očima i traže naokolo nešto, što bi mogli pojesti.

Na seoskom se smetištu skupili mladi psi i djeca, igraju se. Eno jedan je dječarac u smeću otkrio nešto, što bi mogao još oglodati, izvlači plijen. Smjesta mu ga otimlje pseto. A tamo se opet dijete baca na zalogaj, koji pašče drži prednjim nogama. Katkada se

umiješa bivol i proguta koru od dinje ili lubenice, kad one druge dvije stranke nisu dospjele da je podijele. Magarci, koje nisu otjerali na posao, od gladi i dosade revu od jutra do mraka, da vam paraju uši. Uh, to magarećje revanje! Ima li na svijetu glasa, koji bi bio tužniji i mučniji? Sve kad te životinje šute, nisu u svom držanju ništa manje tužne nego li je to naricanje. Crne im, duboke, baršunaste oči zasjenjuje bol, a dugih im se i lijepih ušesa odražava drhtava osjetljivost, a iz crta im viri lijepa ozbiljnost sudaca, zadubenih u misli.

Ja neizmjerno volim te životinje. Samo one su usred ove mrske, opore prirode umiljate i drage.

Obitelj Mehmeda Alije ima sivog magarca. On obavlja kućne poslove. On vrši sve one dužnosti, koje Europljani u velikim gradovima natovare služinčadi, poznatoj pod imenom »djevojka za sve«. Jedino kuhati ne umije. Ne zna ni prati ni glačati. Uostalom od ta tri posla ali samo vrlo rijetko prva dva dolaze na dnevni red, a treći uopće nikada.

Taj magarac nosi dva do tri puta na mjesec u grad, gdje je sjedište kotara, bilo Mehmeda Aliju, bilo njegovu majku, bilo njegova brata.

Od svih onih dobrih stvari, koje mati Mehmeda Alije priprema u kući, ne jede i ne pije ona ništa, ne da ni drugima da ih okuse, sve otprema u grad. Doduše otkad sam ja došao, smije stanovita količina od tih stvari ostati u kući, ja joj plaćam dvaput više nego li za njih dobiva u gradu, ali kad od dobre starice kupim nešto maslaca, kiselog mlijeka, sira ili kobasice, kao da joj nije pravo, mrgodi se. Ona naime vjeruje, da pravi blagoslov nosi samo novac, zarađen na tržištu. Stoga često u cik zore krišom umakne, a da nikom ništa i ne spomene. Pored toga je put do grada dalek. Upitate li seljake, koliko je do grada, odvratit će vam: »Samo komadić puta, eno onuda...«, ali znam ja taj njihov »komadić puta«. Najkraći komadić puta znade potrajati i po šest sati.

Zašto nema u tih ljudi ni traga pojmu o vremenu i udaljenosti?

Što duže boravim ovdje, to lakše nalazim sam odgovor na to pitanje, jer od dana je moga dolaska i u mom mozgu znatno popustilo ćutilo za određivanje vremena. U prvim sam mjesecima zaboravio imena dana. Sada već brkam i mjesece, samo osjećam mijenu godišnjih doba. Tko bi znao, kako ću odahnuti, kad zaboravim, koliko mi je godina, i na svu prošlost, koje sam se odrekao. Ali sve kad dosegnem i taj stadij, ne ću se moći otresti osjećaja, kojim obuhvaćam strašno prostranstvo te beskonačne i suhe ravnine. Svakog mi se trena pod dojmom toga osjećaja grči srce, izazivlje u meni vrtoglavicu i krši mi volju.

Ponekad me, kad sam sjedim uz obalu rijeke, spopada toliki strah pred neizmjernom prazninom moje okoline, te se teškom mukom svladavam, da ne zavičem: »U pomoć!... U pomoć!...« I kao da me spopada morska bolest zaklopim oči i teturajući vraćam se u selo.

Ali to mi selo ne ulijeva u srce ni toliko vjere koliko oaza u pustinji. Oaza znači gibanje u prostoru: Ako se danas nalaziš ovdje, stići ćeš sjutra u okrilje oaze, a prekosjutra ćeš doći do vode velike rijeke. U srednjoj je međutim Anatoliji selo kao okamenjena oaza. Tu te guta prostor. I sam se moraš u tom prostoru skameniti od užasa.

Doista, kakva razlika postoji između ljudi u ovom selu, koje je nalik na staru ruševinu iz hetitskog doba, i fragmenata kipa nedavno iskopanih iz zemlje?

Katkada razgovaram s Bekir-čaušom o krajevima, koje je upoznao na svojim putovanjima. On se hvali, da je prošao mnogo svijeta, da je mnogo toga vidio. On drži, da je razlog što su njegovi suseljani toliko zaostali, u tome, što nisu bili u svijetu. »Pomisli, gospodine: Dvadeset i tri godine u vojničkoj službi! Što sve nisam vidio: Rumeliju, Damask, Kretu — — Redom nabraja sva mjesta, u kojima je boravio.

Po njegovu je mišljenju svijet kao duga vrpca. U o v o m joj je selu početak, u n j e m u svršava. A gradovi, zemlje, dijelovi svijeta i otoci na toj vrpci su točke, koje nanizane označuju prevaljeni put.

»Na otoku sam Kreti vidio«, priča on, »kako se pravi sapun. Tamo ne tucaju maslinu kao kod nas u mužaru. Za to imaju posebne strojeve. Na jednoj strani sipaš masline, a na drugoj curi ulje. Na jednoj strani ispadaju koštice, na drugoj otpaci i komine. A ono ulje — bistro kao zlato. Doista divno kao istanbulska voda. A sada da se vratim sapunu . . .

Damask? — Bože moj! Kad sam to vidio, ne bih ni za jedan kraj na svijetu dao ni pušljive pare. Vode i livada, koliko ti srce želi. — Na vlas je nalik na raj, kako nam ga je opisao imam. Vjeruj mi, gospodine, tamo sam nabrojio ništa manje nego osam vrsta voća. Jedna im je vrsta lubenica tako slasna kao one u Alepu. Naročito tulkerim-lubenice, ni pet ljudi nije kadro da je makne s mjesta«.

Te su mi prostodušne Bekir-čaušove priče o stranim zemljama ugodno uzbudile maštu. Svaka riječ, svaka rečenica, svaki prikaz, što me odvodi s mjesta na kom boravim, izazivlje u meni gotovo nečuvenu strast.

Jednog dana, kad se Bekir-čauš upravo raspričao o vodi i voću ne znam kojeg kraja, nabacih pitanje:

»A žene tamo? — —«

Kao postiđeno dijete poniknu taj pedesetogodišnjak pogledom i nakesi se širokim i dugotrajnim smiješkom . . .

Ne znam, da li se taj događaj zbio u sedmom ili osmom mjesecu nakon moga dolaska u selo. Velim: događaj. Jer ovo mi je pitanje, što mi se iznenada nesvijesno otelo grudima, ono mi je dokazalo, da sam stigao na značajnu prekretnicu moga osjećajnog života.

Žega, što mi u toj pustoši prži kožu, polako prodire u moju unutrašnjost, počinje mi pržiti i srce. Ne samo da oskudijevam vodom, hladom i zelenilom: Otkad sam se naselio u tom selu, nisam vidio nijednog stvorenja, koje bi zaslužilo, da ga nazovem ženom ili djevojkom. A pri tom sam bio gost na piru Mehmeda Alije!

U drugom mjesecu nakon povratka kući uzeo je Mehmed Alija za ženu neku djevojku iz susjednog sela. Premda se to već trećiput ženio, spremili su mu svadbu kao mladom ženiku.

Dosadna, banalna, tjeskobna je bila ta svadba! U Europi je zastalno veselije na sprovodu. Najsjetniji mi se na toj slavi, koja je potrajala tri dana i tri noći, pričinio sam Mehmed Alija: jer onoga dana, kad je postao mladoženja, pretvorio se u neku ruku u posve neupotrebiv predmet, — kao uklet morao je čučati u jednom kutu i gledati, kako drugi dolaze i odilaze, kako plešu, jedu i piju, kako se dotjeruju. Čudno je pri tom bilo, da mlada nije bila nazočna . . .

Svakog dana, čim je svanulo, sjeo sam sa starcima i odličnicima sela pod jedan zid. Oko nas mladići i djevojke — znalo ih je biti četrdesetak. Skupina ljudi, više muških nego li ženskih. Svako se za se uhvatilo u kolo, jedno pored drugoga, stali plesati i veseliti se. To je kolo jednoličan, nezgrapan ples, neprestano samo poskakuju, u koraku se miču čas desno čas lijevo.

Disharmonički zvuci frule i talambasa, nešto po srijedi između bubnja i arapskog zveketala iz tikve, strašno paraju uši.

Prislonjen o zid trsio sam se, da se smiješim, da se gradim veseo, da pokažem zanimanje. Kad je jedan muškarac s kocem mjesto koplja i daščicama mjesto štita otplesao tobože neki stari ratnički ples, znao sam mu dobaciti liru. Svakiput je tada porasao moj ugled za jedan stepen, a sve plesače kao da je potaknuo novi ushit.

Eto tu se preda mnom našle sve žene i djevojke iz sela, i to sve u novim iskićenim svadbenim haljinama. Na grudima im zvekeću u nekoliko nizova nanizani zlatni uresni novci, a isto tako i metalne pločice oko rubaca na glavi. Premda su mnoge od njih zdepaste, malene, bačvaste ili odviše kršne, našao sam među njima likova, koji su u meni — i pored čitava brda odjeće, u koju su se zakukuljile — izazvali predodžbu nježnosti, svježine i gipkosti. Ali čim sam im pogledao

na ruke i noge, nestalo je u isti tren te ugodne i razdražljive predodžbe.

Najviše sam muke na tom piru doživio kod svečanih gozba. Kad su donijeli zdjele, napunjene mnoštvom sumnjivih jela, kojima ne znam ni imena, i poredali ih ispred nas, nisam znao, kako da se vladam. Jedna je žena donijela u suknji kruščiće — bolje reći: bizgavu masu tijesta. Svakom je dobacila hljeb, a onda su svi u isti mah zagrabili rukom u zdjele, pa i Mehmed Alija svojim mladoženskim prstima, našaranim henom.

Rekao sam u sebi: »Svemu se tome moraš prilagoditi!« Ali pir Mehmeda Alije kao da je slomio sva moja nastojanja.

Konačno je u kuću stupila mlada, bez života i bez izražaja kao svežanj odjeće u kupaonici.

ZNAM, KAKO SE LJUBE PTICE, MAČKE. ALI kako se ljubi taj seoski svijet, toga ne mogu nikako dokučiti.

Gledaju li jedno drugom u oči, kao što mi to činimo? Hvataju li se za ruke? Sljubljuju li im se usne? Kako se grle? Kakav im smisao, kakav zvuk imaju riječi, koje im naviru na usta, kad srce prekipi od strasti kao gorska bujica? ... Sve me je to poslije svadbe Mehmeda Alije natjeralo na razmišljanje.

Anatolske seljanke ne kriju u sebi ni čara ni koketerije, tako te slutim, da moje tijelo ne bi osjetilo ništa, kad bi se s njima našlo u tijesnom zagrljaju. A valjda osim toga i jako zaudaraju.

Bilo da uz pomoć svoga nagona naslućuju u meni te osjećaje, ili ne znam iz kakvog razloga — i one meni okreću leđa svakiput, kad se susretnemo. Ili se skutre na zemlju poput udovica u staroj Grčkoj i zastru lice. Ni pred kojim se muškarcem ne vladaju tako, samo preda mnom.

Ne znam, u kojoj sam sedmici moga boravka u selu, zapitao Mehmeda Aliju:

»Zašto se vaše žene samo meni klone s puta?«

»Jer si tuđinac, gospodine — eto zato ...«

U prvi me mah ta oznaka »tuđinac« strašno ogorčila. Ali onda sam shvatio, da Anatolci, anatolski seljaci, nazivlju »tuđincem« svakoga, tko nije starosjedilac, upravo kao što su stari Grci svakome, tko nije pripadao njihovu narodu, nadjeli ime »barbar«.

Hoću li im jednog dana moći dokazati, da ja nisam tuđinac; da mojim žilama teče ista krv kao i u njih: da govorimo istim jezikom i da smo zajedno prošli istim povijesnim i geografskim putem? ... Hoću li im moći dokazati, da smo mi stvorovi istoga Boga; da nas tijesno vežu iste političke sudbine, iste socijalne veze pored svih bratskih, djetinjskih, materinskih i očinskih veza?

Ali kako da za to nađem riječi? Jedva sam kadar, da im izrazim sitne potrebe svagdašnjeg života, kako da s njima govorim o tako općenitim temama?

Svakim danom jasnije uviđam: Turski je intelektualac, turski obrazovani čovjek na toj prostranoj i pustoj zemlji, koja se zove turska država, — čudan pustinjak.

Pustinjak? — Ne, — nego abnormitet! Doista: Zamislite biće nepoznate vrste i rase, koje sve to jasnije osjeća udaljenost od svoje grude, što dublje prodire u zemlju, koju smatra svojom domovinom. Kad toga ne bi bilo, onda bi mu praznina, što nastaje oko njega, ona ledena i ukočena atmosfera svakog časa nametnula spoznaju, da je tuđa, neobična biljka, iščupana iz svoga tla.

Ne znam, da li isti ponor zijeva između seljaka i obrazovanog sloja u svakoj zemlji. Ali razlika je između rođenog istanbulca, koji je polazio škole, i anatolskog seljaka golemija nego razlika između Engleza iz Londona i Indijca iz Pendžaba.

Ruka mi dršće, dok to pišem ...

OD PRVOG DANA, OTKAD SAM AMO DOŠAO, smatram svojim najvažnijim, najglavnijim poslom, da počevši od ljudi u kući Mehmeda Alija seljake priviknem na se, da ih za se zagrijem. Ali dosada — već sam ovdje osam mjeseci — ne vjerujem, da mi je to kod ikoga pošlo za rukom, izuzevši maloga Ismaila i majku Mehmeda Alije Seneb Kadinu. Ja doduše prijateljski razgovaram s mnogim seljacima. Sjedimo kao drugovi pod drvećem, pred zdencom, uz potok i u kavani. Ali to je prijateljstvo tako površno, plitko i labavo, te opažam, da ne zadovoljava ni njih ni mene. Svi mi prilaze srcem — upravo kao i glavom — ali zamotani u debele gunjeve. A razgovori su nam samo jadikovke na zemlju, vrijeme i podneblje.

Ni s majkom Mehmeda Alije ne govorim zapravo ni o čem drugom. U tom oporom, strogom i bogobojaznom stvorenju, koje je već dvanaest godina udovica i sama glava obitelji, kao da se krije nešto od prirodnih sila. Njene su ruke i noge kao žilje drveta, netom iščupana iz zemlje, a znam i to: Tijelo joj je žilavo kao hrastov panj.

Često sam gledao, gdje nosi najteže breme, koje ne bi moglo ponijeti ni ono sivo magarče, ali posve uspravljena, bez kapi znoja. Bio sam i svjedokom, kako je čitave sate radila na polju, a da nije ni protegla udove. Jednog se dana posvađala sa susjedima, priskočila do golemog kamenog mužara, zbog koga se nisu mogli pogoditi, i obalila ga jednim zamahom.

Uopće bih teško mogao predvidjeti, što bi ta drukčije tiha i strpljiva žena bila kadra, da u njoj uskipi gnjev. Jednom je ščepala Ismaila, jer se kasno vratio iz grada, i tako ga nalemala, da joj ga iz ruka nisu mogli oteti svi ukućani, pa ni Mehmed Alija.

Tom sam prilikom vidio ženu Mehmeda Alije i njegove sestre. Čim su me opazile na hodniku, razbježale su se sve tri kao zastrašene kokoši u kokošinjcu.

Ismail nije plakao. Derao se. A bio je ozbiljan kao da vrši neku tešku i mučnu dužnost. Ali kad sam ga izbavio iz majčinih ruka i ponio u svoju sobu, osjetio

sam, kako mu srce u slabim i upalim grudima lupa snagom željeznog kladiva.

Tako je lupalo u njegovim grudima, te sam se pobojao da će mu prsnuti. Kako je mogao odoljeti toj oluji?

Neprestano se pitam, gledajući to mršavo, blijedo i rahitično čeljade: Kakva to tajna snaga štiti i uzdržava na životu to stvorenje — sve te stvorove, koje stalno biju udarci prirode, stotinu puta tvrđe i nemilosrdnije nego li Seneb Kadina?

E, to bih morao pitati tebe, utrobo Seneb Kadine!

Iza onih strašnih batina skutrio se Ismail u mojoj sobi. Onda je zadrijemao.

Promatrao sam mu bijedno, sitno, ispaćeno tijelo u zakutku sobe. To je tijelo sa svojim premlaćenim i isprebijanim udovima ležalo kao hrpa mesa. Glava mu nestala među rukama i nogama. Da mu u tišini sobe nisam čuo disanje, bio bih mislio, da je klupko dronjaka.

To stvorenje ne zna, što je djetinjstvo. U onom sretnom razdoblju, kad djeca u drugim zemljama ne rade drugo nego se samo smiju i igraju, morao je on obavljati sve teške poslove, koje bi jedva svladao i momak od dvadeset ljeta. Nosi terete. Kopa zemlju. A uz to mu groznica svojim otrovnim pandžama raskapa tijelo. Je li se on u svom životu ikada ičemu nasmijao?

Ne vjerujem. Vidam trogodišnje, četverogodišnje mališane. Svi kao da nose na licu obrazinu četrdesetogodišnjaka. I hod im je važan kao u zrela muža. Kad ih pogledaš, rekao bi, da su zabrinuti patuljci.

Nije li ono i Ismail one noći, kad sam došao, u meni izazvao dojam, da je patuljak? Pomalo sam navikao, da u njem vidim dijete, i zavolio ga.

Zagledavši se u nj, izvinuo mi se iz dubine duše osjećaj duboke sućuti, koji je našao oduška u dvije suze. Srce mi se zgrčilo. Prišao sam k njemu. Stao ga milovati po leđima.

Bijedno dijete sela! Ti si čedo dviju maćuha: jedna ti je majka, koja te je malo prije izlemala, a druga

tvoja domovina, koja te bije svaki dan — bije te svaki dan otkad si se rodio. Od samovolje obiju toliko trpiš. Sjutra ćeš postati mladić. Ali i onda — i onda — —

Svi mi vojnici, koje sam vidio u ratu, prolaze još jednom mislima. Vidim ih, kako dolaze bosi u izdrpanim hlačama i crvenim košuljama, a onda kako u vojničkoj odjeći sivoj kao zemlja jedni padaju nauznak drugi na lice i umiru.

Do uha mi dopire glas Mehmedžika, koji u rovu tiho sam sa sobom razgovara:

»Čemu da se bojim, — ta dan na dan puca i puca. Ali nijedan ne pogađa«.

A dok on tako govori, zuje u zraku nad glavom mu neprijateljski avioni.

JOŠ NISU PREKINUTE SVE VEZE IZMEĐU mene i svijeta, kako sam to želio. Od vremena do vremena primam istanbulske novine. U jednima sam od njih čitao o prvoj pobjedi kod Inönüja. Taj mi je događaj postao izvorom veselja, koji nekoliko dana nije presušio.

S kim sam se god u selu susreo, svakome sam o tom bez prestanka pričao. Govorio sam samo o t o m e. Mogu zaista reći: nitko mi nije umakao. Ni žene, što su mi na ulici okrenule leđa, čim su me ugledale, ni djeca, što su preda mnom bježala. Majku Mehmeda Alije, njegove sestre, njegovu ženu, maloga mu brata, a pogotovo Mehmeda Aliju zaglušio sam svojom bujicom riječi.

Oni, koji su u selu i bez toga držali, da mi u glavi nije sve u redu, vjerovali su sada, da sam posve šenuo umom.

U jednom sam času i sam posumnjao u svoju zdravu pamet, stoga sam obuzdao svoje veselje.

Obuzdati tugu, bol, a pogotovo veselje . . . Ja sam mislio, da to biva samo u gradovima. Ali niti na selu, u brdima, u spiljskim stanovima nema čovjek

slobode, ne može biti iskren, ne može se smijati, plakati, premda mu duša za tim teži. I po ovim krtorovinama, u kojima prebivaju polugoli ljudi, jednako strogo vladaju navike i običaji društva.

Možete li, pogotovo u ovom ukočenom svijetu naći nešto tako neprirodno kao što je radostan čovjek? Jesu li ikada ove stijene iz ilovače, otkad su ih sagradili, odjeknule od bure smijeha? Je li ovu nepomičnu, očajnu atmosferu ikada uzburkala svečana buka?

Pred očima mi stoji noć, kad se Mehmed Alija nakon gotovo četiri godine vratio kući. Vidim sjenu njegove matere, kako bez riječi stavlja na pod svjetiljku, a onda odilazi, vidim bolno zgrčeno lice iscrpljenog djeteta.

Pred očima mi stoji svadba Mehmeda Alije. Taj je dan bio tjeskobniji i neutješljiviji nego li ikoji drugi. Zvuk frula para uši, plesovi bez veselja, jelo bez ukusa.

Na vijest o pobjedi kod Inönüja zaboravio sam sve to.

U kom su kraju zemlje kuće okitili zastavama? Koji je grad priredio svečanosti u slavu pobjede? Zar je taj značajni događaj prošao novinama kao kakva obična dnevna vijest? Jesu li gdje na nebeskom svodu plamenim pismenima ispisali sadržaj brzojava, koje su izmijenili Mustafa Kemal i Ismet paša?

Zaludu tražim po novinama odjek opće radosti — ništa ne nalazim. Možda su jedini vijesnici toga pobjedničkog veselja tu i tamo narijetko izvješeni lampioni u jednom zabitnom gradu, sjedištu okružja, u Ankari. Ta mi se svijetla, koja sam sâm sebi upalio u duhu, pričinjaju kao jedina žarišta života u Turskoj, koja je nalik na golemu, mračnu pustoš.

Mutnih li, jadnih li žarišta života! Hoće li jednoga dana planuti i pretvoriti se u golemu zublju, da ogriju i rasvijetle sve anatolske pašnjake? Kad bih to znao — kad bih to mogao znati — — —

Seoski je glavar bio nekoliko dana u gradu i odanle se vratio s čitavom gomilom novosti i mnoštvom novih misli. Meni ih doduše nije pravo povjerio, ali ja sam iza onoga, što mi je pričao, otkrio i ono, čega mi nije htio reći. Ja sam njegove nepotpuno izrečene misli nadopunio onim, što sam čuo od drugih i tako zavirio u njegove tajne.

Prema njegovom je mišljenju Kemal paša pošao krivim i vrlo opasnim putem. Krivim zato, jer uza nj nije padišah. Padišah je već odavna sklopio mir s neprijateljem. Neka se kraljica po imenu »Europa« umiješala u sve to i izjavila: »Ja ću odstraniti sve vaše poteškoće«.

Taj je put opasan. Neprijatelj je naime zaposjeo samo Izmir, ali kad je čuo, čega se pothvatio Kemal paša, rasrdio se i prodro dalje, dospio sve do Bruse. Konačno se nedavno probio do Inönüja.

Drhtao sam od gnjeva kao lišće od jasena.

»Tamo smo ga suzbili i pošteno ga namlatili . . .«, rekoh ja.

Seoski se glavar cinički osmjehnuo iza svoje prosijede brade. Htio sam ga pograbiti za ramena, prodrmati ga i viknuti mu: »Što se smiješ?«

Seljaci vide, da sam uskipio od bijesa, gube mi se ispred očiju. A s njima odilazi i seoski glavar, neprestano češući vrat i upiljivši pogled u zemlju. Podalje, postrance od mene postajkuju u skupinama.

Napokon dolazi k meni Mehmed Alija. Opazio je, kako sam ostao osamljen, sav je postiđen čučnuo do mene. S izrezuckanom vrbinom grančicom čeprka po pijesku. Htio bi mi nešto reći, ali ne zna, kako bi započeo. Odjednom zapita:

»Gospodine, hoće li nas opet pozvati u vojsku?«

»Možda.«

»Kako to, gospodine? . . . Ta nisu li nas otpustili?«

»Jesu — ali naši neprijatelji za to ne mare. Gledaj, ta došli su već posve blizu ovom kraju. Ako malo napnemo uši, možda ćemo čuti i grmljavinu topova . . . Da iznenada iza ovih brežuljaka iskrsnu

grčki vojnici, zar bi to mogao gledati skrštenih ruka? Ako dođu i zapale tvoju kuću, tvoje selo, ako ti sve poruše, ako tebe i tvoje stanu tući i izubijati kundakom, zar ćeš se ti zavući u kut kao kakva baba?«

»Ne, gospodine, da bi dovle mogli doći, to mi ne ide u glavu.«

»Bude li svako selo mislilo kao tvoji suseljani, bude li se svaki izvježbani muškarac bojao vojske, kao što se je ti bojiš, onda će zastalno doći! Budi uvjeren!«

Opet se zagleda u zemlju i začeprka vrškom palice po pijesku.

Više ga ne prepoznajem. Između moga vjernog sluge i ovoga čovjeka nema nikakve sličnosti. »Idi samo! Idi! — Posavjetuj se s onima tamo«, htio sam mu viknuti i otići odavle.

Zar im ne bih mogao biti od koristi na fronti? Ah! Moja mi odrezana ruka služi samo kao izlika preda mnom i pred svijetom.

Polako mi se gnjev proti seljacima pretvorio u gađenje pred samim sobom. Ustao sam i pošao prema ravnici.

Travanj je. Bijeli se oblaci kupe na nebeskom svodu. Zrakom lebdi miris kiše. Ali zemlja mi je pod nogama suha, tvrda i bez mirisa.

Prošle je zime bilo mnogo mraza. Seljaci se prepali, jer im je uginulo dosta blaga. Među njima i Bekir-čauš. Sav je satrven. Salihaga je rekao, da će žetva biti slaba.

Trčim i trčim. Da mi je ovako trčati sate, dane, mjesece, bez prekida. Znam, da nema kraja tim suhim valovima zemlje. Popneš li se jednome na vrh, pojavljuje se novi, stigneš li na drugi, već stoji pred tobom opet jedan. Ostavit ću to selo. Za tri ili četiri sata naići ću na isto takvo selo. I opet ću dalje trčati.

Kamo će me dovesti taj Porsuk? Kad sam naime dospio do njegove obale, pošao sam uz njegovo korito. Od vremena do vremena spotiče mi se noga o vrbin panj, koji je izvirio iz zemlje. Što je bijedno,

zakržljalo, tužno to drveće! A muljava voda Porsuka smrdi kao strvina.

Podne je. Sunce na mahove probija oblake, zaprži mi šiju i opet se skriva. Tko zna, kako je divno proljeće u drugim krajevima! Dakako pri tom mislim na Istanbul — na oporavilišta Istanbula: Fenerjolu, Erenkej, Geztepe . . . Srce mi se uskakalo kao nestašno dijete, zatvoreno u mračnu sobu. Ostavit ću svoje pare kod Salihage, svoje stvari i knjige u kući Mehmeda Alije i trčati, trčati . . . ovako bih trčao sve do Istanbula. Premda znam, da te misli ne mogu ostvariti, idem dalje s tolikom revnošću, kao da se na kraju moga puta doista nalazi Istanbul. Ne vodeći računa o brdima, rijekama, neprohodnim i divljim klancima, Sakariji, Bozdagu, Adžidagu na mom putu jurim dalje gotovo i ne gledajući. Zaboravio sam, da ne bih mogao preskočiti ni na drugu obalu Porsuka, sve kad bih to zaželio u tom trenu.

Koliki sam komad puta prevalio u toj zbrci misli, ne znam. Odjednom sam zamijetio, da se nalazim pred hladnom, sjenatom skupinom jablana. Stao sam.

Tim gajićem protječe skroman, uzan ali bistar potok. Je li to oaza u pustinji? Smjesta sam osjetio dubok mir. Čučnuo sam i turio ruku u vodu. Čuj — što je to? Gdje to nešto šušti? . . . Odakle taj prigušeni ženski smijeh?

Ogledah se. Lijevo ugledah sjenu mlade djevojke, koja je lake noge kao gazela s ruba potoka skoknula među drveće.

Nešto je podalje stala, okrenula se i zagledala se u mene.

Takvo ubavo mjesto — takvo lice . . . Dva, tri sata daleko od sela Mehmeda Alije? Ne mogu vjerovati!

Izdaleka mi se smješka. Smješka mi se zelenim očima u tamnom joj i kruškolikom licu, smješka mi se s dva reda velikih bijelih zuba. Odjevena je kao i djevojke u selu Mehmeda Alije. Kao i u njih omotana joj glava mnogim rupcima. O bokovima joj pojas, a

na nogama šarene flanelaste dimije . . . Zašto mi se iznenada pričinilo, da je ipak nekako neobična?

I ja joj se izdaleka osmjehnuh. Ona se sakri za jedno drvo.

Da joj se približim? Možda ću je preplašiti i posve otjerati. Prignem se nad vodu. Ali u duši osjećam, da me promatra iza drveta, koje je krije. Odjednom podigoh glavu. Opet joj se za drvo sakri glava, koju sam svu vidio. Kako je to lijepa igra.

Rekoh sam sebi: ‚Je li ona stvorenje od mesa i krvi ili duh? Da je duh, odavna bi bila iščeznula. Ako je pak živo biće, čemu onda bježi preda mnom?'

Da ona ne opazi, krišom bacih pogled još jednom na istu točku. Stoji tamo nepomično. Sad mi je nestalo strpljenja. Viknuo sam:

»Djevojko! Ne skrivaj se preda mnom! Ne boj se! Nisam ja stranac. Ja sam tamo iz sela" . . .« — rekao sam ime sela —, »reci sada: iz kojeg si ti sela?«

Iza drveta je odgovorila jedva čujnim glasom:

»I naše selo nije daleko. Odmah tu blizu . . . « Spomenula je ime svoga sela.

Ali taj kratki razgovor nije mogao izbrisati razmak između nas. Djevojka je ostala skrivena iza drveta isto kao i ja prignut nad vodom. Ja se digoh. Pođoh k njoj. »Ta dođi, ne mislim te smetati. Ne boj se! Evo me odlazim«, povikah ja, preskočih potok i pođoh drugom obalom. Tu sam se osvijestio sav preobražen.

OD TOGA DANA SVE DO DANAS NISAM BIO kadar, da se snađem. Kad sam preskočio potok, svalilo mi se nešto, nešto teško sa srca. Nešto, što mi je tištilo srce ili mozak kao željezni nakovanj. Sad se odvalilo! Sad mi je lako — lako pri duši. Tako lako, te bih mogao poletjeti zrakom, da su mi ruke krila.

Čudno li je ljudsko srce! Smiješak mlade djevojke između jablana, potočić, bujica osjećaja — i sve se izmijenilo. Ništa nije ostalo od onog pređašnjeg čovjeka.

Kamo je nestalo onog čovjeka, što se s njim zbilo? Je li se rasplinuo, iščeznuo? A tko je taj, što je zauzeo njegovo mjesto?...

Kad bih priznao, da sam zaljubljen, učinio bih nešto smiješno. Navršio sam trideset i petu godinu života, muž sam, koga je život teško pogodio. I s dvadeset godina nisam zapravo bio posve neiskusan u ljubavnim stvarima. Moje je srce u drugim prilikama bilo meko, toplo, prebujalo, ali prema ženama je znalo ostati tvrdo i hladno. Mjesto da se vežem uz jednu ženu, milije mi je bilo, da ih varam, jer ništa nije nesnosnije nego žena, koja osjeća, da je muškarac ljubi. U toj prilici poprima ćud žene, sama po sebi nedostojna i podmukla, upravo zločinski značaj. Iz divlje se mačke pretvara u otrovnu zmiju i sve više tone smijući se i gola golcata u, za nas nedokučivo duboko, beskrajno i mutno more pakosti.

Nisam ja svojim iskustvom otkrio tu gorku istinu. Mojim su ljubavnim odnošajima bili uvijek pobudom spolni nagoni. U tom sam bio jednak nekim životinjama, koje u doba parenja prolaze kojekakve krize.

VEĆ DVA SE DANA USKOMEŠALO SVE SELO, kao da se sprema nešto neobično. Da li kakva svečanost? Ne —, nitko nije obukao svečano odijelo. Ženi li se tko? Ni to; ali nitko ništa ne radi, svi trče na neke — gotovo bih mogao reći — ‚tajne' sastanke, čas u jednu čas u drugu kuću .. Sve se odalo neradu, nekoj ekstazi, kao da im u očima vidim neki čudni sjaj... Smješka se i mati Mehmeda Alije, kao da se pomladila za dvadeset godina.

Bekir-čauš se sav sjaji od radosti. Pronosi se šapat: »Došao je!«

»Došao je! Kod Ahmedovih je...« —

»Došao je! Zar ga niste vidjeli?« — »Došao je, ali ne će dugo ostati« — »Noćas je došao, u glavarevoj će kući čitati molitve nad bolesnicima.«

Pozvao sam Mehmeda Aliju na stranu.

»Što je? Što se zbilo?«

I njega kao da je zarazila ta opća uzbuđenost. Samo se otresao:

»Ništa, gospodine.« Ali kad sam navalio, izjavi:

»Šejh[1]) Jusuf je došao, gospodine, šejh Jusuf.«

»Tko je taj šejh Jusuf?

»Svet čovjek, velik čovjek. Svake godine dolazi, nosi nam blagoslov. Molitvama liječi bolesnike, svojim ih dahom iscjeljuje. Dijeli nam savjete, upućuje nas i pomaže nevoljnicima.«

»Kojem redu pripada taj šejh?«

»Ne znam, gospodine.«

»Dobro — a kakvim vas je dobročinstvima već usrećio taj čovjek?«

»Mnogima, gospodine.« Ali samo je tajanstveno kimnuo glavom, ne spomenuvši nijedno od tih dobročinstava.

»Samo ženu seoskog glavara nije mogao izliječiti... A je li Salihaginu sinu skinuo grbu?«

. . . . . .

»Je li vratio vid Bekir-čaušovoj kćeri Sehri?«

. . . . . .

»Je li ludom Memišu vratio pamet?«

Mehmed Alija ništa ne odgovara. Bulji preda se. Kadgod se na me srdi, bulji ovako nijemo preda se.

Ja nastavih još porugljivije, još prezirnije:

»Hajde da vidimo, kakve vam je savjete dao?...«

»Ja ih nisam upamtio, gospodine; moja majka zna sve to.« Da me se riješi pozvao je majku.

---

[1]) Šejhovi — točnije se ova riječ izgovara: šehovi — bili su starješine različitih derviških bratovština, koje su za vrijeme borbe za oslobođenje postale gnijezdo najmračnije reakcije. U rujnu 1925. raspustio ih je Mustafa Kemal paša, zatvorio im samostane, mnoge šejhove dao smaknuti, a sve ostale rastjerao, zatro im svaki trag.

»Što o v a j zna!« promrmljala je starica. »Što je o n prema šejhu Jusufu!«

»Pa daj mi ti to rastumači, Seneb Kadina.«

»Kako da ti rastumačim — —« Ni ona ne zna ništa. Konačno odlučismo, da ovamo pozovemo šejha Jusufa.

Teškom sam mukom nagovorio Mehmeda Aliju, da to učini. Pošao je k seoskom glavaru. Ali brzo se vratio. Seoski je glavar rekao: »Zar da se on potrudi do vas? . . . Dođite vi k njemu!« Morali smo svi zajedno otići k njemu.

Soba je seoskog glavara, u kojoj se nalazio šejh Jusuf, bila sva puna svijeta. On je podvijenih nogu sjedio u kutu na rogožini, u odjeći, koja je vjerojatno nekada bila zelena. Odjeća, kosa i brada bila mu je tako prljava, da vam je već s vrata udario u nos smrad po jaretini. Čim me ugledala ona gomila ljudi, odmah se maknula s puta. Uniđosmo: ja, a za mnom Mehmed Alija i mati mu.

»Merhaba, šejh efendume!«

Preko volje je podigao glavu, kao čovjek, koga ste uzbunili u njegovom miru. Najprije me promjerio od glave do pete, a onda su mu krezuba usta izmumljala, kao da je zarežao:

»Merhabi je korjen u merhametu (milosrđu). Tko si ti, da mi na dar nosiš milosrđe?«

Smjesta se umiješa seoski glavar:

»Ne zamjeri mu. On je tuđinac.«

Jedva sam jedvice ugušio u sebi želju, da svojom jedinom šakom razmrskam gubicu i šejhu i seoskom glavaru. Nasmiješio sam se, a u isti mah stisnuo zube:

»Tebi bi trebalo odgoja — a da ne govorim o milosrđu s moje strane.«

Na te moje riječi skoči stari krezubi jarac sa svoga mjesta tako okretno, da sam se zadivio. U tren oka je strpao pod ruku svoje cipele, što su ležale do praga i izjurio iz kuće.

Svi pohitaše za njim. I sam Mehmed Alija.

Ja ostadoh na svom mjestu donekle zapanjen, našavši se nekako u neprilici. I kasnije sam se doduše

svijao od smijeha, kad sam se sjetio posljednje faze toga događaja; ali t o g a me dana spopala neopisiva tuga. Nikad još nisam tako jako osjetio svoju osamljenost i otuđenost kao toga dana.

Kakva razlika postoji za me između ovog glupog i prepredenog turskog šejha i jednog engleskog časnika u Istanbulu? Jaz je između njihovih duša i moje duše jednako dubok i mračan. I jedan bi me i drugi izmlatio bičem. Ili uživao, gledajući, kako mi meso trune u tamnici.

Da sam se u onom času, mjesto u ovom selu, našao u kući kakvog fanatičkog protestantskog popa u Londonu, ne bih li bio izložen isto tolikom preziru, ne bih li bio osjetio istu tugu, isti bol, isti dojam otuđenosti i osamljenosti?

ŠEJH JUSUF JE TE GODINE ZBOG MENE smjesta ostavio selo. Kad je odlazio, vidio sam ono najgore: Pod teretom darova izmamljenih seljacima, svijala se leđa i njemu i njegovu magarcu.

Šejh Jusuf je otpirio. Ali u selu je ostao njegov otrov. Njegovim je dahom dosta dugo ostala zasićena sva atmosfera.

Seljaci više i ne mare, da me susreću s prezirom i gnjevom. Oni me samo žale. Smatraju me osuđenikom, osuđenikom na smrt, čovjekom kažnjenim vječnim prokletstvom.

Što li će biti s tim jadnikom, koga je pogodio šejhov gnjev? To pitanje, koje se odnosi na mene, kao da lebdi na svačijim usnama.

Od muke pobjegoh do oaze, koju sam nedavno otkrio. Samo tamo ću se snaći i oporaviti.

Tamo me hlade jablani. Potok je bistriji. Ali zemaljskoj vili gaja nema traga. ‚Nije li ono, što ti se prikazalo nedavno, bilo samo fantom?' pitao sam sebe. Pokušao, da je iznova oživim u svojoj mašti.

Jednog se dana otputih do njenog sela. Stadoh lutati ulicama. S nekoliko seljaka izmijenih neko-

liko riječi. Vidio sam i nekoliko žena, koje se vraćale kući s pranja; ali nje ne nađoh. Konačno ipak . . .

Konačno se jednom ipak namjerih i na nju, kad se nađoh na svom hodočasničkom putu od potoka k selu. S drugom je nešto običnijom djevojkom nosila dugačko drveno korito puno prljavih prsluka, hlača, košulja i pokrivača. Ona je korito držala sprijeda. Čim me je opazila, povukla je slobodnom rukom okrajke rupca na glavi preko lica i odvrnula glavu na drugu stranu. Osjetio sam, da joj se ispod rupca sjaje zubi.

Pošao sam prema selu još desetak koraka, onda sam se vratio. Pri tom mi pade na um, kako smo na izletima u Istanbulu znali progoniti ženske. Pričinilo mi se, da sam u Kuždili Čajiri ili na rubu Jogurču Deresi. Kakva je razlika između ove seoske djevojke i djevojaka, s kojima smo se tamo susretali? Nije li joj stas vitak kao i njima? Nije li joj hod zamamljiv i koketan kao i njima? Istina, noge su joj bose, a tabani možda izgrebeni. Ali zato osjećam, da se ispod onih prostih tkanina krije sav čar čistog i svježeg tijela.

Nije li se ono obrnula i bacila pogled iza sebe? — Srce mi žestoko zakucalo. Morala je nešto reći svojoj prijateljici ili sestri, jer i ona se okrenula, stala gledati. Sad se eno obadvije guše od smijeha. Ja priđoh posve blizu k njima — a one mi brže bolje okreću leđa, stale su kao ukočene, nepomične. Gotovo kao da su se skamenile, primorale me, da se udaljim.

To je za me kod ženske bila nova pojava: tu sam prviput u pravom smislu te riječi vidio, kako se ukočilo žensko tijelo, koje se drukčije pred željom i toplom sklonošću kakvog mu drago mladića znade razmekšati i rastopiti ili se uzbuniti i zategnuti od gnjeva izazvanog spolnim otporom... kako je postalo simbolom opasne obrane, nalik na čeličnu kulu tvrđave.

Djevičanstvo je tu u neku ruku štit.

A zašto je žena siromašnog Sulejmana izuzetak? Da, zaista! — Toga vam još nisam pričao.

U našem selu živi neki Sulejman. Naskoro iza Mehmeda Alije uzeo je i on za ženu jednu djevojku iz susjednog sela. Ustanovilo se, da ta djevojka nije netaknuta. »Tko te je oskvrnuo?« pitao je Sulejman, a djevojka je rekla: »Moj stariji brat. Dok smo još bili djeca, igrali smo se na polju. Odjednom me on uhvatio oko pasa, svalio me, bacio se na me, stao me natezati i gnjesti, i eto tada se to zbilo . . . « — »Reći ćemo, da je to bila samo nezgoda,« kazao je Sulejman i pomirio se s tim.

Ali seljaci — nikako da se pomire! Umalo da nisu kamenovali djevojku. Tek malo po malo se okanili, da se i dalje bave tom sramotom.

Što se međutim desilo . . . još nije prošlo ni šest mjeseci, kad li jedne noći zatekoše mladu Dženet — to je ime te žene — s nepoznatim muškarcem za ogradom stočnog tora. Sve se selo naoružalo toljagama, sjekirama, vilama i navalilo na preljubnike, što se odaju opačini pod vedrim nebom. Dženet i njen ljubavnik zakloniše se za ogradu i zasuše napadače takvom kišom kamenja, da su se svi razbježali i razpršili glavom bez obzira. A Dženet se pope na ogradu svoje tvrđave kao ono junakinje u Homerovo doba, te vikne za njima:

»Izručit ću se samo svojem mužu!«

Na to pođe k njoj njezin muž, uhvati je za ruku i odvede kući. Žena je prikazala stvar tako, da je sva ta javna uzbuna ispala smiješna: Onaj je muškarac bio njen rođak; slučajno je onuda naišla i susrela se s njim za ogradom, tek su malo sjeli pod nju i raspričali se . . .

Nakon te pobjede nisu više dirali u Sulejmanovu ženu; ona je postala u selu simbol neke snage, neke moći.

Dženet je lijepa stasa, namigušljiva, mnogo se smije, a pogled joj bode. Garavi obrve, a ruke maže kenom. Ne plaši se ona muškaraca, ne bježi im s puta kao druge žene. Među svima, pa i preda mnom prolazi slobodno, prkosljivo maše rukama, prebire prstima, a grudi isprćuje. Bilo da kopa na polju, bilo

da kuha u kući, bilo da pere na potoku — sveudilj pjeva.

Sulejman je kraj svoje žene kao poslušno, vječno nakešeno derište. Kažu, da ga Dženet znade katkada i iščuškati. Sulejman je u pravom smislu riječi tip Kel Oglana[1]) iz turskih priča. Pokoran je, potpregačen je, ali pri tom i nešto filozof, a duša mu se odlikuje dubinom. U isti je mah i Ašik Garib i Junuz Emre[2]). Nasredin hodža[3]) je istoga soja.

Za nj kao da je stvorena priča o Sümrüdü Anki. U njem je utjelovljen i junak iz priče o pastiru i kćerci kralja vilenjaka. Strpljivost, kojoj je navikao potucajući se po svijetu, skromnost, kojoj se prilagodio družeći se s pticama i vukovima, razvila se u njem do visokog životnog načela.

Čim sam doznao, što ga je zadesilo, prigrlio sam ga k srcu kao pravoga prijatelja. Ali n i t i j e d n o g a od nas nije zapala sreća, da jedan drugome istresemo srce.

Sulejman se strašno boji ljudi. Najnoviji su ga događaji posve skršili, postao je nepristupačan. Samo se s malom djecom gdjekada zabavlja. Najiskreniji mu je prijatelj Memiš. Među razvalinama stare džamijice znadu pročučati čitave sate.

---

[1]) Kel Oglan je kao i Ašik Garib poznato lice iz turske narodne priče. Kel Oglan zapada u kojekakve fantastičke doživljaje, ali se i pored svoje bezazlenosti i gluposti uvijek sretno izmotava. Ašik Garib je smion junak, koji pun žarke čežnje traži svoju otetu ljubu po svem svijetu i izlaže se najtežim pustolovinama.

[2]) Junuz Emre je najistaknutiji i najizrazitiji zastupnik turske narodne književnosti šesnaestog vijeka. Pisao je u doba, kad je dvorska umjetna književnosti bila sva natrunjena arapskim i perzijskim jezičnim elementima i mislima posuđenim iz tih stranih kulturnih krugova. Njegovi su stihovi pisani blagozvučnim, čistim turskim jezikom, tako da je bio poznat u najširim narodnim slojevima, dok su mu službeni dvorski pjesnici poricali pravo na svako priznanje.

[3]) Nasredin hodža je u svojoj tupoj prepredenosti nalik na turskog Petricu Kerempuha, a svojim je šalama, podvalama i lakrdijama izišao na glas i po svoj Europi.

Sulejman proizusti svako pola sata jednu riječ. Memiš ne odgovara ništa, samo se smješka ili zanjiše glavom.

Onda zapuše. Oblaci se dima saviju u debele, teške kolute, odlebde im iznad glava u prazninu, čas se raspršuju nalik na bijele pramene dima, čas se dižu okomito u obliku gustih spirala, kao ono dim u kadionici, već prema tome, kakvo je vrijeme.

Dženet znade često iznenaditi svoga muža u takvom položaju. Brže skokne na kakav kamen među onim razvalinama, podboči bokove objema rukama.

»Vidi ti njega lijenčinu jednu — vidi ti njega što se razlijenio . . .«

Čim Sulejman začuje glas svoje žene, džipne u vis kao pero. Drhtavim, tankim i tihim glasom mrmlja i ide ususret svojoj ženi.

»Evo me, evo me«.

»Pa danas si htio poći u grad?«

»Ako Bog da, poći ću sjutra. Danas nisam dospio«.

»Nisi dospio? . . . A što si radio, te nisi mogao poći?«

»Nosio sam vodu i popravio porušeni zid na staji«.

»I to ti nazivlješ radom?«

»Djeca su preko potoka prevalila stablo jablana. Ja sam ga odmaknuo«.

Ovako razgovarajući ulaze u kuću. Ali Dženet je začas opet na ulici. Brže trči k studencu. Na ušima joj naušnice. O vratu joj blistaju malene zlatne mahmudije. Navlaš nije na grudima zakopčala nekoliko dugmeta. Dok ustima priča nešto ženama na vodi, očima mjeri prolaznike-muškarce.

Je li ona Samaritanka, o kojoj je govora u evanđelju, bila drukčija nego ona?

DOK SAM SE JA BAVIO TIM PITANJIMA srca, zadesilo je Mehmeda Aliju nešto, čega sam se ja i bojao: pozvali su ga u vojsku.

To sam saznao, kad sam jednog jutra čuo, kako je zatulio ženski glas. Tako je strašno zatulio, te sam mislio, da je netko u kući umro. Istrčah iz svoje sobe.

»Mehmed Alijo! Mehmed Alijo!«

Ni glasa.

»Seneb Kadino! Ismaile!«

Opet ni glasa. Idem onamo, odakle dopire ono naricanje.

»Što je? Kakvo zlo?«

Iz jecaja žene razabrah nešto nalik na: »... u vojsku — ide u vojsku...« To je glas Mehmed Alijine žene.

Ne mogu vjerovati, da je Mehmed Alija otišao, a da se sa mnom nije ni pozdravio.

Pred vratima stoji seoski glavar, oružnici, Mehmed Alija i dvojica, koje su s njim pozvali u vojsku. Mehmed Alija je blijed kao krpa. Pogleda me, ali tako, kao da me ne pozna.

Konačno, kad sam pristupio k njemu i zapitao, što je, zagledao se mrko u zemlju.

»Nisam li ti rekao? Eto ti ga sada...« izmumljao je i palcem pokazao na oružnike i seoskog glavara.

Među oružnicima sjedi seoski glavar kao kakav vladin činovnik, koji je sa sebe stresao sve seljačko. Pomno pregledava štampane arke sa žigovima, čita slovo po slovo.

Kad je mene ugledao, ustao je ceremoniozno i mahnuo oružnicima, da i oni to učine. I ja dohvatih stolicu, sjedoh k njima. Oružnici moraju obići još dvadeset i dva sela.

Mehmed Alija i njegovi drugovi moraju u roku od dvadeset i četiri sata biti u Eskišehiru.

Mehmed Alija pruža k meni ruku:

»Je li to moguće?... Pitajte ovoga gospodina!«

Mehmed Alija se drži buntovno. Još nikad ga nisam vidio ovakva.

Seoski glavar iskopa sav svoj službeni autoritet: »Što znači — je li moguće? Moraš!«

Mehmed Alija nadune nozdrve.

U tom času opazih pred sobom Seneb Kadinu — ne znam, odakle se stvorila — raširila se kao mješina. Nalik je na vučicu, spremnu da brani svoje mlado.

Došle i druge žene. Skupina postaje sve veća. Nešto šapuću: kao da nešto snuju.

Ja progovorih Mehmedu Aliji:

»Tvoja zemlja treba vrijednih vojnika kao što si ti. Treba ih kao ozebao sunca. Ne podeš li danas, da se boriš na fronti, morat ćeš se sjutra boriti ovdje pred tvojim vratima. Opet ti velim: neprijatelj je posve blizu...: A i služba je sada drugačija, nego li si je ti poznavao. Sam narod vodi sada rat. Nema više robovanja. A budi uvjeren: to ne će dugo trajati! U prvoj će bitci pasti odluka.«

Seneb Kadina upade:

»Svakako, ali upravo sada je navalio posao. Uvijek je tako! Baš kad treba prisukati rukave, odvlače nam naše momke.«

»Ne brini se! Ja sam nisam ni za što, ali platit ću čovjeka, koji će ti obaviti sav posao.«

Seneb Kadina slegnu ramenima, kao da sam izvalio neku besmislicu. Ali na Mehmeda Aliju kao da su moje riječi proizvele neki dojam. I ako se nije pretvorio u vatrena ratobornika, poprimio je izražaj vojnika, koji se predaje neizbježivoj sudbini. U tom sam stanju u njemu opet prepoznao staroga mi slugu. Pričinio mi se simpatičniji i povjerljiviji nego prije. I u meni se probudio časnik.

»Kad bi barem i mene pozvali, da je i meni moći odmah poći s vama!« viknuo sam. Te sam riječi izrekao onako iz dna duše. Oni ljudi, što su imali poći s Mehmedom Alijom, trgli se, a oči im zasjale.

Jedan od njih reče:

»Boga mi, lako ćemo mi s neprijateljem obračunati; ali kažu, da nemamo oružja, da nemamo municije...«

U anatolskom seljaku je praktični smisao za stvarnost jači od svih mu drugih svojstava. U njemu na čas plane lirsko raspoloženje, ali odmah ugasne. On

drži, da se oduševljen čovjek ni u čem ne razlikuje od budale. Tko hoće da steče njegovo povjerenje, taj ne smije mnogo govoriti, mora biti ozbiljan, nikada vedar.

Stoga sam i ja ušutio.

MEHMED ALIJA SE SPREMIO NA ODLAZAK. Ja sam mislio, da će sada doći do katastrofe u njegovoj obitelji, ali moje su me slutnje prevarile. Na rastanku se nisu ni zagrlili, ni poljubili.

Sestre su mu tiho plakale. Žena mu je htjela nekoliko puta zajecati, ali Mehmed Alija se tako namrgodio, da je žena progutala sve jecaje, kao da se davi tvrdim zalogajem.

Seneb Kadina se naslonila o zid. Pored nje je stajao Ismail, obje ruke zakopao u pojas.

Mehmed Alija se prignuo k meni i poljubio mi ruku. Htio je još nešto reći, ali odjednom se trgnuo, prebacio svoju torbu preko ramena i bez riječi se udaljio.

Poštenjačina, možda se nikad više ne će vratiti... S dubokim bolom u srcu pođoh za njim. On se zaustavljao, da se oprosti usput od onih, s kojima se sretao.

Jesu li mu navrle suze na oči? Jesu li mu se ovlažile oči? Ne znam. Unatoč svim nesporazumcima bio mi je on jedini prijatelj na zemlji. Nije li on bio jedini čovjek, koji mi je pomogao, da moj napola propali život uputim novim putem? Koji mi je od mojih drugova po mišljenju, obrazovanju i staležu ikada učinio nešto dobro? Svi su bili zaokupljeni samo svojim brigama. Samo Mehmed Alija pružio mi ruku i rekao: »Dođi, ja ću te povesti u svoje selo. Sam bi ovdje propao...« Čim se sjetim tih riječi, u meni sve zakipi. Spopada me želja, da smjesta svom snagom zatulim kao čagalj.

Mehmed Alija spustio se niz obronak. Preskočio potok. Odmiče poljima, žuri se k drumu. Četvorica su. N i j e d a n se nije okrenuo, n i j e d a n se nije

obazro. Valjda misle, da to ne bi dolikovalo muškarcu. Ovi će možda sjutra postati bezimeni junaci turske pobjede, a možda će — Bilo što mu drago; u o v o m se času te četiri sjene, što se sve više udaljuju i postaju sve manje, ni po čem ne razlikuju od četvero djece, što izjutra odilaze u školu...

Od onoga dana, kad je otišao Mehmed Alija, bila je Seneb Kadina sva satrvena. Lice joj se ukočilo kao obrazina. Neprestano upire pogled u jednu točku. Strah me je, da je nešto upitam.

Ali jednog mi dana reče:

»Moga su sina uzeli, ali ovaj se dronjak od muškarca skriva na njedrima onoj ženetini.«

»O kome ti to govoriš?«

»A o kome — o Dženetinom klipanu«, razjasni mi ona; »a i tuđinac je. Nitko ne zna, odakle je. Bit će da je vojni bjegunac, sve se sakriva u Sulejmanovoj kući. Ona mu sama kuha i hrani ga. A noću ga vodi k sebi u postelju.«

»Pred Sulejmanovim očima?«

»Dakako — jedan joj leži s desne, a drugi s lijeve strane«.

Moradoh se nasmijati. Seneb Kadina kao da se na to i ne osvrće.

»Rado bih otišla i prijavila ih, ali bojim se, da nas ne zateče kakvo zlo«.

Mehmed Alijina mati nije tako govorila. Ona je poznavala samo neiznakaženo anatolsko narječje. Rečenice joj se nižu tvrdo i oporo, kao da iz grla čupa trnje.

VEĆ DAVNO SAM SVU SVOJU PAŽNJU OBRATIO Sulejmanu. Moja mi mašta u svim pojedinostima oživljuje pred očima dramu toga brakolomstva, koje ni Seneb Kadina ne zna rastumačiti.

Tko bi mogao zamisliti strašniju fazu vječne borbe između muža i žene nego li je ova? Ta vam se žena

ispunjena svim barbarskim nagonima pričinja u neku ruku kao grabežljiva zvijer. Muža na jednoj strani mogli biste isporediti s plijenom, kojemu isisavaju krv, a strvinu mu bacaju na stranu. Ljubavnik na drugoj strani utjelovljuje u sebi komad neslomive, nepromjenljive, slijepe i nezgrapne prirodne snage.

Čim bijedni Sulejman malo pridigne glavu, vidi ili takmaca, koji se pred njim ustobočio kao stijena, ili ga zapljusne smijeh njegove žene, koji je strašniji nego rika tigrice.

Tek kasnije sam u vezi sa svim, što sam čuo, spoznao, da su moje predodžbe bile ispravne.

Sulejman je jednom planuo. »Što ti pada na um!« iskesila se ona na nj. Drugiput ga je onaj klipan jednim udarcem lakta odrinuo. Tada se on usudio da navali na ženu. Ona se podbočila, isprsila i stala se derati: »Da me nisi dirnuo! Da me nisi dirnuo!... Boga mi, ni j e d n o g dana neću ostati, otići ću na mjestu.«

Zamislite, zaprijetila mu, da će otići —!

Otada ne preostade Sulejmanu drugo nego da se zavuče pod svoj gunj i da gorko zajeca.

Ali seljacima je to dozlogrdilo. Jednog dana nađe Bekir-čauš lijepu Dženet na seoskom izvoru. Pristupi k njoj škrgućući zubima i zasikta: »Ili ćeš toga gada izbaciti iz kuće ili — bit će zla.«

Žena se uspravila kao kamena Diana. »Što mi možeš, hej?... Što mi možeš?« viknula je. Svi su mislili da je Bekir-čauš bacio oko na Dženet. Dobričina se udaljio tresući glavom.

Malo zatim zaustavio se seoski glavar pred Sulejmanovim vratima. »Recite toj vucibatini, neka se gubi odavle,« opomenuo ih je on. Ali oni kao da i ne čuju. »Neka nas razvjenča,« rekla je žena; »pa ćemo smjesta otići.«

Ali Sulejman se nije htio rastaviti od svoje žene. Sad su seljaci uvidjeli, da nema druge, nego noću navaliti na kuću i učiniti kraj toj sablazni. Pošli su k hodži: »Ako li se na svoje oči uvjerimo, je li onda

brak prema vjerskim propisima ništetan?« — »Svakako,« odgovorio je hodža, a onda...

A onda se jedne večeri iza klanjanja sjatiše ugledniji seljani i navališe na Sulejmanovu kuću. Sve se to odigralo tiho, bez buke i vike. Da nije bez daha dotrčao mali Ismail, Mehmed Alijin brat, i ispričao što se dogodilo, nikad ne bismo ništa znali.

»Ja se upravo vraćam s vode«, počeo je Ismail, »odjednom vidim, kako se ljudi izlazeći iz džamije svi skupljaju na jednoj strani. I ja se pomiješao među njih. Kad su stigli pred Sulejmanova vrata, stali su. Imam efendija toljagom lupne triput po vratima. Ali nitko se ne odazivlje. Tada vikne Bekir-čauš: ‚Hej, Sulejmane, mi smo — otvori vrata!' Opet tišina. Čas su još pričekali. Tada Memišev stariji brat ramenom provali vrata. Svi zajedno jurnuše u kuću, i ja s njima. U sobi se digla galama, psovke, a meni se vrč s vodom izmače iz ruke. Dženet stala vikati: ‚Vi bezbožnici, vi — vi neljudi...' Na to će joj imam: ‚Ti si bezbožnica, ti si nečovjek. Tornjaj se odavle! Prema vjerskim propisima ne smiješ dalje ostati kod Sulejmana.' Tada se oglasio Sulejman: ‚Zaboga, samo to ne! Zaboga, samo to ne!' zakriještao je on. Što je onda još bilo, ne znam. Mislio sam: Moglo bi i tebe po glavi — pa sam pobjegao...«

Ismaila nisam još nikad vidio tako uzbuđena. Ni onda, kad ga je izlemala mati, nije se tako zadihao, nije tako poblijedio, nisu mu tako drhtale usne. Ali kad mu je pristupila Seneb Kadina i zapitala: »A zašto si razbio vrč?« smjesta se pribrao.

SJUTRADAN JE RANO U ZORU DŽENET SA svojim klipanom ostavila selo. Od toga se dana Sulejmanu smutila duša.

Plač mu se izvio iz dna srca. Ni cigla mu suza nije okvasila oka, ali plakao je grčevito, trzajući se jecao. A onda kao da se sav ukočio. Niti je jeo, niti pio,

niti progovorio riječi. Samo je bez prestanka buljio preda se u jednu točku. Satima je znao ostati u tom položaju.

Jadnik nije imao ni prijatelja ni rodbine, da ga utješe. Samo je Memiš ostao uza nj. Ta dva luđaka imaju u sebi dar, da se međusobno sporazumijevaju bez riječi, da jedan drugome pričaju beskonačne, važne i duboko proćućene stvari.

Spopala me želja, da i ja budem sudionikom tih njihovih nijemih i tajanstvenih razgovora.

Nisam li i ja luda kao i oni?

U TOJ SU TRAGEDIJI SRCA MOJE ZALJUBljene sanjarije našle nove hrane.

Svakog sam drugog dana odilazio k selu svoje dulcineje. Žarko je ljeto, pa to tumaranje od sela do sela prilično umara.

Katkada je znala ta šetnja biti nesnosna, kao lutanje po pustinji. Zemlja mi je pod nogama tvrda i užarena kao vulkanska lava. Osjećam, kako mi sva ljetna težina nebeskog svoda pritište leđa, kao da na ramenima sam nosim onu golemu vatrenu loptu, koja se zove sunce.

Ponekad se zaustavljam nasred puta i smijem se sam sebi.

Čemu se mučim, kinjim? pitam sam sebe. Za volju jednoj tlapnji! Za volju njeni divlje ruže! Miriše li barem ugodno? Prija li njeno meso usnama?

Ah! — Ta ne pričinja li nam se svaka ljubljena žena kao neko biće, koje je stvorila i iskitila naša mašta? Bila ona gradska dama ili seoska djevojčura: mi je nazivljemo ,moj anđele'.

Ja mislim, da sam već često puta ljubio, ali i ako sam svakiput jednako ljubio, moje ljube nisu bile nalik jedna na drugu. Tako je eto naše srce kao pčela, koja siše med sa svakog cvijeta.

S pravom je rekao Ešref Oglu[1]): »Mi smo pčele; med je u nama.« Te riječi jednim mahom uništuju stvorenje, kojem su pjesnici nadjeli ime »ljuba«.

Kako li je s toga gledišta Don Quichotte nalik na orijentalne mistike! Nije li taj najsavršeniji, najznatniji i najistinitiji idealistički tip čovječanstva godinama robovao surovoj seljačkoj djevojčuri? Nije li je on, gdjegod ju je našao, susretao kao pravu odličnu damu?

Sancho nije znao sebi protumačiti tu luđačku zabludu svoga gospodara. »I to vi nazivljete kraljevnom, gospodaricom?!« bunio se on. »Ne, dragi gospodaru, to je smrdljiva prosta seljanka žuljavih dlanova.«

Don Quichotte ništa ne mari, on joj se klanja do zemlje, ljubi joj ruke. A onda se okreće Sanchu: »Oh, kako divno miriše! — Ta to je nebeska pojava!«

Trenutačno sam i ja slika i prilika Don Quichotta, koji polazi k svojoj dulcineji — a ja se toga ne stidim. Trčim ja k njoj. Što duže trčim, to mi sve jače raste u srcu uzbuđenost.

Meni se čini, da je suha pucketava zemlja pod nogama mi meka tratina. Zasijana mi se polja, uz rub kojih katkada prolazim, pričinjaju kao ružičnjaci, ta siromašna polja, u kojima su stabljike požutjele još prije no su dosegle visinu od dva pedlja, na kojima klasići prigibaju glavu i pričaju o jadu, što se diže iz utrobe tla. A preda mnom sivi brežuljci . . . valoviti humci pokriveni prašinom.

Ali onaj zbor glasova u meni pretvara sve to u neopisivo ljupku dekoraciju.

Još malo pa ću se naći pred svojom dulcinejom!

DANAS ME OBUZELA NEKA PREDSLUTNJA: Jedva sam stupio u gaj, našao sam se neposredno pred njom. — Ona je na grane drveća vješala upravo

[1] Jedan poznati stariji turski narodni pjesnik.

oprane komade rublja. Ruke joj se do lakata sjaje kao bijeli alabastar.

Čim me je opazila, stala se opet vladati kao poplašena srna. Opet se sakrila iza stabla, potrčala, okrenula se, obazirala se.

Bilo što mu drago, mlada srno: Danas mi ne ćeš umaći!

Prilazim k njoj. Hvala Bogu, danas mi ne će moći pobjeći prema svome selu; jer prvim je već skokovima dospjela na suprotnu stranu.

»Što se bojiš mene? Ta stani! Ne ću ti ja ništa nažao učiniti...« Govoreći to idem bliže.

Ona sada stade, šćućuri se iza jednog drveta.

Ja pristupih bliže.

»Što je tako strašna na meni? Govori!«

»Ah, nije, kume. Nemoj...«

»Što misliš, što ću ja s tobom učiniti? Budi bez brige. Samo radi dalje! Ja ću međutim malo sjesti tamo po strani.«

»Nemoj, kume. Vidjet će nas tetka.«

»Što će vidjeti tvoja tetka?«

»Ne, ne, — vidjet će tetka.« Tužno joj zvuči glas. Upravo kao glas divljači, koja je zapala u klopku. Sad će zaplakati. Pridoh još bliže, dijeli nas samo jedno drvo.

»Ostavi strah! Nisam ja tuđinac... Ta vidjela si me već često puta. Jesam li ti vlas dirnuo?«

Osjećam, kako se skutrila podno drveta. Dršće kao mokra mačka. Je li to uzbuđenje — obično, ćutilno uzbuđenje? Glas joj je gotovo kao da mijauče mačka.

»Ne, ne, — vidjet će tetka.«

Srce mi divlje lupa. Ja se spustih tik uz nju.

SALIHAGA JE BEZ IKAKVA UZROKA STAO praviti neprilike Seneb Kadini. Taj je seoski silnik naime tvrdio, da je on vlasnik polja, koje je njena obitelj obrađivala još za života Mehmed Alijina oca.

Seneb Kadina mi jedne večeri sva zaplakana povjerila taj spor. Eto ta žena, koja nije prolila suze ni onoga dana, kad joj je sin pošao u vojsku, plakala je sada, jer su joj htjeli oteti komad zemlje. A najčudnije je pri tom bilo, da su to sporno polje obrađivali kao zakupnici na moj račun. Dakle Salihaga tuži mene.

»Ne boj se, od mene ne će dobiti ni prebijene pare. Ako treba, poći ćemo na sud.«

Seneb Kadina se još više rasplače.

»Na sud? — Samo to ne, samo to ne.«

»Zašto ne?«

»Aga će podmititi činovnike, urotit će se sa sucima, otet će nam sve.«

»Ta to je nemoguće! Kako bi to dokazao? — Zar vi nemate nikakvih isprava ili tapija?«

»Nemamo... Što ja znam! Nemamo...«

»Onda ćemo naći svjedoke.«

»Svi će oni govoriti za nj — svi.«

I mene je spopala srdžba. Poći ću k Salihagi, da s njim to uredim...

Pohodio sam ga. Kakve koristi? Salihaga je kao stroj. Sjedi preda mnom, po svemu sudeći, živo je stvorenje. Ali niti čuje, niti govori, kao da uopće ne razumije, što mu kazujem. Kao da je razmak između mojih usta i njegovih ušiju pet do deset kilometara.

Bez povoda stao sam urlikati, mahati rukama. Odjednom se Salihaga pokupi da će odmagliti.

Ja pohitah za njim, uhvatih ga. On mi upilji u oči svoj pogled, koji se sjajio metalnim sjajem, na usnama mu se pojavi blijed osmjeh: »Što te briga!« i uđe na vrata u svoju kuću.

Čim Salihaga čuje za sobom korak, stisne se i bježi kao kuna, kad se zavlači u svoju jazbinu. Kad ga vidite onako pogurena, bude se u vama svi instinkti lovca. Spopada vas napast, da mu isprašite tur.

Pođi barem k seoskom glavaru, rekoh ja sebi. Ali i taj me prevario; rekli su mi, da ga nema kod kuće.

Vraćam se kući bijesan kao ris, usput se sastajem s imamom.

»Što bi ti rekao na Salihaginu bezobraštinu, imam efendijo?«

»A što je učinio?«

»Hoće da sebi prisvoji zemlju naše siromašne Seneb Kadine.«

Imam je šutio. Spustio glavu. Stao čupkati bradu.

»Tko je to vidio? Tako mi Boga, ja ću ga tužiti zemaljskom vijeću, predsjedniku vlade, a bude li potrebno i vrhovnom predsjedniku. Reci mu to! Neka pazi, što radi.«

»Ja ću mu to drage volje saopćiti,« izjavi on i pobježe.

Od toga se dana rasplamsala borba između nas i Salihage. Ja se sa svojim gnjevom i žestinom neprestano nalazim u ofenzivi, a on kao da se brani: šuti, gradi se da ne razumije, bježi i skriva se; ali ja osjećam, da su nas opkolili sa svih strana. Zrak je pun nekog plina, koji nas guši.

»Ne boj se, Seneb Kadino. Ja ću te braniti, žrtvovat ću sve.«

Ona sva očajna trese glavom.

»Božja volja ... Vidjet ćemo ...«

»A čega se bojiš? Ta rod je tvoje zemlje moje vlasništvo! Ja ću požeti žito. Ja ću ga spremiti. A do godine ću ja i orati, ne ću njega ni tražiti, da mi to dopusti. Neka nas samo tuži!«

Čim je Seneb Kadina čula riječ »tuži«, smjesta joj se smrklo lice.

JEDNE ME NOĆI TRŽE IZA SNA STRAHOVIT jauk. Što se zbilo? — Skočim iz postelje i potrčim iz sobe. Ženu su Mehmeda Alije pograbili trudovi.

Pred vratima nalazim Seneb Kadinu, pitam je, da li su poslali po babicu.

»Što će nam babica? Ja sam o strop u izbi objesila uže. Ako se čvrsto uhvati za nj, preboljet će sve.«

»A onda?«

»Što onda?... Sve smo mi tako rađale«, izjavi ona i ne dodavši ništa više tim riječima, uđe u izbu k snahi.

Ismail se smotao u klupko pred vratima, što vode na ulicu, leži napola na pragu. Nema ni pojma, što se oko njega zbiva. Jauk, koji je mene probudio na drugom kraju kuće, kao da do nj nije ni dopro, premda nije udaljen ni deset koraka.

Taj mi je momčić zagonetka. Njegova je fiziologija posve različna od naše.

Jaukanje se porodilje pretvorilo u čudno — gotovo bih mogao reći — neljudsko urlikanje. Zapušio sam cigaretu, stao trčati po sobi. Spopala me neka duboka potištenost, kakve nisam osjetio ni prve noći, kad sam došao ovamo.

Činilo mi se, da sam kao čovjek, kojega u lađici s rastrganim jedrima bacaju valovi uzburkanog mora. Vrisak me žene podsjeća na zavijanje oluje. Još malo pa ćemo potonuti!

Odjednom strašan krik, da me je prošla jeza — a onda muk ... Pusta tišina ...

Bit će da je žena rodila.

OD JUČER IMA MEHMED ALIJA SINA. JA GA sam nisam vidio; Ismail mi priča, da je tako sitan; na dlanu ga može držati, a da mu i ne osjeti težine.

»I ti si valjda bio tako maljušan, kad si se rodio, Ismaile. Ta vidiš, nikako da narasteš.«

»Kad se oženim, onda ću se razviti.«

»Kad se oženiš? Ti? Je li to moguće, Ismaile?«

»Zašto ne? Ja sam već pred tri mjeseca isprosio djevojku. Bude li ljetos dobra žetva, zastalno ću se oženiti.«

»Ta još ti nije nikla ni brada. Nema ti još osamnaest godina. Gledaj, kako ti je nerazvijeno tijelo.«

Vidim, da se ljuti na me. Isprsio se kao tukac, protegao vrat.

»Djevojka me hoće.«

Jedva sam se svladao, da ne prasnem u smijeh.

»A njeni roditelji?«

»Nema ona ni oca ni matere. Živi kod tetke. A ne bude li mi je ona dala, odvest ću je sam.«

»Pazi, da te ne snađe isto što i Sulejmana. Svojim si očima vidio, kako je on prošao.«

Zaista — zaboravio sam zabilježiti: Sulejmana je prije nekoliko dana nestalo. Nitko ne zna, kamo je otišao. Ni njegov prijatelj Memiš . . . Umobolnik upire prstom u neodređenu točku, nekamo daleko, mumlja nešto nerazumljivo, a onda se važno kesi.

Ali — tko ima oči, taj vidi, ne treba vodiča. Upućen će čovjek pogoditi, kamo je pošao Sulejman.

ŽITO JE POČELO ŽUTJETI. JADNO ŽITO! I najviši mu klas jedva dosiže visinu dvogodišnjeg djeteta. Bijedna je zemlja srednje Anatolije u neku ruku u njem našla najrječitije svjedočanstvo. Podvečer spuštaju klasovi beznadno glavu i tužno promatraju svoje korjenje.

Zadubivši se u taj prizor, budi se u meni spoznaja, zašto su stari Turci silom htjeli dočepati se Rumelije[1]. Srednja je Anatolija — jezgra prave im domovine — neplodan kraj, pokriven vapnencom i slanim jezerima. Turski je narod tu nalik na djecu Izraela u pustinji. Ali sada su ga sa svih strana stegli obručem sramote. Oteli mu sve plodne i bogate krajeve. Stoga su borbi za nezavisnost izabrali geslo: »Ili smrt ili slobodu!«

[1]) Rumelija — prvobitno »zemlja Rimljana« — je tursko ime za Trakiju.

Doista između toga dvoga nema izbora. Ili će turski narod morati razbiti taj obruč, ili će unutar njega izginuti.

Izginuti — pod jarmom drugih . . . Je li ikada kojem drugom narodu bila nametnuta teža kazan? A među Turcima ima ljudi spremnih, da na to pristanu. Nedavno sam čitao u jednom istanbulskom listu: Sevreski su ugovor primili u načelu. Vlada Damada Ferida šalje trojicu, da ga potpišu. Jedan je od njih Riza Tevfik. Onaj Riza Tevfik, koji nam je prvi otkrio čare turske folklore. Što je razlog tome, te danas misli, da smije izvršiti to izdajstvo na turskom narodu? Zašto se ne pridruži povorci svećenika, što rastuženi nariču nad tim djevičanskim tlom, zašto ne ovjekovječuje pjesmom bol naroda?

Sramota neka zatre onoga, tko nije kadar, da te ljubi, tebe od žalosti skršena zemljo . . . onoga, tko se boji, da te ljubi i da se sljubi s tvojom nijemom tragedijom! . . . Koliko neizmjerno blago strpljivosti i otpora krije tvoj kamen, kriju tvoja polja. Na tvojim se grudima mora čovjek ili dovinuti do epske veličine junaka, ili steći snagu odricanja i poniznost sveca najsličnijeg Bogu.

Da sada dignem svoj glas ispod one vrbe, odgovorio bi mi Junuz Emre:

»Dervišu dolikuje srce puno osjećaja,
Oko puno suza,
A više no janje mora da ga resi krotkost.«

Jest, moj poštovanja vrijedni učitelju, jest; dopusti i meni ovdje, da se uzvinem tako visoko!

Što nam predočuju ovi niski i oskudni usjevi, ovo klasje prignutih glava, ova tužna vrba, ova mutna i mrtva voda, ukratko, sav taj komad sakate prirode?

Zar nema u njoj duše, zrna sjemena? — Ja, pričuvni časnik Ahmed Dželal, sin Ferid Dželal paše, postao sam na obali Porsuka takvo zrno sjemena. Čekam, hoće li mi Svemogući dopustiti, da u zemlji crnici od jedne ili dvije stope razgranam svoje žilje, da k suncu pružim svoje grane, da donesem plod. U

svem tijelu osjećam bol zemlje, u koju sam usađen. I sav se njoj odajem.

Mene, Ahmeda, sina Ferid Dželal paše, zanio je ovamo potrganih krila slučaj, premda sam svijetlo svijeta ugledao u jednom od najsjajnijih konaka Istanbula i raskrilio krila, da poletim ususret sjajnim poljanama zamišljenim u snu.

Ovdje je sada otpušten vojnik od trideset i dvije godine, sakat mlad čovjek, kojem je razorena sva budućnost...

Što radi ovdje?

Ha, ha, ha! Marim ja za to...!

VIDIM, DA SE IZ SVIJETA MAŠTE I PREDOdžaba još nisam vratio k zemlji. Kad sam ostavljao Istanbul, držao sam, da je izvor svim mojim jadima u mojem umu, stoga sam zaželio, da ga ostavim tamo.

Odlučio sam, da ovdje ne ću ni o čem razmišljati, da ću se zauvijek odreći metafizike i živjeti, kako živi seljak. Da ću se s njim posve stopiti. Ali sada dolazim do spoznaje, da sam još uvijek kao kap ulja u čaši vode: Niti se stapam, niti mogu pasti na dno. Zato nas valjda nazivlju »kremom« društva.

A je li turska inteligenca doista »krema« toga društva? — Kad bi tako bilo, ne bi li onda u meni moralo biti nešto od tih Salih-aga, od tih Bekir-čauša, od tih Ismaila, od tih Seneb Kadina?

Ja sam ovdje međutim bliži životinjama nego ljudima. Životinje mogu nježno ljubiti, a da mi se ne gade, moja se pak ljubav prenosi i na njih.

Sivi se magarac sve više privikao na me; kad mu glavu uhvatim rukama i gladim satima, gunđa zadovoljno, a odem li, klipše katkada za mnom, kao da mu je žao, što sam ga ostavio.

Mali me Ismail naprotiv susreće još uvijek onako tuđe, isto onako ustezljivo kao i one prve noći, kad sam došao. Zar mu nisam pružio dokaza svojega prijateljstva i ljubavi? Ta dajem mu sve moje ponošeno rublje! Neprestano mu turam u ruku novaca! Ali ni s jednom od mojih usluga ne mogu da stečem njegove privrženosti.

Eno nedavno sam zatekao Seneb Kadinu, kako me pred uličnim vratima grdi. Da sam joj ja pomrsio sve račune. Da sam joj ja pokvario dobre odnose sa Salihagom. Otkad sam ja prekoračio njezin prag, nema u kući više blagoslova: Mehmed Aliju su odvukli u vojsku. Ta im se pripovijest sa zemljištem popela na vrh glave. Ismail je postao drzak, nikoga više ne sluša...

Pretvarao sam se, kao da ništa nisam čuo. Htio sam izići, ali na prstima sam se vratio u sobu. Sada razmišljam, zakopavši glavu među ruke.

Ja mogu postati vanjštinom kao i oni, odijevati se kao oni, jesti i piti kao oni, sjediti i ustajati kao oni, govoriti kao oni — sve to mogu i hoću. Ali kako da mislim poput njih, kako da osjećam poput njih?

Što bi koristilo, da spalim knjige, kojih mi je puna soba? Da nogama izgazim te slike? Sve se to uvriježilo u meni. Ostavilo u meni neizbrisiv, nerazoriv, neiskorjenjiv trag. Moja je unutrašnjost sva puna tih tuđih ornamenata, ukrasa, znakova, boja i šara. Što bi koristilo, da se promijeni moja vanjština? Ja sâm, moje najdublje Ja stalnim oblikovanjem tvari i elemenata, koji ne potječu iz toga tla, svi su oni došli izvana, postalo je umjetan, gotovo kemički proizvod.

Kad sam onomad šetao poljem, udarila mi noga o kutiju konzerve. Stao sam. Pogledao je. Američka kutija s engleskim natpisom. Kakav ju je strani putnik ovdje ostavio, kako dugo leži na tom mjestu, toga nisam znao reći. Ali s nekim sam se naročitim zanimanjem sagnuo, uzeo je u ruku, promotrio je, i bilo mi je gotovo pri duši, kao da opet vidim nekog starog znanca.

Ja sam na tome tlu blizanac toj limenoj kutiji.

POREDBE I SLIKE... SLIKE I POREDBE... Ali u životu toga nema. Život se i stvarnost očituje u Salihaginim nogama; u Seneb Kadininim naborima; u prosijedoj bradi seoskog glavara; u Ismailovim okruglim očicama.

Kad se seljaci — muškarci, žene i djeca — vraćaju s polja, rasprše se sve tlapnje kao poplašene s grana vrbe, pod kojom sjedim. Kad se ti ljudi, pretvoreni opet u blato, jer im se znoj iscijeđen napornim radom slijepio sa zemljom i prašinom, pojedinci ili u malenim skupinama vraćaju u svoje rupe napravljene od opeka iz zemlje, pričinjam se sam sebi u mom zakutku nekako čudniji, neshvatljiviji, besmisleniji i beskorisniji nego li sam ikad bio u životu.

Ti ljudi iz blata idu, a da međusobno i ne govore. Jedan je uprtio na leđa naramak granja, drugi vreću slame. Jedan nosi mlado kozle, drugi goni pred sobom bivola, bocka ga bodljikama. Sivo magare klipše spuštene glave kratkim korakom za Ismailom. Mnoge žene s crvićem u vreći, prebačenoj preko ramena, bulje preda se, glava im se spustila na grudi. Sve, što je ostalo u selu, trči preko smetišta nasusret došljacima, koji kao da hramlju.

To je prizor prvih gomila ljudi iz pretpotopnog doba. Ali te se večeri ne će na nebu pojaviti nikakav znak, ni kao simbol kazni ni kao simbol nagrade. Spustit će se tama noći, na koju su svi već navikli, a Seneb Kadina će na prljavoj dasci gurnuti kroz vrata moje sobice večeru, koju su skuhale njene kćeri i snaha.

S MJESTA, GDJE LEŽIM, VIDIM SNOPIĆE. TO je mjesto udaljeno pola sata od sela. Sprijeda leži Bekir-čaušovo polje. Usred polja sjedi njegova slijepa kći. Podne je. Kao ulaštena sjaji se djevojčina duga kosa pod suncem. Djevojci je jedva dvanaest, trinaest godina, a mršava je, da sam joj napipao sva rebra, kad sam je jednog dana potapšao po leđima.

Zašto su sirotu ostavili samu na polju pod tim žarkim suncem? Bit će da su na nju zaboravili, a ona misli, da svi još rade na polju.

Pomislim u sebi: ustani, odvedi je kući — kad li odjednom opazim, kako se k njoj polako šulja grbavi Salihagin sin. Taj je dječak na vlas nalik na sakatu kozu, rekoh u sebi. Možda je već i mladić, jer kad govori, glas mu je dublji nego u odrasla muža.

Eno ga kraj djevojke, nešto joj govori. Djevojka podiže glavu i pogleda ga, kao da ga vidi. Grbavac je obje ruke turio za pojas. Stao se ogledavati, opet se okrenuo djevojci, nešto mrmlja. Sehra postiđeno ponikne glavom. Grbavac skine fes, dugo se češe po glavi, onda sjedne do djevojke. Sada sjede rame uz rame.

Grbavcu ne miruju ni noge ni ruke. Čas posiže za trnom ili slamkom na zemlji, dodiruje njom siroti djevojci vrat, čas joj prstima poškakljava bose tabane. Sehra se izmiče, hoće da ustane i da ode, ali grbavac je rukom povuče natrag k sebi.

Nikad u životu nisam gledao tako groteskan prizor. Način, kojim je taj prostački neotesanac mučio ovu čestitu djevojku, bio je neobičan, brutalan. Prije bih rekao, da je napastuje kao zmija, koja hoće da proždere žabu, nego li da se vlada kao golem pauk, koji svojom mrežom nastoji sputati leptira.

Grbavac je djevojku stao tući, štipati, što li. Dvaput sam čuo, kako je jauknula. Sad idem, da učinim kraj tome mučenju. Zakasnio sam! Djevojka je već potrčala, grbavac je progoni. Djevojka trči, kao da zna, što joj se sprema. Kad je dospjela do potoka, stala je, samo tako je iznova pala u šake svome progonitelju. Grbavac je odmah čvrsto uhvatio oko pasa, ne pušta je. Vuče je iza grma do potoka.

Ja se spustih na zemlju, sve sam razumio.
Čovjek je odurniji nego ikoja životinja.

KONAČNO JE SALIHAGA IZVEO SVOJ NAUM. Jedne je noći bez našega znanja na Seneb Kadininoj oranici obrađivanoj za moj račun požeo i otpremio svoj tobožnji dio. Kad sam to čuo, poludio sam od bjesnila. Ja nisam nikad u životu nikoga izlemao; ali da su i svi članovi obitelji došli i stali me skrušeno moliti, da me od toga odvrate, bio bih uza sve to otišao i junački naprašio leđa tom seoskom tirančiću.

On je doduše pred nekoliko dana napomenuo, da će to učiniti. A isto sam tako znao, da za sebe zahtijeva dio žita, kad tvrdi, da je on pravi vlasnik polja. Ali nikad ne bih pomislio, da će u svojoj bezobraštini, drzovitosti poći tako daleko.

Međutim eto — i to se zbilo. Što sada?

Ja u duši ne osjećam zapravo ni najmanjeg bola. Dao sam posijati nešto prosa i pšenice, ali samo s tom nakanom, da pomognem Mehmed Alijinoj obitelji. A čini se, da ni oni previše ne žale. Naprotiv svim silama nastoje, da me primire. »Tako ti neba, samo ne diži galame zbog toga,« moljakali su oni. Nego upravo taj je njihov strah, ta njihova puzavost raspirila u meni gnjev. Pokušao sam, da im dozovem u svijest osjećaj prava. Zaludu — kao da su iz kamena.

Ti ljudi nemaju u sebi ni shvaćanja socijalnih bića. Životare kao stvorovi iz kamenog doba; kao u ono doba, kad je najjači s toljagom u ruci pristupio k vama, iz usta vam oteo zalogaj, iz spilje vam oteo ženu, kad je svatko to smatrao nekim prirodnim pravom, određenim samim udesom, neizbježivim i neotklonivim pravom.

Kažu, da je kod seljaka pojam vlasništva razvijen do najviše mjere. Međutim osvajanjima izvan zemlje, koja su trajala vijekove, razbojničkim otimačinama u zemlji samoj zakržljao je kod turskog seljaka i taj pojam. U svima se kod njih uvriježilo nešto od onog straha, što spopada stado ovaca pred katastrofom u prirodi. Zašto se boje — toga nisam kadar sebi ni protumačiti, ni doseći svojim umom.

Je li ih dotle dovela tvrda i opora priroda, usred koje živu? Na takvom otvrdnulom tlu, koje je nalik na grudi nemilosrdne maćuhe, može da se zatrza samo takva osirotjela djetinjska duša.

Međutim ni sva mi ta filozofska razmatranja nisu smekšala srce. Pošao sam, da obračunam sa Salihagom. Našao sam ga na seoskom trgu pod odrinom kavane. Polako pridoh k njemu. Čim me ugledao, problijedio je kao krpa, spustio glavu i skupio se kao jež. Raskrečio sam se pred njim što sam šire znao.

»Jesi li ti noću ukrao našu žetvu?«

On ne reče ništa. Bulji u zemlju.

»Govori, jesi li taj tat? Sad ću te ščepati za vrat i odvući do najbliže redarstvene straže.«

On uhvati rukom nožni palac.

»Govori, velim ti! Govori, savjetujem ti . . .!« Smrknulo mi se pred očima, pograbio sam ga za ovratnik. On kuša, da mi se otme. Ja ga prodrmah svom snagom. On se tada diže i stade se koprcati, da se oslobodi.

Nikoga nije bilo u kavani. I kavanar je otišao po vodu. Salihaga se pod mojom šakom ustrzao kao čagalj uhvaćen u klopku.

Odjednom osjetih na ruci gubicu toga lopova. Htio me ugristi kao životinja. Čim sam oćutio, da su mi vlažnu kožu dotakli njegovi crni kljovasti zubi, pretvorio se sav moj bijes u neopisivo gađenje. Odgurnuo sam ga od sebe. Svalio se na zemlju, ali u isti tren već se uspravio na noge. Jednim je skokom džipnuo preko klupa i podbrusio pete.

Dalo mi se na smijeh, a bio bih i zaplakao, kad sam bacio pogled na nanule mog protivnika, koje je ostavio na bojištu.

Čemu se zbog čega god toliko uzrujati, čemu sve odmah shvatiti tako tragički? Nekoliko me dana mučila ta upadica. Što više nakanio sam poći do Salihage i zamoliti ga da mi oprosti.

Ali on kao da se na me ništa ne ljuti. Svoju je želju ostvario, uzeo je ono, za čim je težio, a sve ostalo

mu je deveta briga. Što više on se raduje, što je čitav spor ovako svršio. Ne samo to — možda me sada on u duši prezire, drži, da sam prostak ili nespretan kao kakav balavac.

U SELO JE DOŠAO POBIRAČ DESETINE. PRVI ga je dakako dočekao Salihaga. Dosta su dugo nešto šaputali. Onda im se pridružio Bekir-čauš, pa seoski glavar i imam. Salihaga se odjednom stao graditi važan, upućen u sve, sav se uozbiljio, svima stao tiho govoriti. Kad sam se približio, svi su kao na zapovijed ustali i pozdravili me. Bolje sam pogledao — ustao je i Salihaga, i on me pozdravio. Pristupio sam k njima.

»Dobar dan . . .«

Pobirač je desetine odjeven na gradsku, o vratu mu ogrlica iz kaučuka, sijedi brci, okrugao kao bačva. Sjedi podvijenih noga. Iza svake druge riječi kao da drijema.

»Zla je godina, ali . . .«

»Što to govoriš?«

»Nu da, eto kažu: svršio je rat, svršio rat. A eto opet . . .«

»Samo da sve dobro prođe . . .«

Zapao sam eto u takve bezglave brbljarije. Čim sam sjeo, nekako se preobrazili, stali o drugome govoriti, ali s lica pobirača desetine nije nestalo one pospane crte. Došao je iz Sivrihisara. Već je dvije sedmice na putu. Zato se izmotava, da ne zna ništa od svega, što ga ja pitam. »Vi ste bliže Ankari,« zaključuje on.

Mi smo bliže Ankari . . . U toj izjavi počiva nešto, što mi srce ispunja radošću — ne znam kako to. Jednog ću dana poći u Ankaru. Ali taj je grad prepun svijeta; ne bojim se, da tamo ne bih mogao naći stana, nego da bi me mogli smatrati suvišnjim gostom.

»Je li tko od vas vidio Ankaru?«

Jedini pobirač desetine.

»Prije moga premještenja u Sivrihisar bio sam u Kaledžiku, odanle sam skočio u Ankaru. Ostao sam tamo desetak dana. Samo mjesto kako tako. Ali nema vode, ni traga zelenilu. A skupo, bezobrazno skupo . . .«

Bekir-čauš je nedavno stigao do Pulatlija.

»Vidio sam,« rekao je on. »Vlakovi neprestano prevoze vojsku iz Ankare u Eskišehir, a iz Eskišehira idu vlakovi krcati hranom u Ankaru.«

»Tamo su na okupu svi veliki ljudi,« ubaci seoski glavar.

Pobirač se desetine trgnu iz svoga drijemeža. »Veliki? — Tako je, tako. I naš je voda tamo. Ja sam ga vidio.«

»Isplaćuju li redovito mjesečnu plaću?« zapitah ja.

»Nikad je još nisu isplaćivali tako redovito. Do zadnjega su u mjesecu već gotovi platežni arci. Samo potpiši i već ti broje pare.«

To je veliki uspjeh narodne vlade — srce mi se uskakalo od radosti.

»A kao plaća i sve je drugo u redu, bez prigovora. Iz Kaledžika sam u Ankaru ponio sa sobom dvije tisuće lira službenog novca. Išli smo i pješice, spavali i pod vedrim nebom; ali hvala Bogu: nitko ni da bi nas taknuo. Svuda vlada najveća sigurnost.«

Opet mi se srce nadimlje od veselja. Osjećam ponos i slavodobiće, kao da sam ja sâm stvorio taj mir i red. Okrenem se činovniku i prstom uprem u seljake: »A ovi ovdje još i dalje tvrde da je sve pošlo po zlu. Bez prestanka govore o nesreći i nedaćama.«

Ali činovnika je u taj čas opet svladao san.

»Ne govori krivo, gospodine,« zakruži jedan seljak na široko rukom prema ravnici. »Nekad su ovi krajevi, koje tu vidiš, svi od reda, bili bogate žitnice. Pretraži ih sada, pa ne ćeš n i g d j e naći ni kržljavo zrno ječma.«

U taj tren upravo otvori pobirač desetine jedno oko i namigne mi, kao da je htio reći: »Ne vjeruj mu, on laže.« —

Suše su turskih seljaka prazne, turski se međutim intelektualac digao proti svem svijetu. Ali Kemal[1]) u Istanbulu nazivlje to ludošću; a j a to promatram kao neki uzvišeni i uzbudljivi prizor.

Novine »Hakimijeti-Millije«,[2]) koje izlaze u Ankari, donose u jednom stupcu izvještaj o »zločinstvima saveznika u Istanbulu«, a u stupcu do toga objelodanjuju članak s natpisom: »Pobjednici, pamet u glavu!« Geslo je »Suverenitet naroda!« uzbibalo atmosferu kao neka božanska objava, doprlo je do mene i uzdrmalo me u toj samoći. Na mračnom je turskom nebeskom svodu zasjalo kao zvijezda Danica ime Mustafe Kemala. Već se svuda oko nje pojavljuju trabanti. Opet se govori o turskoj vojsci.

Od Mehmeda Alije stiglo je pismo. Njegova se pukovnija nalazi u Kutahiji. Od vremena do vremena prođe našim krajem četa vojnika ili skupina časnika. Neke od njih primam u goste. Nisu to više onakvi časnici, kakve sam poznavao u svjetskom ratu. Neke od njih znam otprije, ali ne nalazim kod njih više ni traga onom starom duhu, onom starom shvaćanju. To nisu više obični časnici vojske, nego propovjednici nove nauke. U svjetskom je ratu svaki od njih nešto psovao. Svi su kritizarali državnu politiku. Svi kao da su bili potišteni. A sada ne će ni da se upuste u razgovor. »Pobjeda je naša,« tvrde svi.

[1]) Ali Kemal bio je ministar za unutarnje poslove u vladi Damad Ferid paše pred konac svjetskoga rata. On je bio istaknut prijatelj Engleza, a nakon sloma osmanlijskog carstva nalazio se među osnivačima »Društva prijatelja Engleske«, koje se zauzimalo za to, da Engleska preuzme protektorat nad Turskom. Ova nam činjenica dovoljno osvjetljuje i njegov stav prema borbi za slobodu pod vodstvom Kemal-paše.

[2]) Ime glavnog organa turskog nacionalističkog pokreta. Kad su turski jezik na poticaj Mustafe Kemala očistili od arapskih i perzijskih natruha (i »Hakimijeti Millije« je arapsko-perzijska složenica, a znači »Narodni suverenitet«), promijenilo je uredništvo i svome listu ime, poslužívši se čistom turskom riječju »Ulus«. Pod tim imenom izlazi i danas kao službeno glasilo vladê i stranke.

Ne mogu da vjerujem. Ta eto živim među ljudima, koji ne će rata. Nisu li ova sela — jedini izvor narodne snage — ognjište te bolesti, te bijede, te beznadice? A nisu li ljudi, koje će voditi ovi zaneseni časnici, sve same beskrvne, matore, tupe sjene, među kojima ja živim?

Nedavno sam gledao, kako su municiju otpremali na frontu. Duga karavana volovskih taljiga. — Što je tužna bila ta karavana . . . Škripa, kao da joj nikad ne će biti kraja . . . A kosti se na mršavim bivolima tako zašiljile, da su na pojedinim mjestima probile i kožu. Oko tih se rana roje stotine muha. A ljudi, što prate tu povorku, nalik su na divovske primjerke tih muha. Ni po obliku nisu nalik na ljude, ni po kretnjama, ni po glasu. Vozila, sastavljena iz brvna i dva točka, kao da su produženje njihovih udova. U njima spavaju. U njima im je postelja, gunj, hrana i zaliha vode. Možda bi vam pošlo za rukom odlupiti tvrdu koru s kornjače — ali nikad ne ćete tih ljudi otkinuti od tih taljiga.

Vi divovske, čudne kornjače, što bez nade pužete beskonačnim anatolskim stazama, prolazeći dolom i brdom, verući se uz obronke, kotrljajući se niza strmine, krčeći put kroz trnje i hridine, — vi nosite pod otrcanim tovarom turskog seljaka u isti mah i epski tovar na neisporedivo bojno polje. Stoga mi se onako izdaleka pričinjate kao svete životinje mitologije. Bez sumnje su i iza starih Turaka, kad su polazili na velike pljačkaške pohode, na velike osvajačke pothvate, škripale slične taljige. A i kola, na kojima se vozio Atilin[1]) tovar, jedva da su bila drugačija nego ova. Bit će da su Anatoliju poplavili i čopori Ogus-kana[2]), bez prestanka slušajući isto takvu škripu taljiga. Svakako bismo mogli u krilu starog kamenja kao fosilni trag naći taj čudni i žalosni

[1]) Turci smatraju vladara Huna pripadnikom svoje rase.

[2]) Pretpovijesni mongolski vladar i mitološki praotac današnjih Turaka.

tip kola. Ali unatoč svim tim povijesnim predodžbama nije čovjek kadar, da u njima nađe nešto epski veliko.

Gledam, kako gmižu te bivolske taljige, i zajedno me sa svim tim seljacima ostavlja nada u uspjeh rata. Ta škripa ... i škripa ... i škripa ... Upravo kao da mi netko kičmu pili ručnom pilom. A sva mi se težina bivola sliježe na dušu kao crna mora.

Ali eto ovi časnici tvrde: »Pobjeda je naša!« Nije li Inönü početak novog razdoblja? Nije li se tamo turska vojska vratila na put svoje pobjedničke tradicije, koju je već vijekovima izgubila?

Ne znam, gdje sam to čitao: da položaje iza fronte možemo usporediti s kulisama kazališta. Sprema se jedna Shakespeareova ili Racineova tragedija, na pozornici treba gledaocima dočarati sav sjaj i raskoš dvora s kraljevima i kraljicama. Ali bacite prije predstave pogled na pripreme iza kulisa: Hrpa stareža, izdrpani dronjci svile, koji smrde po znoju, zahrđali komadi željeza i lima, a oko toga vreva čitave gomile više ili manje gladnih, žaljenja vrijednih ljudi ... A eto iz tih će elemenata domala iščarati sjajnu sliku! ...

KONAČNO SE SRDIM I NA NAŠEGA ISMAILA. Niti što radi niti može da izdrži na svom mjestu. Toliko se razlijenio, da se to više ne može podnijeti. Katkada ga nestaje. Sate, pa i dane nitko ne zna, kuda se skiće. Prvih je dana doduše dolazilo do strašnih prizora. Seneb Kadina je nekoliko puta navalila kao furija na mladića. Ali sve bez koristi. Ismaila kao da je nadahnula neka nova snaga. Što više jednom je na mater digao ruku.

»Dođi mi samo amo, ti! Samo dođi ...«

Seneb Kadina bila je izvan sebe.

»Što to veliš? Što si rekao?«

»Samo dođi bliže! Dođi samo amo ...«

»Svemogući Bože — diže ruku na mene!«

Od toga časa kao da je nestalo čarolije, koja je Ismailu vezala ruke i jezik. Rasprsla se lupina, a iz nje se izleglo novo stvorenje, kakvoga nitko od nas nije poznavao. Tajanstveno stvorenje, sluzavo kao puž, puno cinizma. Takneš li ga na jednom mjestu, ukoči se, ispruži ticala, a ruku ti zaslini.

Prije nije pušio. Kad sam mu ponudio cigaretu, obično je rekao: »To nama ne dolikuje.« A sada bez prestanka od jutra do mraka odbija dimove. Gdjekada ulazi u moju sobu i uzme moje cigarete, a da i ne pita.

Jednog mu dana rekoh:

»Ako hoćeš cigaretu, reci mi, dat ću ti ih koliko hoćeš. Ali da mi bez moga znanja nisi ništa uzeo iz sobe.«

Udaljio se bez odgovora, kao da nisam njemu ni govorio.

Prije se prema meni vladao donekle uljudno. Ali sada, gdjegod me vidi, susreće me, kao da sam neka ništica.

Spopada me želja, da ga pograbim i pošteno izdevetam.

KAD SAM U POSLJEDNJE VRIJEME IŠAO U susjedno selo, da vidim onu lijepu djevojku, uvijek sam usput nalazio Ismaila. Ako sam se vraćao, on se uputio prema selu, ako sam ja bio na putu tamo, on se vraćao.

Jednom sam se ja gradio, kao da ga ne vidim. Drugiput se on držao, kao da ne vidi mene.

Jednog se dana sastadosmo u gaju, nije bilo druge, stali smo. U neprilici se našao on, a i ja. Nijedan od nas nije bio kadar da progovori riječ.

Na strvinu se u potoku, u kojem je voda presušila, spustilo jato vrana, druge su grakćući uzletjele.

Ismail i ja pođosmo uporedo prema selu. Onda se zaustavismo nasred puta poput ljudi, koji ne znaju, što bi. Stadosmo promatrati lijet vrana. Ja izvukoh kutiju cigareta, jednu zapalih, a jednu ponudih Ismailu.

»Što ima novoga u tom selu?«

»Ništa. Žene i djevojke rade.«

»Ti se vraćaš?«

»Da . . .«

»Hajde idemo zajedno kući.«

Pođosmo. Desetak smo časaka išli šuteći. Onda zapitah ja i ne pogledavši ga.

»A nemaš li ti vjerenicu u tom selu?«

Ismail ne odgovara.

»Već te četvrti put susrećem ovdje. Bit će da ti je draga iz toga mjesta.«

»Tako je, gospodine, pogodio si.«

»Koja je to djevojka? Daj da čujemo. Ja naime ovdje poznajem gotovo sve.«

»Šabangilova Emina. Ona te zna.«

Srce mi burno zakuca. Jezik mi u ustima odrveni.

»Varaš se, ja ne poznajem nijedne djevojke po imenu Emina.«

Ismail ponovi:

»Ona te zna.« U glasu mu ne bijaše ni gnjeva ni prijekora — ništa.

»Jesu li u te Emine zelene oči, je li visoka stasa? Kad se nasmije, vide joj se zubi bijeli kao snijeg . . . Je li to ona?«

Postiđeno se nakesi i potvrdi:

»Jest, ta . . . to je ona.«

U ušima mi zabruji.

»Što ti je o meni kazivala?«

»Rekla je: ‚Onaj čovjek bez jedne ruke dolazi obično ovamo. Je li ti to stariji brat?' — ‚Što ti pada na um!' odgovorio sam joj ja.«

»Čovjek bez jedne ruke? Kako je to smjela reći?«

On ponikne glavom, a oči upre u moju desnu stranu, kao da je vidi prviput u životu. Onda me pogleda

u čudu. Htio bi time reći: ‚Nego što, zar nisi jednoruk?'

Na časove, kad se jače uzbudim, osjetim bol u odrezanoj ruci. Tako i sada. Desna me strana zaboli, kao da netko po njoj udara.

Najvolio bih ljevicom patuljku preda mnom opaliti jak šamar.

SVU ME NOĆ BEZ PRESTANKA BOLJELA DESNA strana, trzala se od bolova. Ni mrvica mi sna ne htjede na oči. Opet mi je pri duši, kao da sam prviput došao u to selo. Spopao me čudnovat osjećaj samoće. Opet mi mozak žeže teška spomen na anatolsku pustoš. Čini mi se, da sam kao crna točka zabačen u zabitni kut te neizmjerne bijede.

I ovdje me muče iste muke, isti jadi kao i u Istanbulu. Kamen, zemlja, voda, čovjek, životinja — sve je proti meni. A ja ne nalazim u sebi toliko snage, da nadjačam te neprijateljske elemente. Uvijek — i uvijek im podliježem.

Koliko je u toj borbi Ismail jači nego ja. I njega je priroda prignječila, još prije dvadesete mu godine života pogrbila ga kao starca.

Ali duša mu, slika i prilika ove divlje i opore krajine, zna se pogdjekad osvetiti svim svojim vanjskim dušmanima. Poput mladoga gorile, koji poznaje sve osobitosti džungle, ovio je svojom rukom najljepši, najslađi plod toga okoliša, zna ga on čvrsto privezati uza se i naužiti ga se.

Kako je to učinio? Kako mu je to pošlo za rukom? Kako se mladoj djevojci ne gadi ta osušena mješina, ta grdoba; još mu nema ni dvadeset ljeta, a već su mu ispali zubi, smežuralo mu se lice.

U mraku se Emini bijeli zubi cakle kao dva niza sedefa. Zar oni da budu Ismailovi? Vitak joj i skladan lik lebdi nada mnom kao mlada grančica lješnika. Zar da se Ismailovo zdepasto tijelo privije uz tu grančicu poput gusjenice?

Ne, ne! Silazi — gubi se! Sjutra još idem k njoj, reći ću joj: ,Emino, otvori oči, da se kasnije ne pokaješ! Taj patuljak ne može ti postati muž. Promisli: ti si mlada, ti si lijepa!' A što onda, ako ona rekne: ,Što te se to tiče?' Hoću li ja onda po istanbulskom običaju očitovati ljubav jednoj seoskoj djevojci? Hoću li se moći poniziti do te smiješnosti, do te siromašne nastranosti? Ah, što mari! Neka radi što je volja! Dvoje se seljančadi ljubi, hoće da se žene. Što se to mene tiče!

Zaludu to sebi govorim, san mi bježi s očiju. Ah, ti predobro nebo: Ja sam Ismailu zavidan! Ja, Ahmed, sin Dželal paše, ljubomoran sam na maloga Ismaila, brata moga sluge Mehmeda Alije... tako ljubomoran, da bih mu mogao iščupati grkljan, zadaviti ga.

NEKOLIKO SAM DANA BIO KAO ČOVJEK, koji s tisuću različnih sredstava nastoji da uguši zubobolju. Čas se trsim, da zaboravim bol: duh zabavljam velikim, znatnim pitanjima. Čas čitam, čitam i čitam. Onda izilazim i iz kuće, lutam poljima, brežuljcima, a lutajući ovako naokolo — ne znam, da li je to slučaj ili snaga navike — nabašem uvijek na Eminino selo. Tada se opet javlja u svoj svojoj snazi, u svem svojem prkosu bol, o kojem sam mislio, da je prošao.

Nisam prviput zaljubljen u ženu. Ali to mi je prva nemoguća ljubav. Kako da uberem divlju ružicu — divlju ružicu na trnovitom grmu? Ne znam! Što da joj reknem? Kako da je osvojim? Ne znam! Da je progonim i uhvatim kao onaj grbavac onu slijepu djevojku? Poći ću k njemu, pitati ga.

Zapravo samo me jedan čovjek može uputiti u tu tajnu — a to je Ismail! Kad bi mi oko moglo podnijeti njegovo nagrđeno lice, pošao bih k njemu i nastojao, da mu je izmamim. ,Što si učinio, te si Emini osvojio srce?' pitao bih ja. A on bi se nakesio, ništa mi ne

bi odgovorio. Jer ni on ne zna, što je učinio, kako je to postigao. To je došlo samo od sebe. U selima nije ostao ni cigli mladić. Djevojke, neudate djevojke će ostariti, a da nisu našle muža. Emini je bila dovoljna Ismailova ponuda, da će je uzeti za ženu. Hoće li naći boljega muža?

Mehmed Alijinu obitelj smatraju uostalom prilično imućnom. Ona ima tri do četiri stotine dunuma[1]). A svi tvrde, da je Seneb Kadina naštedila i novaca. Emina je siroče, živi kod obudovjele tetke. Kad joj je otac poginuo u balkanskom ratu, udala joj se mati za drugoga, a nju ostavila.

To sam o Emini saznao od Seneb Kadine. Seneb Kadina se žestoko opire, da Ismail uzme tu djevojku. »K meni ne smije u kuću, neka je vodi, kud mu drago«, izjavila je ona. »Ah, ona žena, koja je tobože djevojci tetka... ona mi je svarila tu kašu. Ona hoće da nam naprti na vrat tu sirotu, golu i bosu.«

Kad je Seneb Kadina spomenula ,golu', prošla me slatka jeza. Kao da je plod s debelom ljuskom, izljuštio sam je iz svih njenih prljavih i debelih komada odjeće. Nema sumnje, koža joj je bijela bez ljage. Grudi joj i bokovi puni, meso čvrsto, a ramena nježna. Znam, da joj je vrat dug kao u labuda. A struk i tijelo mora da joj je vitko.

Rekoh Seneb Kadini:

»Pravo veliš. Moraš napeti sve sile, da to spriječiš.«

»Da, ali on ne sluša! Misliš li, da me on sluša?«

Zaista — samo što Ismail nije već istukao svoju majku.

»E, da mi je samo ovdje moj Mehmed Alija, već bih mu pokazala«, zaprijetila je starica.

»Nisam li ja tu? Već sam ti govorio: priznaj ti meni sva Mehmed Alijina prava.«

Starica zinula, kao da sam izvalio nešto strašno.

[1]) turski dunum = 1.532 ha

JEDNOG DANA U PREDVEČERJE SJEDIM NA krovu kuće. Nebo se žarilo gotovo grimiznim rumenilom. Ja sam utonuo u more ludih iluzija. Tada je došao ,on' i sjeo do mene.

»Daj mi cigaretu.«

I ne okrenuvši glavu pružih mu zamotak s cigaretama.

Upravo se sve blago vraća u selo. Topot bivola, što se spuštaju straga sa brežuljaka, podsjeća me na kapanje ljetne kiše po tvrdom tlu. Janjci bleje. Matere im odgovaraju. Odjednom zareve magarac. Negdje blizu iz kokošinjaka dopre mnogoglasno kratko kokodakanje, po lepršanju krila razabirem, da se spremaju na počinak, uzlijeću na ljestvice, a podalje se oglasi lavež pasa.

Noina se lađa puni... Je li to konac svijeta? Svake večeri, svake mi se večeri pričinja, da dolazi konac svijeta, ja se veselim. Ali...

»Što si ti o meni govorio materi?«

Čuj, neki glas — Ismailov glas! O da mi te je u slavu ove starozavjetne večeri kao ono tvoga imenjaka Ismaila položiti na kamen i prorezati ti grkljan!

Gradim se, kao da ga nisam čuo. Ali on i dalje nešto mrmlja. Srdito okrenem glavu.

»Što to neprestano režiš?«

Ismaila je toliko zapanjilo moje neprijazno držanje, te sam se gotovo nasmijao, kad sam mu vidio lice. Malene mu se, okrugle oči ispod gustih, raščupanih obrva stisle kao glavice čavla, a lice se namreškalo, te je bilo nalik na suhu smokvu.

Odvrnuo sam glavu opet na drugu stranu. Ali od zraka je oko mene postala nekako teška, teška kao da je puna olova. Smrad, koji podsjeća na zadah prljave vode, staja i javnih zahoda, napunja taj zrak intenzivnošću zagušljivog plina i izaziva u meni neraspoloženje.

Uh, čovječe — ti stvore, koga nazivlju ,čovjekom'... u kakvu si odvratnu tamnicu pretvorio prirodu! Da nema toga tokmaka kraj mene, da nema te kolibe iz blata, te vreve crva tamo dolje, da nema te gnojnice, što se slijeva iz tvari, koje su ljudi pojeli i popili — kako bi nesložen i uzvišen bio život u tom crvenkastom sumraku na toj suhoj zemlji!

»Ti si kazao —«

»Kazao sam, da ću te pograbiti za uši i strpati među vojnike, ako se usudiš uzeti za ženu onu djevojku.«

Ismail je zastalno u licu sav posivio. Drhtavim je glasom stao pitati:

»Bi li me u mojim godinama uopće uzeli u vojsku?«

»Kad se možeš ženiti — zašto ne bi mogao poći u vojsku? Tko se može ženiti, može i u vojsci služiti. Tako sada glasi zakon...«

Ismail se stisnuo kao isprebijan mačak i nestao.

SVA SE MOJA RADOZNALOST USREDOTOčila na jedno: Pristaje li Emina od svega srca, da postane Ismailu žena? Jednog je dana pod jablanima odvedoh na osamu i zapitah je:

»Želiš li ti doista Ismailu postati žena?«

Ona je slegla ramenima, odvrnula glavu i nasmijala se.

»Ne znam! Što ja znam!...«

»Ako ti ne znaš, tko bi to znao?«

»To zna moja tetka...«

I brzo kao srna odskakuta. Nisam stigao ni da viknem: Stoj! Da mi ju je uhvatiti i obujmiti rukama. U tom je bijegu počivao neopisiv ženski čar...

Srce mi u grudima šumi nalik na vrelo.

»Emino, Emino — čekaj malo. Imam nešto da ti reknem.«

Imam još nešto da reknem, a tko me sluša? Sve da ostane i da me stane slušati, u mom jeziku ne bi razumjela ni riječi. Ja sam to znao, ali pošao sam za njom. Dosta brzo trčim, hod mi je gotovo kao trk.

A prazni mi rukav na desnoj strani visi kao duga vreća. Da se obazre, možda bi se zatresla od smijeha, gledajući mene. Stao sam. Emina je na putu, što vodi u selo, već kao šarena sjena, koja se sve više udaljuje.

Spustih se uz rub potoka. Kod Dede Korkuda[1]) sjećam se ovih riječi: ‚I riknu k'o bik . . .' A ja bih zaplakao ričući kao bik.

Kamo da idem? Gdje mi je mjesto? Koga da se držim?

Tko me razumije? Tko će naći lijek mojoj tuzi? Tko će me izbaviti iz te samoće, iz te tuđine? Koji prijatelj, zemljak, dobar drug?. . . O zavičaju, kako si nemilosrdan, tvrda srca! Kako si tuđ mojem bolu! . . . Jesam li ti pastorče? Ili si mi ti maćuha? Ako sam ti pastorče, za koga sam onda žrtvovao tu ruku? Zašto sam onda u tom času ruševina od čovjeka na rubu toga potoka?

Nisam li se ja našao u onom izgubljenom gradu, pošto sam za te žrtvovao svoju mladost, ginuo od čežnje za tobom? A sada sam ovdje — eto ovdje! Ali tvoje kćeri bježe preda mnom. Tvoje mi kćeri okreću leđa. Kadgod pružim ruku za njima, hvata mi ruka prazan zrak.

Da si mi maćuha, ne bi li tvoj bol bio posve nalik na moj? Ne, i ti si upravo kao i ja tuđa, siromašna. Jesi li i ti kao i ja nesposobna, da opišeš svoj beskonačni bol? Za mene je tvoje lice odraz Seneb Kadinina lica. Što nas onda priječi, da se svi međusobno sporazumijemo?. . .

Zaokupljen takvim mislima ostao sam do mraka skutren uz potok.

Kad padne noć, postaje pusta, gola anatolska visoravan još više tuđa. Ta pusta, mračna zemlja kao da se drobi, razlijeva, rastvara pod zlatnim mozai-

[1]) Stariji turski narodni pjesnik, čuven po eposu »Oghus Destani«, u kom je opjevao ratove Oghus-kana, mongolsko-turskog vladara i mitskog turskog praoca.

kom divnog svoda nebeskog hrama. Toliko se rastvara, te vam se čini, da ste vi u njem samo sjena, koja je odavna ušla u nirvanu. Ono, što mi zovemo životom, bogato je, bujno, obilno tamo gore. Upravo kao da se jedan od civiliziranih gradova svijeta postavio naglavce, pa vas odozgora promatra. Da me nije uhvatila vrtoglavica, bio bih do jutra ostao ovako ležeći na leđima i gledao u tu golemu iluminaciju.

Ali spopala me vrtoglavica. Nije li me to neki demon pograbio za ruku i bacio na mjesec? Doista ovaj se kraj jedva u čem razlikuje od mjeseca. Isto mrtvilo, ista ukočenost. Sve kao da se skamenilo. Ni glasa, ni gibanja . . . A da se ja maknem, sve bi se u neku ruku uz prasak razletjelo u atome. O, da je barem tako . . . !

PRIPREMAMA ZA ZIMU U SELU NIKAD KRAja. Suše luk. U mužarima drobe pšenicu. Neprestano melju žito. Iz brašna nastaju čitava brda tankog tijesta. Onda suše voće. Čitave gomile oraha! Staje sve do krova pune naramcima slame. Žene oblijepljuju stijene svježim balegama. Seneb Kadinina se kuća kao negda državnici u doba Abdul Hamida[1]) odozgo do dolje okitila tim odličjima bakrenaste boje. A taj smrad! Iz čitave se prirode širi zadah kravljih balega.

[1]) Abdul Hamid II., najomraženiji osmanlijski sultan i despot — »Sjena božja na zemlji« —. On se za svoje vladavine od 1876. do 1909. najčešće opirao uvođenju bilo kakve novotarije i reforme. Mjesto toga je uveo nasilničku strahovladu i rafinirano smišljeni sistem doušnika, ali uza sve to stalno je strepio za svoj život, progonjen fiksnom idejom, da se na nj odasvud spremaju atentati. Kad su ga 1909. primorali, da uvede ustav, pokušao ga je on ukinuti. Za kazan ga svrgoše s prijestolja i prognaše u Solun, gdje je tri godine ostao zatvoren. Kasnije ga odvedoše u Brusu u zapadnoj Anatoliji, gdje je umro u proljeću 1918., zaboravljen od svega svijeta. Oko života su se toga »crvenoga sultana« splele kojekakve fantastičke priče, o njem je napisano i mnogo djela.

Seneb Kadina radi bez prekida od rane zore do kasne večeri zajedno sa svojim kćerima i snahama. Odilaze, a Mehmed Alijinog sinčića ostavljaju na pragu. Na svu sreću rade upravo pred kućom, tako da majka može odmah priskočiti, čim dijete zaplače. Katkada ga ja zabavljam na pragu. To je djetence do mojih noga kao neka biljka puzavica prionula uz zemlju nalik na zelenu tikvu. Kad se stane micati, podsjeća me na veliku hrpu gujavica. S koje ga god strane promatram, izazivlje u meni predodžbu, da je niklo iz zemlje, da se nije rodilo iz materinje utrobe.

Još nije ništa, ta nisu mu još nadjeli ni ime. Mehmeda Aliju pitali smo već dva, tri puta. Ili je na to zaboravio, ili je drugo nešto tome razlog — u svojim pismima nikad ne spominje ime svoga djeteta. »Najljepši pozdrav mome malome«, to je sve. Ja sam ga prozvao ‚Adzis' — bezimeni.

»Adzise, Adzise . . .«

Nekako mučno okreće veliku glavu na sitnom trupu i pogleda me. Neiskazano je tužan taj pogled, čovjek bi najradije zaplakao. Za Schopenhauerovu teoriju bezbračnosti ne biste zaista našli zornijeg primjera nego je to dijete. Pogledate li to stvorence, nameće vam se odmah misao, da je zločinstvo rađati djecu.

»Adzise, Adzise — daj se malo nasmiješi, poigraj se malo!«

Lice mu se steže, usne zatrzaju. Sad će zaplakati. Nije navikao, da se drugi njim bave, on to osjeća kao neku muku.

»Ne, ne. Nije to za tebe, nisi ti za to . . .« Brzo mu nešto turnem u ruku i okrenem se, da gledam one, što rade.

Ljudi su u velikoj mjeri nalik na mrave. Više nego li kod ikojeg stvorenja očituje se kod te dvije vrste spretnost za gospodarske poslove, za rad uopće. A ta vještina s nekom vrstom sposobnosti, da upoznaju

sjutrašnjicu, da se brinu za sjutrašnjicu, izdiže ih iznad obične životinjske tuposti.

Kako to, da ta surova gomila ljudi u tom odurnom i zanemarenom zakutku prirode budi u meni osjećaj, koji gotovo graniči s dubokim poštovanjem? Nisu li to isti ljudi, koje drukčije uvijek prezirem, gledam s visoka, katkada ih upravo mrzim? Ali čim ih ovako izdaleka promatram pri poslu, pričinja mi se svaki pojedini od njih kao junak nekog golemog zbivanja.

Ja sam te žene već gledao, kako plešu na piru. Tada im kretnje nisu bile nimalo ljupke. Ali ovo zamahivanje rukama nad mužarom, ovo prigibanje i pridizanje uz korito, ovo pogrbljeno stupanje pod bremenom izazivlje u meni isto tako jak dojam kao i ritmičke poze, koje sam vidio na starim egipatskim i grčkim skulpturama.

Toliko snažan dojam, te umalo da nisam ustao, kad ih je ostavila Seneb Kadina i pošla k meni, i poljubio joj ruku.

STALI SU DUVATI OŠTRI I OPORI JESENSKI vjetrovi. Ah, ti vjetrovi nad pustim prostranim anatolskim zaravancima! — — —

Zaluta li karavana u pustinji, odjekne li nad zidinama opustošenog grada jezoviti zov mnoštva sova, jauk putnika kod brodoloma, rušenje brda, provala golemog kratera, katastrofa snježnih usova, navala poplave — ništa, nikakva katastrofa u prirodi nije tako neprijatna, strašna i jezovita kao uzastopno zavijanje tih vjetrova.

Kad nahrupe ti vjetrovi, pretvaram se u jedan od Dostojevskovih likova. Pretvaram se ili u prognanika na putu u Sibir ili u skitnicu na ulicama Moskve ili u zločinca, koji u sobi gostionice blizu granice snuje bijeg . . . Teški mi bol razdire srce.

Opet jedna takva vjetrovita noć. Bacam se po postelji, ne mogu stisnuti oka. Odjednom se u to

zavijanje pomiješa i lavež pasa. Paklenski zbor! Plešu li to u tami demoni i paklenski duhovi?

Ustajem i za prozorom zurim u noć. Psi štekću sve bjesnije. Valjda kakav stranac dolazi u selo...

Napnem uši i osluškujem. Doista čujem korak. Tko bi to mogao biti, što nas uznemiruje u to doba noći? Psi se u čopor skupili pred mojim prozorom i laju, laju. Otvorim prozor i viknem:

»Gubite se!... Marš!«

Vjetar trga tako bijesno, kao da bi glavu htio iščupati iz tijela. Ali psi ne će da prestanu. Laju još žešće i reže, kao da na nekoga navaljuju.

Ćutim, da se približuje onaj, kojem sam čas prije čuo korak. Što više čini mi se, da je stao, čim je čuo moj glas.

»Tko je?«

Nešto je izmumljao. Uz »S« javlja se »L«, rasprši se u zraku. Opet pružim glavu napolje.

»Tko je?«

Izbliza odgovara čovjek:

»Ja sam... Sulejman... Sulejman.«

U prvi se mah ne mogoh dosjetiti, tko je taj Sulejman. Onda mi pade na um.

»Odakle dolaziš u to doba?«

I ne čekajući odgovora pričini mi se, da vidim, kako poput nijeme sjene odmiče prema svojoj kući. Zatvorih prozor. To je događaj posve nalik na onaj, kad olujom uzburkano more izbaci mrtvo tijelo na obalu.

Jedva sam dočekao jutro. Čim su svi ustali, prvo mi je bilo, da ljudima u kući saopćim, što se zbilo. Seneb Kadinu kao da nije mnogo zanimala ta neobična vijest; samo Ismail je smjesta otrčao, da potraži Sulejmana.

EVO ŠTO JE DOŽIVIO SULEJMAN:

Tražeći svoju Dženet lutao je nekoliko sedmica od sela do sela. A onda se — ne znam gdje — konačno namjerio na oboje. Dženet se isprva gradila, kao da ga ne poznaje. Ali kad je riječima navalio Sulejman, izjavila je:

»Dobro, dobro... Ali ovako to ne može ostati! Ta svi su čuli, što se među nama zbilo. Tvoja čast ne vrijedi više ni pušljiva boba. Preostaje samo j e d a n izlaz: ti ćeš mene otjerati, tako ćeš pred svijetom opet postati častan čovjek. A iza toga se možemo opet iznova vjenčati.«

Sulejman je na to pristao. Pošli su u općinski ured i tu se Sulejman pred kadijom odrekao svoje žene. Kad su izišli, stao je govoriti:

»Ja sam te eto poslušao. Sada dođi, vratimo se u naše selo, pa da se iznova vjenčamo.«

Ali Dženet prasnu u smijeh:

»I o šerijatskom pravu nemaš ni pojma. Pošto si me se odrekao, izgovorivši triput formulu rastave, treba sada da učinimo hülleh*), jer tek tada ću opet moći poći za tebe.«

I hülleh-muž bio je pri ruci: Dženetin ljubavnik. A glupi Sulejman sam glavom vodi lijepu Dženet k njemu i čeka pred vratima sve do drugoga jutra! Čim je svanulo, pokuca na vrata. Nitko mu ih ne otvara. Nakon dugog vremena proviri ona bitanga na vrata.

»Što bi htio, hej?«

»Želim govoriti s Dženet hanimom.«

»Dženet hanimom? Što ćeš s njom?«

»Ona već zna. Vratit ćemo se u selo.«

»Čovječe, ta to je moja žena. Što se nje tiče tvoje selo?«

---

[1]) Prema starom šerijatskom pravu, koje je sada u Turskoj ukinuto, mogao je zakoniti muž sa svojom ženom, koje se po trećiput odrekao, novi brak sklopiti tek onda, ako se ova nakon izvršene rastave udala za nekog drugog muža, a ovaj se prividni muž sjutradan nje odrekao, tako te joj je bilo slobodno opet poći za prvoga muža. Taj se oblik prividne preudaje u svrhu ponovne udaje za prvoga muža zvao »hülleh«.

Sulejman je htio još nešto reći, zagalamiti, ali kad mu je onaj turio šaku pod nos i dreknuo: »Tornjaj se odavle! Ili jao tebi...,« pokupio se Sulejman i potprašio pete.

Potprašio pete, ali još se mjesecima šuljao oko sela, ne bi li još jednom vidio svoju Dženet, ne bi li je ipak nagovorio... Danju je obijao pragove proseći koricu hljeba, a noći je prespavao na polju pod vedrim nebom. Ali kroz sve to vrijeme nije n i j e d n o m vidio nevjerne Dženet.

»A onda?«

Što je dalje bilo nije ni sam više znao. Ja držim, da su ga otjerali i seljaci, a kad ga je zamučila glad, vratio se.

To gladovanje kao da se našim seljacima pričinilo najganutljivijim dijelom te pripovijesti: gotovo iz svih kuća stali su Sulejmanu nositi jestiva. Ali on ni da bi se dotakao onih pred njim poredanih zdjela, tražio je samo duhana i pušio cigaretu za cigaretom. Ničim nije pokazivao, da mu u glavi nešto nije u redu, ali govorio je samo o temi Dženet, ni o čem drugom. Čim je tko načeo tu temu, zakrijesile mu se oči kao crni karneoli. Još nije izgubio nade, da će mu se vratiti žena. Na kraju je svakog razgovora izjavljivao:

»Doći će još dan, kad će me trebati...«

»A hoćeš li je onda primiti?«

Nije odgovarao. Zadubljen u misli buljio je preda se.

Pri povratku je imao bujnu bradu, a po njoj časno lice, svi su ga susretali s poštovanjem. Ali kad mu je seoski brico podstrigao bradetinu, nestalo je već polovice onog ozbiljnog dojma, koji je izazvao kod seljana. Malo po malo — pošto je uzastopce ponavljao istu pripovijest — stali ga svi smatrati benastim čeljadetom, s kojim nitko više nije htio razgovarati. I opet je kao i prije ostao sam u povjerljivom društvu s onim idiotom Memišem.

PONAJZNATNIJI DOGAĐAJI OVE ZIME:

U studenom je Mehmed Alija došao na dopust, na deset dana. Njegova se pukovnija nalazila u Eskišehiru. »Dobro nam je. Hrane nas obilno. Časnici su nam pristojni. Ne tuku nas i ne psuju kao prije. Ali dodijalo nam besposličarenje«, pričao je on.

Jednom je na željezničkoj stanici vidio Mustafu Kemala, a nekoliko puta i Ismet pašu. »Kakav je jedan, kakav drugi? Opiši mi ih, govori,« navalio ja.

»Ma eto tako, onako...« ne zna što bi, kako bi. Kad bih mogao, udahnuo bih mu svoje mašte, svoje sposobnosti osjećanja, svoje rječitosti, samo da mi uzmogne ocrtati živu sliku o tim dvjema zvijezdama, što obasjavaju mračno nebo domovine.

»Kakve su mu oči? Je li visoka rasta ili onizak? Kakav mu je pogled? Kako stupa? Kakvo mu je odijelo?«

Mehmed Alija rekao je nešto posve drugo:

»Kad smo ga pozdravili na vojničku, viknuo je: Dobar dan, vojnici!«

I te su Mustafa Kemal pašine riječi, »Dobar dan, vojnici!« vrlo zanimiva pojedinost. Ali one ne osvjetljuju nijedne određene i jasne crte njegove velike ličnosti.

»Je li mu glas snažan i pun?«

»Nisam ga pravo ni čuo.«

»Ma, dragi moj, kad si čuo, kako je rekao »dobar dan, vojnici!«, morao si čuti, da li mu je glas jak ili slab.«

Ovakvo ispitivanje nije po ćudi Mehmedu Aliji. Brže skreće na pozitivniji razgovor.

»Grci će valjda naskoro opet navaliti.«

»Neka navale, ta vi ste spremni?«

»Boga mi, spremni, gospodine... spremni smo, ali — «

Kakav mu je to »ali«? Da to razglobim, morao bih raspravljati o suštini svih nazora i mišljenja, što sada vladaju javnošću. Ali Mehmed Alijina pamet nije tome dorasla.

Ukratko, iz Mehmeda Alije nije bilo moguće ništa iscijediti. Otišao je onakav, kakav je i došao. Zar doista, kakav je i došao?

IPAK NE... PRIJE ODLASKA JE SVOJSKI nalemao Ismaila, onda je tek otišao.

Međutim upravo ta mi upadica zorno dokazala, da se s batinama u odgoju ne postizava prava svrha, nego da im je naprotiv učinak većinom negativan. Poslije tih je batina postao Ismail još bezobrazniji. I u kući i u selu postao je svima upravo opasan. U oči mu, koje su vas podsjećale na pogled ptice, zeca, ušuljao se posve pravi živinski izražaj. Kad sam odsele tu i tamo znao s njim govoriti, činilo mi se, da sa mnom govori veliki štakor. Hvala Bogu, rijetko smo razgovarali.

Sumnja li, ili je po srijedi neki drugi razlog, — ćutim, da se na me ljuti. Iz dana u dan kao da biva sve srditiji na me. Već sam pomislio, da iselim iz kuće i da potražim drugi stan. Jednog dana pođoh k Bekir-čaušu i povjerih mu tu moju nakanu.

»Imam ja jednu kuću, ali napola je porušena,« napomene on.

»Kako bi bilo, da je popravimo?«

»To bi se dalo — svakako, ali trebalo bi duboko posegnuti u džep.«

»Što bi to stajalo?«

»Hja, tako od prilike trideset, četrdeset funta,« procijenio je on.

Zajedno smo pregledali kuću. Leži gotovo izvan sela, s pogledom na brda, ima dvije sobe i pojatu. Izvan sela... Spopada me želja, da se odmah latim posla.

»Ali tko će me posluživati?«

Bekir-čauš je i tome smjesta našao lijeka:

»Moja žena i djeca imaju na pretek vremena!«

Pobojao sam se, da ću Seneb Kadinu rastužiti s tom odlukom. Ali ni govora o tome. To me je držanje gotovo uvrijedilo. Boravak mi je u Mehmed Alijinoj kući već toliko dodijao, te me spopala želja, da se što prije preselim u svoj novi dom.

U svoj novi dom... To je kuća, kojoj pročelje gleda u brda, a stražnja joj strana okrenuta selu. Bekir-čaušu je služila kao spremište. Stoga su joj vrata vrlo čvrsta, a na prozorima rešetke. U vanjski oblik kuće nisam dirao, a ostavio i pojatu u prizemlju. Tamo ću smjestiti magarče, da mi čini društvo. Ja ću gore u sobi sanjariti, a ono će u pojati grepsti zemlju. A kad mene zaokupe mutne misli, onda će ono — kao da osjeća moju sjetu — zarevati gorkim, bolnim glasom. Ja ću tada polako sići niza stepenice i polako prići njemu. Obavit ću mu rukom dugi, sjajnom dlakom pokriveni vrat i zaviriti mu u duboke crne oči. Povest ću s njim dug, prijateljski razgovor.

Nikad ne će smjeti nositi tovar. Nikad ga ne ću osedlati. Naći ću čovjeka, koji će ga timariti svaki dan. Ta on je sveta životinja. U svim knjigama, koje su s neba došle na zemlju, nalazimo njegovo ime. A glava mu je tisuću puta privlačivija nego lice maloga Ismaila.

Mali Ismail... Kakogod mijenjam tu temu, kakogod je izvrćem, uvijek se vraćam k njoj. U prvom redu Salihaga, a za njim on — to je nepresušiv izvor mojih muka. U prvom redu Salihaga, a za njim on... Ne marim ja za tu žilavu zemlju, koja je nalik na Seneb Kadinino lice, ni za rijeku Porsuk, koja smrdi kao strvina, ni za onoga grbavca, što je nasrnuo na slijepu djevojku, ni za nju, koja je bježala, a sad se, otkad je zahladilo, s njim sastaje po otvorenim stajama, ni za imama, koji prije klanjanja umiva noge i ruke na seoskom studencu, ni za seoskog glavara, koji se smijucka ispod svoje prosijede brade, ni za — — — Na sve sam to konačno navikao: samo Salihaga i Ismail, s tom se dvojicom nisam mogao pomiriti.

Tečajem se zime prilično učvrstilo moje prijateljstvo sa Sulejmanom. Ta on je preuzeo posao oko popravka moje kuće. Memiš je nosio kamenje i zemlju, a on je miješao vapno, dok je jedini obrtnik u selu, kolar Redžeb, obavljao tesarske radove. Otada ne puštam iz vida Sulejmana. Katkada znamo i zajedno jesti. Kako li je tiho to naše prijateljstvo! I ne govorimo.

Satima boravimo u mojoj sobi, ja ispružen na postelji, a on podvijenih noga na podu. Ni ja ni on ne nalazimo potrebe, da izmijenimo ma i jednu riječ. Ponekad, kad je lijepo vrijeme, izilazimo zajedno na šetnju. Jednom sam ga što više poveo i do Eminina sela.

Sulejman je nakon one posljednje upadice toliko izmršavio, da je u pravom smislu tih riječi na njem ostala samo kost i koža. Gdjekada, kad diže nešto teško sa zemlje, ili kad se bilo radi čega previše napregne, bojim se, da će se iznenada srušiti od slabosti.

I upravo onoga dana, kad smo se uputili k Eminu selu, čim smo stigli do skupine vrba, tresnuo je o zemlju kao što bi valjda tresnule kosti kostura, čim bi se potrgale spone, što drže na okupu pojedine komade kostiju. Na čas ga izdao dah. Stao je hripati, te sam pomislio, da se već bori sa smrću.

»Ništa, ništa. Srce me prevarilo. Od vremena do vremena me to spopada. Onda opet prolazi. Stara je to bolest. Zato me nisu uzeli ni u vojsku.«

Pomislio sam u sebi: ‚Možda te zato nije htjela ni Dženet...' Kad smo sami, načinjem katkada razgovor o Dženeti. Oči mu se tada zakrijese, a mršavo mu se tijelo napne kao luk.

»Što je, nisi od nje dobio još nikakve vijesti?«

»Čuo sam, da je otišla od one hulje.«

»A što radi sada?«

»Kažu, da se dala na zlo, ja ne jamčim, da je to istina.«

Kad sam to čuo, rastužio sam se jače nego on. A on se samo smijulji.

»Ta uvijek sam govorio: Jednog će se dana pokajati i vratiti se,« oglasio se on.

»A ako se vrati, hoćeš li je primiti?«

Bez odgovora zuri preda se. Ne vjeruje u se.

A tko od nas vjeruje u se?... Mi smo muškarci jadni stvorovi!

OVE SU ZIME STALNO RAČUNALI, DA ĆE umrijeti uzeta žena seoskoga glavara. Ali ona nije umrla. Jedne večeri, prije jacije, pokuca na moja vrata seoski glavar.

»Gospodine, gospodine, donio sam ti iz grada posebno izdanje novina. Uzmi i čitaj,« rekao je on.

»Što je — jesu li dobre vijesti?«

»Samo čitaj; kažu, da je dobro. Da smo pobijedili u ratu.«

Drhtavim rukama prinosim k svjetiljci prljavu izgužvanu krpu papira. Druga pobjeda pod Inönüjem! Srce mi kipi od radosti. Kao da čitam pjesmu, ponavljam u sebi retke posebnog izdanja. Okrenem se, hoću upravo da reknem: ‚Eto vidiš!' — Ali seoski je glavar već otrčao u džamiju na molitvu.

Tako je u meni ostalo zakopano moje veselje. Kao i u časovima nesreće tako i u trenucima goleme radosti ćutimo u sebi jaku potrebu, da svoje osjećaje povjerimo drugima. U svom očaju, ne znajući što činim, obraćam se Sulejmanu:

»Eto vidiš! Naši su neprijatelju pošteno isprašili tur.«

Sulejman bulji u mene, kesi se, ne razumije ništa.

TAKO JE PROŠLA ZIMA, TA DUGA ZIMA. Moje su misli boravile isključivo na fronti, tako te me mučna jednoličnost toga godišnjeg doba nije odviše ni tištila.

Od dana do dana sve se jače množili glasovi, da će vojska, anatolska vojska, prijeći u glavnu navalu. Gotovo sve su novine pune toga očekivanja, sve pišu o tome. Činjenica, da su se prvaci istanbulske vlade uputili u Ankaru[1]), pruža dokaz o moći narodnih organizacija. Pošto su ti ljudi došli u Ankaru, kakve će izjave dati, kakve će želje izraziti? Zastalno da nam preporuče, da radimo promišljeno, da se pokorimo. Oni me podsjećaju na svećenike, koji dolaze k osuđeniku na smrt, da ga posljednji put utješe.

»Budi hrabar, sinko, budi hrabar! Malo pa ćeš ući u drugi, vječni život. Reci sada: Što ti je posljednja želja?«

»Da ne umrem!«

Svećenici se zapanje, govore u sebi: ‚Evo namjerili smo se na tvrdoglavog kandidata smrti!'

Eto to je Anatolija, to je položaj istanbulske vlade. Čovjek bi se mogao smijati, da atmosfera zemlje nije prezasićena tragikom.

Ali eno stupaju bosi seljaci razgaljenih grudi i gone pred sobom volovske taljige natovarene topovskim tanetima i olovom.

Što je ono tamo zamotano u onaj prljavi, otrcani gunj? Lafeta... Što radi ona gomila ljudi tamo u jarku? Sadire kožu crknutom bivolu. Čemu? Iz kože će sašiti cipele za vojnike.

Oni drugi dolaze nam ususret u čvrstim engleskim čizmama. Prevoze svoje lafete kao neka božanstva u Berliez-automobilima natkrivenim platnenim krovom.

---

[1]) Kao što smo već u »Uvodu« napomenuli, pokušala je poslije odstupa kabineta Ferid paše u Istanbulu nova sultanova vlada pod Tevfik pašom, ne bi li konačno stupila u vezu s »buntovničkim generalom« u Anatoliji. Pod vodstvom se maršala Ahmed Izet paše 5. prosinca 1920. izaslanstvo istanbulske vlade u Bilečiku na željezničkoj pruzi pred Ankarom sastalo s predsjednikom »Velike narodne skupštine« Mustafom Kemalom. Kasnije je pače pošlo i u Ankaru, gdje se je zadržalo neko vrijeme.

Opet me podilazi ona stara sumnja: Kako da vjerujem u pobjedu?

Ali upravo zato moram vjerovati u pobjedu, kad sam sve to vidio. Turski vojnik šije sebi obuću iz kože crknutih bivola i nosi je. Turski seljak pokriva lafete svojim gunjevima i vozi ih — upravo zato moram vjerovati u pobjedu.

Čuo sam, da su u Eskišehiru neki pokidali tračnice, pretopili ih i iz njih salili ploče za topove. Nedavno sam nedaleko na željezničkoj postaji vidio, kako su vlak bez ugljena stavili u gibanje: čim je stao, poskakali su iz njega gotovo svi putnici, razišli se na sve strane, nasjekli granja i drveća, dovukli sve to do parostroja i natovarili na tender.

LOKOMOTIVA, TRAČNICE, ŽELJEZNIČKA POstaja... Umalo da sam to zaboravio zabilježiti. A to je bio zapravo jedan od najvećih događaja toga razdoblja.

Tko je dugo vremena boravio na pustim, zabitnim anatolskim zaravancima, taj će zastalno znati, što znači ugledati jedan predmet, koji je kadar čovjeka dovesti u vezu s nekim kulturnim središtem — naići na brzojavni stup, na vlak, za željezničku zgradu. Tko toga ne zna, tome je to teško protumačiti.

Ali ja svega toga ne pišem zato, da nekome nešto protumačim. Ne, ne, na to nisam nikad ni pomislio. Ja te retke bilježim samo zato, da sam sa sobom razgovaram. Kad mi jednog dana bude oslobođena domovina, budem li se vratio u svoju staru okolinu, smjesta ću spaliti ove bilješke. Ako ih ne spalim, mogle bi dospjeti u nepozvane ruke.

Onda bi moje dugo progonstvo u tom selu izgubilo svaku vrijednost, postalo bi obična literarna tema.

Svaka čast onima, koji se bave književnošću i umjetnošću. Ali ja sam toga ne volim. U književni-

čkom i umjetničkom svijetu vrijede samo geniji. Svi drugi nisu ništa nego tek gomila siromašnih šeprtlja, gomila bijednih luđaka.

JA DODUŠE NISAM LUĐAK, ALI JEDNO JE stalno, ja sam veliko dijete, luckasto stvorenje. Tome nema pomoći. I pored tolikih kušnja sudbine, pored tolikih patnja, neuspjeha i razočaranja nisam bio sposoban da sazrijem do prave muževnosti. Još uvijek podliježem kojekakvim djetinjskim radostima, taštim iluzijama, naivnim ushitima svoga srca!

Svakog mi je jutra, kad se budim, prva misao, da već tri dana stoji u mojoj staji crno mlado magarče, i srce mi se rastapa od veselja.

Još u mom djetinjstvu, kad su mi kupili neku novu igračku, prostrujao mi je srcem val neizmjernog i vedrog mora veselja, i to svakiput, kad sam se spomenuo te nove igračke — bilo da sam izrađivao školsku zadaću ili se nalazio na putu u školu. Srce mi je u punom smislu te riječi prekipjelo od radosti. Sve mi se oko mene pričinilo kao blaženi simbol nekog upravo u tom trenu otkrivenog, začaranog svijeta, kojem su sastojine slađe nego med.

Smjesta mi se pričinilo, da je tim sastojinama natopljena, tim čarom oživljena i sama škola, i učitelj, pa i ona uska, krivudava i vlažna uličica, koju sam drukčije mrzio, jer sam njom svakog dana morao dvaput proći u oba smjera, a i dvorište naše kuće, koje je zimi bilo mračno, ljeti pak užareno od sunčane žege. Spopadala me želja, da usput zagrlim svaki predmet, svakog čovjeka. A što biste bili našli, da ste potražili tu stvar, koja me je opojila tim neobičnim užicima? Ili drvenog konjića, ili lokomotivu iz našaranog lima, ili malen bubanj, koji je unaprijed bio osuđen, da mu napetu kožu probijem već drugog ili trećeg dana... To znači dakle: ništa, sitnica bez vrijednosti, komadić drveta ili lima bio je dovoljan,

da moju djetinjsku dušu obdari tom velikom, neizmjernom, golemom srećom!

I eto tako me ovdje na tom mjestu moje nesreće u mojoj trideset i trećoj godini života, koji su mi razorili toliki udarci sudbine, može da ispuni istim blaženstvom crno magarče, živa igračka. Duša je dakle u tom razorenom tijelu još uvijek ostala ista:

Koliko sam prokušanih i okorjelih vojnika čupave brade i kose našao na ratištima, kojima se u trenutku nesreće u očima pojavio pogled uplašena djeteta, što su padajući smrtno ranjeni zavapili glasom nezrelog dječaka, koji još nije postao muž — »Jao, mila majko!« I ja sam, kad su me narkotizirali, da mi odrežu ruku, usred žestoke groznice neprestano mucao: »Majčice, majčice!« A ona se nadvila nada me teško zabrinuta pogleda i rukom mi gladila čelo.

Zašto sam se upravo sada opet sjetio nje? Ti, bijela prikazo — po što si došla amo? Po ovom kamenju ne možeš hodati. Ovih se neoblanjanih drvenih vrata ne može dotaći tvoja ruka. Na ovoj postelji, koja je tvrđa nego kamen, ne možeš počivati. Sve je tu prljavo i smradno. One crne hrpe, koje vidiš tamo na ognjištu, to je pepeo nečega, što se zove »balega«, a tu si ti riječ poznavala samo iz poslovica. Ja te ne mogu štediti, moja uvijek njegovana, dotjerana, namirisana, bijela majčice. Ni sekundu ne smiješ ostati ovdje uza me. — —

Kad bi Emina ostavila Ismaila i postala moja žena, ponajprije bih je temeljito okupao. Onda bih pokupio ono mnoštvo donje odjeće, što joj iznakažuje crte tijela, i spalio ga u onom ognjištu. Da je možda preobrazim u istanbulku odjevenu po posljednjoj modi? Nipošto! Iz crvene bih joj sjajne kose spleo dvije debele pletenice, da joj se raznjišu po leđima. Ona bi morala odjenuti košulju iz crvenkaste svile, širokih rukava, uvijek razgaljena ovratnika, a na nju kratak prslučak iz zelena ili crvena sukna. Za onaj dio tijela ispod bokova dao bih joj sašiti dimije, priljubljene uz

slabine, a nabrane oko listova. Upravo kao ono kod naših baka morao bi joj pojas dimija biti na rubovima izvezen, a na sredini bi se spuštao velik čvor. Zabranio bih joj da govori. Samo bih joj dopustio, da se mnogo smije, da joj poklici izražavaju samo čuđenje, gnjev, prkos i koketeriju. Ona bi mi sama morala kuhati jelo i posluživati me.

Ona bi morala stajati, dok bih ja jeo, radio ili pio kavu. Ja je ne bih upoznao s europskim ljubavnim umijećem, ali bilo bi mi drago, kad bih se od vremena do vremena s njom poigrao kao da je velika vanska[1]) mačka.

Vanska mačka . . . Po čemu se zapravo Emina razlikuje od vanske mačke? Nije li i ona dostojanstvena i ljupka kao i ta mačka? Nije li i ona blizu prirodi kao i ta mačka? Zar ne bismo mogli reći, da je i ona živi ures prirode kao i vanska mačka? A ima li razlika između njena govora i mijaukanja te mačke?

Što bi bilo, kad bih ja sada pošao k njenoj tetki i zatražio od nje, da mi je dade, a onda je odnio kući kao što ljubitelj mačaka nosi kući lijepu mačkicu?

Ta mi se misao pričinila iznenada tako prirodna i lako izvediva, te sam smjesta pošao put njenog sela. Mlaki proljetni zrak, koji je mirisao na svježu travu prožeo me nekom posebnom nadom i pouzdanjem. Pri svakom mi se koraku činilo, da moja predodžba poprima sve opipljiviji oblik. Sam sebi stadoh govoriti: Sad ćeš ravno poći u kuću k toj ženi, odlučno ćeš stupiti pred nju i reći čvrstim glasom: ‚Ja imam novaca, samac sam, mogu živjeti, a da ne moram raditi. Vidio sam Eminu, ona mi se svidjela. Daj mi je. Podupirat ću te dok ne umreš. Dat ću ti sve, što budeš trebala.'

---

[1]) To je vrsta onih mačaka, koje su kod nas nekim čudnim slučajem poznate pod imenom angorska mačka. Budući da ta mačka u Turskoj nosi ime po gradu Vanu, koji leži na Vanskom jezeru u istočnoj Anatoliji, blizu perzijske granice, bit će da se tu radi o nekoj perzijskoj vrsti mačaka. Angorska mačka je u Turskoj nepoznata oznaka.

Žena u prvi mah ne će u to povjerovati, od čuda se ne će moći snaći. Mislit će valjda, da lažem ili da je želim nasamariti. Ali ja ću se uozbiljiti što ću bolje znati i razjasniti joj: ‚Kako vidiš, ja nemam jedne ruke. Trebam družicu, koja će me njegovati s ljubavlju. Prije, dok sam još stanovao u Seneb Kadininoj kući, kuhale su mi jelo njene kćeri i snaha, prale mi rublje i posprem ale mi. Ali sada stanujem sam. Izručen sam na milost i nemilost napola ludom, žaljenja vrijednom čovjeku po imenu Sulejman.'

Tada će žena pomisliti, da sam šenuo umom. ‚Kad ima para', reći će u sebi, ‚čemu onda životari kao beskućnik po takvim selima? Čemu je došao ravno ovamo iz Istanbula, čemu trpi oskudicu u toj samoći?'

Eminina tetka ne će toga izreći. Ali po očima joj, licu i držanju znat ću, da tako misli. Onda ću joj povjeriti tajnu svega mog tužnog udesa.

Međutim hoće li ona sa svojom ograničenom, tvrdom i stvarnom seljačkom logikom shvatiti značenje tog udesa? Ne će li joj se besmislen i djetinjski pričiniti bol, koji me je otjerao u te puste brdine? Kako ću joj dokazati, da je sve to ozbiljno i zamašajno?

Kad sam stigao pred Eminino selo, izgubio sam već polovicu nade, prilično mi se pokolebala moja odluka. A pogotovo kad sam zašao u selo i osjetio, kako me svi čudno pogledavaju, ostavio me i posljednji trunak hrabrosti. Neko sam vrijeme ravnodušno i bezazleno tumarao ulicama, a onda sam se odšuljao iz sela.

ALI NIKAKO DA SE OTRESEM MISLI, KAKO ću se dočepati Emine. Kad sam posve sam sjedio u sobi, a pogotovo noću u postelji, činilo mi se, da ništa nije lakše, ništa samo po sebi razumljivije nego to. Ali čim sam se spremio, da izvedem svoju nakanu, već sam na prvom koraku shvatio svu apsurdnost svoga pothvata. S koje sam ga god strane načeo: učinio mi se smiješan, nemoguć, neprirodan.

Da, kad bih u tim selima imao prijatelja, kome bih se mogao povjeriti, koji bi mi mogao priskočiti u pomoć dobrim savjetom, s kojim bih mogao zajednički raditi... Ali eto ja nemam nikoga. Ili da se možda povjerim Sulejmanu? Seneb Kadini? ili Bekir-čaušu?

Bekir-čaušu...? Bekir-čaušu...? Ta gle, zašto ne? — Kad sam to smozgao, vrtio sam se nekoliko dana neprestano oko Bekir-čauša. Vrebao sam zgodan čas, kad će biti raspoložen, da me razumije. Čim sam s njim ostao na samu, brže sam bolje poveo razgovor, raspričao se o koječemu, satima se nisam usudio, da mu iznesem svoju želju. Jedva sam to nakanio, spopala me neka zbunjenost, plahost, nesigurnost, kao ono dječarca, koga su upravo poslali u školu.

Ali jednog dana — ni sam ne znam, kako: ili me Bekir-čauš ohrabrio svojim držanjem ili mi se njegovo lice pričinilo prijaznije nego ikad prije — stao sam govoriti:

»Sve je lijepo i dobro, ali ova samoća ubija živce. Čovjek treba suputnika. Pogotovo muškarac kao ja svakako treba nekoga, tko će se za nj dolično brinuti.«

Bekir-čauš nije razumio ništa.

»Zar Sulejman ne valja?« pitao je on.

»Sulejman...? Ta kani se! To je nešto drugo. Ne mislim ja njega. Ja govorim o ženi.«

Bekir-čauš kao da je konačno shvatio.

»Ženi se, gospodine«, reče on. »Imaš li kakvog znanca u Istanbulu. Piši mu, neka ti odmah potraži djevojku.«

»Misliš li, da bi istanbulska djevojka htjela doći ovamo? Pa sve kad bi i došla, ne bih za nju mario. Istanbulke su razmažene. Ja tražim snažnu djevojku, koja će me moći dvoriti. Ja bih mogao uzeti za ženu samo jednu seljanku odavle.«

Bekir-čauš me pogleda začuđeno, nepovjerljivo.

»Ja govorim posve ozbiljno, vjeruj mi«, nadovezah ja. »Eno tamo u selu... znam jedno siroče po imenu Emina. Kad bi ona pristala, ja bih je rado uzeo.«

»Koja je to Emina, daj da čujemo«, radoznalo će Bekir-čauš.

»Ta valjda si već čuo: to je ona, koju snubi naš mali Ismail. Ako se još nisu vjerili...«

»Da, da, sad već znam. Poznavao sam joj oca. Bio je poštenjak. Ali djevojke ne poznajem. Ja sam s njenim ocem zajedno služio u vojsci. Negdje je poginuo, ne znam, gdje...«

Zagrezao je u to i preskočio na posve druge teme. Stao pričati o Damasku, Kreti i Skadru.

Poslije toga moradoh opet sve iznova početi. Opet moradoh vrebati, kad ću Bekir-čauša naći raspoložena za razgovor, kad ću ga navesti, da nanovo načmemo to pitanje.

Međutim nisam propustio nijednu zgodu, da se odšećem do Eminina sela. U nadi, da ću naći prikladnu priliku, da se izravno očitujem njoj samoj, postajkivao sam sate između jablana, čučao uz rub potoka i promatrao selo; ali na nesreću Emini nigdje ni traga. Jednom sam se lutajući tako naokolo susreo i s Ismailom. Ja sam htio proći bez riječi, ali taj se dosadni mladić prikrpio uza me. Htio mi je naime samo izmamiti nekoliko cigareta.

KONAČNO MI JE POŠLO ZA RUKOM, TE SAM Bekir-čaušu rastumačio, što namjeravam učiniti. On je dosta dugo napeto razmišljao.

»Bude li to uopće moguće, moći će to u najboljem slučaju urediti moja žena. Kazat ću joj.« Nakon stanke se podsmjehnuo: »A ako posreći, hoće li što i za nas kapnuti?...«

Dva sam ga dana iza toga radoznao zaustavio:

»Dakle, je li u redu?«

»Do đavola, posve sam zaboravio! Još večeras ću joj kazati.«

Jednog mi dana napokon reče:

»Kazao sam joj; ona će poći k njoj.«

Sad su za me nastali teški dani muke. Ne samo muke — odjednom sam požalio, što sam uopće zagazio u tu kašu. Zamislite, u kakvom ću se mučnom položaju naći, ako moja spletka dođe do ušiju obitelji Mehmeda Alije! Kakav ću ispasti pred Seneb Kadinom! Što će o meni misliti Ismail, koga toliko prezirem! A najgore je to, da se ne ću moći ni braniti, jer i sam moram priznati, da pri tom nisam postupao nipošto pošteno.

Da barem nikad nisam načeo tu temu o Emini, o toj opreci između mene i Ismaila, a i Seneb Kadine! Da sam barem ostao u položaju muža, koji neznalice i slučajno snubi djevojku, koju Ismail hoće da uzme za ženu! Ali sada više nema pomoći. To je sramota, a ja sam nesretnik osuđen na to, da postiđen prignem glavu i pred samim malim Ismailom.

A što će tek biti, — ako se ta mjera još i prevrši — ako me odbiju?... Tako mu neba, tu sam glupo nagrabusio! Možda još nije prekasno — idi brže do Bekir-čauša i reci mu, da se svega odričeš.

»Bekir-čauše, ja sam se predomislio. Reci tvojoj ženi, neka se badava ne trudi, neka ne ide tamo.«

Bekir-čauš upilji pogled u zemlju. Dosta je dugo ostao nepomičan u tom zamišljenom stavu. Onda je polako sudlanicom pogladio brkove, koji su podsjećali na mačje brkove, jer su bili isto tako rijetki i ukočeni. Mislio sam, da se srdi, što sam promijenio mišljenje.

»Što da radim? Sve sam zrelo promislio. To ne valja. Pogotovo ne valja zato, jer naš Ismail hoće da je uzme za ženu. Bojim se, kasnije bi mogli brusiti jezičine.«

Bekir-čaušu kao da se napokon vratio dar govora, polako je stao mucati:

»Uostalom — ta djevojka uopće ne pristaje tebi. Moja je žena bila tamo, govorila je s njom. ‚Za tuđinca ne ću da pođem', rekla je ona. Znaš, djevojke su u našim selima smiješne. Boje se tuđinca. Eh, — ta ne možeš od njih drugo ni očekivati! Ovdje se rodile, ovdje odrasle, nikad osim svoga sela nisu ništa vidjele. To su ti neznalice, sve su ti one neznalice. Kad sam ja bio na Kreti . . .«

Što je Bekir-čauš još dalje govorio, ne znam. Čudan mi se smiješak prišuljao na usne. Lice mi osula prava vatra. Stao sam duboko žaliti sama sebe. Nisam znao, bih li plakao ili se smijao.

Sav smućen pružio sam uzastopce nekoliko puta Bekir-čaušu kutiju s cigaretama. On se nije našao u neprilici, čim sam mu je turio pod nos, svaki je put izvadio po jednu cigaretu, zataknuo ih za uho, nekoliko ih držao u šaci, nekoliko ih stisnuo među prste, — kad sam opet došao k svijesti i pažljivo ga pogledao, pričinio mi se kao automatski stalak za cigarete, koji iz svakog otvora riga po jednu cigaretu.

Prizor, da pukneš od smijeha. Ali moja je usta začepio neki gorki osmjeh. Digao sam se. Ne znam, jesam li Bekir-čaušu rekao zbogom. Teturajući vratio sam se kući.

Po golim su brežuljcima gasnuli posljednji tragovi dana. Topot me stada podsjećao na kapanje kiše po suhoj zemlji. U kući je već odavna nastala tama. Izvalio sam se na postelju, a da nisam ni zapalio svjetiljku. Bilo mi je pri duši, kao da sam gol golcat pao u trnje. Kao da su mi bile izlomljene sve kosti. Ne znam, što da radim.

Je li to trenutak, kada čovjek diže ruku, da sam sebi oduzme život? Zar može čovjeka da snađe teže iskušenje?

Ja rado trpim. Ali toj muci nedostaje svaka pobuda. Jer ona nije posljedica nesreće, nego pokora

čovjeka, kojem se sve ruga. Poput vukodlaka opleo mi stid obraz, kao da mi usred čela siše krv. Tijelo se tako skršilo, te se gotovo pretvara u strvinu, u nešto bijedno i kukavno. Zato ‚stidjeti se' znači isto što i ‚gaditi se samom sebi'.

Ne posegne li čovjek u takvom trenutku za svojim životom, onda toga ne će nikad učiniti. Ta mi smo i onako sagnjili, istruli. Mjesto nam je samo pod zemljom. Samo nas zemlja može oprati.

Zemlja da nas može oprati? — — Kako mi je pala na um ta misao? Te sam riječi u mom djetinjstvu čuo iz usta jedne starice. Ona žena, kojoj je kći pobjegla s podčasnikom moga oca, bacila se pred noge mojoj majci i plačući vikala:

»Ah, milostiva gospođo, sad joj samo zemlja može oprati ljagu s tijela . . .«

U tim sam riječima, kojima tada nisam razumio značenja, eto sada, dvadeset i pet, trideset godina kasnije, otkrio dubok smisao. U isti mi se mah pred očima pojavila i ona žena. Stao sam se smijati. Čudan je taj smijeh. Upravo kao smijeh isprekidan jecajima, u kojem je tražio utjehe prevareni muž u operi »Bajazzo« . . .

VIŠE NE IZLAZIM NI IZ SOBE. ČIM USTANEM iz postelje, liježem na divan, čim se dignem s divana, zavlačim se u postelju. Nemam snage, da se više krećem. Gotovo bih mogao reći, da je u meni puklo pero, koje me je pokretalo.

Sve me umara. Muči me i najtiši šum. Smeta mi i samo danje svijetlo. Ne mogu da podnesem ni Sulejmanovo hripavo disanje pored mene. Najvolio bih ga istjerati iz kuće.

»Što je, što je opet? Što tako glupo zuriš u mene?«
— »Zar nemaš vani posla? Što stojiš kao ukopan?«
— »Ne trebam ništa. Ni hrane ni pića, ništa. Ostavi me na miru.«

To je jedino, što govorim, kad otvaram usta. Jadni Sulejman, ne zna već, kako bi se čudio — ta nikad se prije nisam tako vladao — i ono malo pameti posve mu se smutilo. Sav je poblesavio.

Jednog jutra otkrih, da ga nema. Čekao sam u nadi, da će se do večeri vratiti. Ali nije došao. Čekao sam i sjutradan. Opet nije došao. Prekosjutra podvečer pođoh, da ga tražim. Ušao sam u njegovu kuću. Tamo ga nije bilo. Ozlovoljen se htjedoh vratiti kući, kad li se namjerih na Memiša, koji se nečujno kao avet šuljao ispod jednog zida.

»Memiše, jesi li vidio našeg Sulejmana?«

Memiš je trebao pet do šest časaka, da prepozna mene, a onda još toliko vremena, da shvati moje riječi. Tada je tek odgovorio glasom, kao da govori iz groba:

»Tamo — u maloj džamiji.«

Pođoh do džamije. U džamiji mrak. Viknuh unutra:

»Sulejmane — Sulejmane . . .«

Kad ne dobih odgovora, uđoh unutra.

Džamija je zapuštena. Otkad su na trgu pred studencom sagradili veliku džamiju, služe se ovom malom samo za kurban-bajrama, ramazana i mevluda. Ali svaki seljanin ili putnik može u njoj prenoćiti, ako nema boljeg prenoćišta.

Sa mnom je išao i Memiš. Rekao sam mu, da zapali šibicu. U suprotnom je kutu džamije ležao Sulejman, skutrio se na rogožini.

»Sulejmane, čovječe, što tražiš ovdje?«

Prije nego je mogao odgovoriti, ugasla je šibica. Prišao sam k njemu. Kad sam dao zapaliti drugu šibicu, vidio sam, kako Sulejman na me škilji.

»Ustaj, diži se! Došao sam po tebe!«

Srditim me isprekidanim glasom zapita sa svoje rogožine:

»Što ću ti ja?«

»Što ćeš mi ti — čemu to pitaš?! Ostavio si me na cjedilu. Doma miruje sav posao.«

Memiš morade zapaliti treću šibicu. Sulejman se još uvijek ne miče. Nalik je na vlas indijskom fakiru. Najprije sam pokušao, da ga nagovorim kao dijete. Ali Sulejman ostaje kod svoga prkosa. Na to postadoh odlučan i strog.

»Na noge, ustaj! velim ti ja; to je već previše.«

On se opet samo okrene.

»Što ću ti ja?« oglasio se on. Sad sam se ja stao srditi.

»Ti to znaš«, otresoh se ja! »ako ne ćeš doći, uzet ću drugoga.«

I čvrstim se korakom udaljih...

Sad sam posve sam. Odsele ću sa svojom jednom rukom morati obavljati sve poslove. Sam ću kuhati. Sam mesti sobu. A ne nađem li u selu nijedne žene, koja bi mi prala rublje, morat ću ga sam prati. Usred te sam anatolske pustoši postao drugi Robinson Crusoe. Ova se kuća, u kojoj stanujem, ni po čem ne razlikuje od pusta otoka.

Hoće li jednog dana doći brod, da me izbavi odatle? Taj bi brod mogao u najboljem slučaju biti pobjeda anatolske vojske. Svakog dana, svakog sata pogledavam pun očekivanja na prozor, koji je nalik na puškarnicu, ne će li doći.

Obzorje je prazno i tiho, da me hvata strah. Kao da uopće nismo u ratu. Kao da je sve to samo plod moje mašte. Vijesti, koje od vremena do vremena čitam u novinama, ne mogu nikako da me umire. Svuda se pojavljuju tjeskobne muke razdoblja, punog iščekivanja. Nekoliko se političkih pothvata u prilog miru posve izjalovilo. Odbor, koji su poslali u London, vratio se bez ikakvog pozitivnog uspjeha. Europa čeka kao neprobojni zid.

Uza sve to vidi osamljeni stanovnik ovog pustog otoka, kadgod proviri iz svoje jazbine, zelena i crvena svijetla lučke svjetiljke, koja nikada ne gasne. To je svijetlo moje nade. Moja nada... Odakle se oskrbljuje uljem? Tko joj čisti stijenjak, tko je pri-

paljuje? Ne znam, toga ne znam... Ali ta mi je nada jedina okrepa. Ta je nada posljednja iskra moje volje, da živim. Ako li i ona ugasne — — Toga ne mogu ni zamisliti!

SAMOĆA JE BOL, KOJI NE POPUŠTA.

Tko hoće da je prikaže nekom vrstom oslobođenja svoga Ja, taj se vara. Čim čovjek, koji je životinja jednog stada, odluta od svoga stada, postaje jadno, patnjama izloženo stvorenje, koje ne može naći mira. Ništa ga ne može utješiti nego samo povratak k stadu.

A što se zbilo s mojim stadom? Gdje mu je pastir?... Pastir diže svoj glas nad strmom hridinom Ankare i nastoji da prikupi stado. Zdravo da si, ti sveti pastiru; tvoj je bojni pothvat blagoslovljen! Ali kad jednog dana prikupiš svoje stado, hoću li se u njem naći i ja, i ovo selo? Ne vjerujem, ti pastiru na hridi! To će selo i dalje osamljeno trunuti, a ja ću i dalje osamljen gutati suze. Nikad ne ćemo postati jedno.

Požar svijeta nije bio kadar, da stvori to jedinstvo. Ni sudnji dan ne bi bio kadar, da premosti taj jaz.

U prvim je danima primirja rekao jedan moj znanac:

»Ja se ne bojim ni tih bojnih brodova, ni te vojske, ni tih strojnih pušaka po raskršćima. Ja se bojim samo nesporazumaka, zadjevica među nama. Samo to će nas uništiti.«

Tada sam pomislio u sebi: ‚Taj čovjek sudi samo po Istanbulu, čitavom narodu hoće da naprti navike izmiješanog i izopačenog gradskog žiteljstva. Na pravu se domovinu, na pravi narod, na Anatoliju i ne osvrće. U njoj nema ni zadjevica, ni istanbulskog kala...' Taj je kraj u mojim očima bio idealna zemlja, posvećena djelovanjem životnih struja, koje su

užegli najčišći plameni patnja. U toj su zemlji ljudi čisti, osjećajni i iskreni. Bogataši otvaraju vrata sirotinji, a najzapušteniji puteljci na kraju vode stalno do toplog ognjišta. Tamo su sve žene majke, sve djevojke sestre, svi maloljetnici djeca. Kameni su tamo braća, a zemlja prijateljica. Ja sam doduše poznavao bijedu, nevolju i siromaštvo, koje tišti tu zemlju. Ali mislio sam, da u tom materijalnom siromaštvu nalazim neku duševnu suštinu.

A što vidim sada? — Anatolija... tvoja zemlja rađa na pretek svećenika, koji svojim savjetima služe neprijatelju, seljake, koji neprijatelju pokazuju put, gradsku gospodu, koja šuruju sa svakim doklaćenim razbojnikom, da se obogate na imutku svoga susjeda, bludnice, koje na svojim njedrima kriju vojničke bjegunce, lažisvece, kojima je sifilis izglodao nos, sjedobrade vjeroučitelje, koji po džamijskim dvorištima love dječake, da s njima utaže svoje strasti.

Kolikim su mladim Turcima, punim inteligence i nade, ovdje kamenjem razmrskali lubanju, samo zato, jer su podrezali brkove! Kolike su branitelje domovine, dok su licem bili okrenuti neprijatelju, ovdje iz zasjede nožem zaklali oni, koje su branili! Koliko su puta ovdje zakrčili put nacionalnoj ideji, ideji nacionalne nezavisnosti, koliko su puta oružjem digli bunu u okolini grada, gdje je ona uhvatila korjen!... Eto ovdje sam ja, zaljubljen u svoju domovinu, u svoj narod, ovdje sam ja ratni bogalj Ahmed Dželal posve sam... A uzrok tome?

Uzrok si tome opet samo ti, turski intelektualče! Što si ti učinio za tu opustošenu zemlju, za taj siromašni sloj naroda? Godinama i vijekovima sisao si toj sirotinji krv, kao strvinu je bacio na tvrdu zemlju, a sada dolaziš i držiš, da se s pravom smiješ nad njom zgaditi.

Anatolski narod ima dušu: ti nisi bio kadar, da je otkriješ. On ima glavu: ti nisi bio kadar, da je prosvijetliš. On ima tijelo: ti nisi bio kadar, da ga hraniš. On ima zemlju, na kojoj živótari: ti nisi bio kadar, da je obradiš. Predao si ga na milost i nemilost poživinčenju, neznanju, siromaštvu i bijedi. Između tvrde zemlje i žarkog neba niknuo je kao drač. A sada dolaziš s kosom u ruci, da žanješ. Kakva sjetva, takva žetva! Zar da žanješ tu koprivu, to suho trnje?! Ta ispržit će ti ruke, isparat će ti noge! Sve ti tijelo sada krvari, od bolova iskrivljuješ lice, bijesan stišćeš šake. Sve muke, što te sada biju, samo su tvoje djelo — samo tvoje djelo!

KAKO LI SU DUGI DANI, A KRATKI MJESECI!

... Opet je ljeto. Ljeto koje godine? Čekaj, pogledajmo u novine... Novine se u mojoj sobi nagomilale kao malena brda. Sruše li se jednom na me, uvjeren sam, da će me pokopati živa.

A koliko se prašine sleglo po njima! Ponekad mi se čini, da će me zagušiti. Ali Emeti Kadina (otkad je otišao Sulejman, vodi mi mjesto njega tobože gospodarstvo jedna stara žena po imenu Emeti Kadina) boji se, ne će ni da ih dirne. Zato jer su na njima naslikani mnogi ljudi. Nije li Emeti Kadina upravo poradi toga ni zakoračila u moju sobu, premda me poslužuje već nekoliko mjeseci...? Ona vjeruje, da bi njenim tijelom zavladali zli dusi, kad bi stupila u tu sobu punu slika i nekoliko kipćića. Zato jer živim među tim stvarima, promatra me začuđenim pogledom, plaho, i kao da me žali. Tko bi znao, možda je uvjerena što više, da sam neki čarobnjak.

Prvih dana, kad je stala dolaziti, odškrinula je nekoliko puta vrata i prstom uprla u Sokratovo poprsje, koje je stajalo na ormaru uz suprotnu stijenu. Zapitala me:

»Zar te noću nije strah toga tamo, he?«

Žilava je žena, podsjeća na hrastov panj. Lice joj iznakaženo ospičavim brazdama; kad ga promatrate sprijeda, spominje vas na glavu cvjetače. A ta je cvjetača oblijepljena korom zemlje i nečisti, upravo kao da ju je vjetar iščupao iz zemlje.

Jednog je dana upitah:

»Emeti Kadino, zar ti nikada ne pereš lice?«

»Ah, sinko moj, nemam ja za to vremena... U zoru, dok je još mrak, moram opremiti maloga, moram mu jelo strpati u torbu. Onda čistim staju, muzem kravu. Zatim pristavljam mlijeko na ognjište, da se skuha. Čim ga dignem s ognjišta, trčim brže bolje ovamo... Ti si neženja. Ne moraš voditi brige ni o kravi ni o blagu. Ali kod tebe je posao težak. Čas tražiš, da ti skuham vodu za čaj... Čas me goniš, da u toploj vodi izaperem zdjele i tanjure, iz kojih si jeo uvečer... Znaš li, kako kod tebe brzo prolazi dan?... Kad se podvečer vratim kući, mali mi je gladan i umoran. Prigrijem mlijeko, nadrobim u nj kruha i dajem mu, da se nahrani. Katkad mu se prohtije, da jede sira i luka. Katkada mi rekne: Svari mi brzo žgance...«

Eto tako govori Emeti Kadina o svom osirotjelom unuku, pastiru Hasanu. Njemu je jedanaest, dvanaest godina. Ali da vam je vidjeti, kako je ozbiljan i dostojanstven, kao čovjek, koji je sav prožet svojom dužnošću.

Žao mi je, što sam ga tek tako kasno upoznao. Uostalom jedva sam imao prilike, da ga prije upoznam. Ja sam ga doduše uvečer nekoliko puta promatrao, kad se sa svojim stadom vraćao s dalekih brežuljaka u selo. Ali vidio sam u njem samo alegorički lik — jednoga od Jakovljevih sinova...

Ukratko, nisam se našao pobuđen, da ga izuzmem iz skupine svih onih malih pastira Prorokova roda. Tek kad sam ga jednog dana vidio izbliza i s njim se upoznao, shvatio sam, da je markantna ličnost. Ni on se nikad ne smije — upravo kao ni Ismail.

Vlada se tako ozbiljno i odmjereno, te se sam sebi pričinjam pred njim površan i rastresen kao neko razmaženo dijete. Koliko sam puta pokušao, da se s njim našalim, ali na kraju sam osjetio, da me spopada neprilika.

Na mršavim mu i zakrpama urešenim leđima počiva dostojanstvo čeljadeta, koje je ožigosala sudbina, tako te u vama izazivlje plahost i poštovanje — što je tome razlog, možda to, da je potomak junačkih otaca, koji su redom u dva, tri pokoljenja poginuli na ratištu, ili nešto drugo.

I Ismail je pun važnosti kao mlinski kamen, ali to ti mučno djeluje na dušu. Njegova je važnost teška kao ilovača, ta težina nema nikakve veze s dušom, neposredno izvire iz zbijenosti tijela. A pored toga je Hasan lijep kao mlado božanstvo. Oči su mu privlačivije nego u gazele. Plemenito mu oblikovano, kruškoliko lice i uzane usne kriju u sebi nešto od one nježnosti, koju su stari flamanski slikari rado isticali na svojim slikama.

A ona Ismailova upala usta...

Što ja to uspoređujem? Ni u čem ne bih našao ni trunka sličnost između onog suhog patuljka i toga svježeg mladića!

Otkad mi je Ismail postao mora moga života, ne mogu da ga se otresem ni kod jedne pomisli, ni kod jednog osjećaja. Pogotovo ne od onoga dana, kad je uzeo Eminu i doveo je u selo...

Ah, doista — posve sam zaboravio napisati u bilježnicu, da se Ismail vjenčao s Eminom.

KAKO SE TO ZBILO? — — JOŠ SE UVIJEK čudom čudim. Kako je na to pristala Seneb Kadina? Kako je to izveo Ismail? Ako uzmemo u obzir, da kod toga vjenčanja nije bilo ni svadbene svečanosti ni proslave vjeridbe, bit će da je Ismail sve iznenadio gotovom činjenicom.

Meni je to došlo do ušiju posve slučajno. Jednog sam dana pošao s Bekir-čaušom, da pogledam polje, koje sam nakanio kupiti. Prolazimo ispred Mehmed Alijine kuće. Što to vidim: pred vratima stoji Emina sa svojim zaovama! Ne mogu da se snađem, dobacujem brzo Bekir-čaušu radoznao pogled.

»Ismail je djevojku uzeo za ženu«, zamijeti Bekir-čauš.

Nismo odmakli ni stotinu, stotinu pedeset koraka, kad li stadoh.

»Danas je velika sparina, ne bismo li mogli naš put odgoditi na drugi koji dan?«

»Zašto ne?«

Mi se vratismo...

Svu sam se noć pitao: Što je učinila, kad si onuda prošao? Nisam bio kadar, da to ustanovim. Čini mi se, da se smijala. Je li taj smijeh bio porugljiv? Ili je to bio naprosto smijeh, kakvim se ljudi služe, kad se neočekivano susretnu s nekim znancem?

S druge pak strane držim, da se uopće nije smijala. Rekao bih naprotiv, da je donju stranu lica zastrla koprenom i srdito zabacila glavu na drugu stranu... Ne, možda ni jedno ni drugo. Njene su zelene oči u tamnom joj licu ostale nepomične kao dva svježa i vlažna lista, koji su pali na zemlju. U njima nije bilo ni znaka, da bi se mene spomenula... Možda me nije ni prepoznala? Možda je bila zabavljena nečim drugim, dok smo mi prolazili. A ako me je uopće i zamijetila, bit će da me je vidjela samo s moje lijeve strane. Da me pak prepozna, morala bi svakako vidjeti, kako mi na desnoj strani visi prazan rukav.

Za našeg odnosa, koji je potrajao preko godine dana, nije ona nijednom digla glave i pogledala me, tako da nam se pogledi nisu nikad susreli. Što je ono rekla, kad je o meni govorila s Ismailom? ‚Čovjek bez desne ruke...' Prema njenom je mišljenju jedina značajka na meni bila nedostatak moje ruke. Okrutna li stvora! Zar nije čula, kako mi dršće glas, kad s

njom govorim? Zar nije nikad na svojoj koži oćutila, kako je milujem svojim pogledima ispunjenim nježnošću? Zar nije osjetila, kako mi je srce divlje zakucalo, kad sam ono jednom sjeo do nje ispod drveta? Zar sam prolazio mimo nju, a da joj u duši i u srcu nisam ostavio nikakvog ugodnog dojma?

Da sam ostavio takav dojam, bio bih pri današnjem susretu svakako nešto opazio. Bio bih svakako m o r a o nešto opaziti.

Ah! — Njenom se udajom za Ismaila rasplinuo sav čar, koji je na me proizvela. Ismailova se namreškana obrazina kao kakav šišmiš nagurala na njeno lijepo lice; sada nema više mogućnosti, da ih rastavim. Kad pomislim, kako se njih dvoje čvrsto grli u postelji, pod jednom perinom, zar nemam dovoljno razloga, da mi se zgadi Emina? Ali gađenje ne znači zaboravljanje.

Činjenica, da se je kumir, koji smo sebi iščarali iz najskrovitijeg kutića naše mašte, koji smo u vatri naše ljubavi istalili u najčišći dragulj i o njem sebi stvorili sliku prema najsavršenijem ženskom idealu — činjenica, da se taj kumir svojom voljom i željom podaje jednoj nakazi ili tone u blato, izazivlje u nama dvostruki bol. Jednom osjećamo u srcu patnje tvorca, a drugiput čovjeka, kome su oteli najdragocjenije blago.

Onda opet progovara u nama glas: ‚Dalje više ne možeš!' To znači, da joj ne ćemo priznati pravo na mjesto u našem životu, sve kad bi se opet vratila k nama. Jer ona je konačno u našim očima toliko okaljana, da je ništa više ne može oprati, toliko istrula i sagnjila, da je ništa više ne može uskrisiti na nov život.

Chevalier de Grieux je zagrlio i poljubio jedva ohlađeno mrtvo tijelo Manone Lescaut. Međutim nevini junak u Dostojevskoga nije mogao ostati ni uz mrtvo tijelo svoje ljubavnice, čim je iz nje stao izbijati smrad gnjileža... Uza sve to taj smrad gnji-

leža nije kadar, da nam u srcu uguši čežnju za njom: Mi doduše bježimo pred njom, ali opet trčimo za njom. — — —

»Hasane, kakav si ti pastir? Hasane, gdje ti je frula?«

Hasan uopće ne zna, što je frula. Glupo zuri u mene.

Jednog ga dana pred sumrak nađoh na pristranku brežuljka. Stado mu pase nešto niže u dolini. On sam stoji uspravan tu gore, naslonio se na dugu palicu. Upravo kao oni pastiri, koje nam opisuje Virgil. Vjerojatno su i Virgilovi pastiri bili tako prostodušni kao ovaj ovdje. Ništa drugo, tek stav, pogled, pokret.

»Hasane, a što radiš ti po čitave dane ovako sam na polju? Nije li ti dosadno?«

Mjesto odgovora čučne pastir. Na licu mu čitam, da dosad nije znao, što znači dosađivati se. Sretan čovjek, koji ne pozna dosade! Hasan mi se pričinja kao neko natprirodno biće. Ja se spustih do njega.

»Ti kao da se i ne bojiš ovako sam u toj samoći.«

On me pogleda svojim crnim, vlažnim očima. Kad me se nagledao, progovori:

»Kažu, da ovamo katkada dolaze vukovi, ali ja još nikad nisam vidio nijednoga. Jedamput — kasno uvečer — čuo sam, kako negdje daleko zavijaju. Čudno mi je tada bilo pri duši. Vratio sam se u selo. Čim blago čuje zavijanje vukova, i samo trči k selu.«

»Kakvi su ti psi — jesu li jaki?«

»Kako ne, jedan bi svladao i tri vuka. Nedavno su na me navalila dva lopova, htjeli mi oteti dvije ovce. Ja ne dam, a oni da me izbiju. Ali psi nahrupiše na njih. Pobjegli su, što su ih noge nosile.«

Slušam pastira Hasana pažljivo kao dijete. Što više opaža, kako sam mu srodan po duši, to mi jače razotkriva svoje srce.

»A oštar im je njuh... Na tisuću će koraka nanjušiti bilo što mu drago. Jednog su dana tamo prijeko iza sela Kočaša našli u potoku mrtvo tijelo

nekog čovjeka. Pošao sam u selo i prijavio. Nitko nije poznavao mrtvaca. Sav je pocrnio kao ugljen. Trup mu se naduo kao bubanj. ‚Bit će da je stranac', rekli su u selu. Da ne zasmradi zrak, smjesta su ga zakopali. Što misliš ti, nismo li to trebali javiti oružnicima?«

»Naravski, to vam je bila dužnost.«

»Oružnici imaju sada pune ruke posla. Kojekakav se klatež skiće tuda naokolo. I jučer sam vidio trojicu vojničkih bjegunaca.«

»A jesu li i oni tebe opazili?«

»Dakako. Tražili su kruha; dao sam im ga. Kad su pošli dalje, rekli su mi: ‚Čuvaj se, ne spominji nikome, da si nas vidio. Drukčije ti ode glava.' Ti si prvi, kome sam to povjerio. Čuvaj se i ti, ne govori o tome ništa nikome.«

Teška nas šutnja pritisnu obojicu. Zabrinut sam kao vojskovođa, koji je izgubio bitku. On je nepomičan kao kameni kip.

»Dakle vojnički bjegunci... To je zlo i naopako. Čovjek može poginuti, ali bježati ne smije.«

Hasan postiđeno ponikne pogledom, kao da je on sam bjegunac.

Upravo sada, kada govore, da će neprijatelj prijeći u veliku navalu, smućuju mi dušu glasovi o bjeguncima. Ta naša se fronta raspada već od 1877.[1]), od te nas godine neprestano biju porazi, kad će to prestati? Eto povukli smo se do posljednjih granica naše domovine. Nije li to naš posljednji obrambeni položaj? Smijemo li još samo korak uzmaknuti?

U ČASU, DOK PIŠEM OVE RETKE, MISLIM, DA je neprijatelj već prešao u veliku navalu, koju smo svi dugo očekivali.

[1]) Pisac ovdje misli na rusko-turski rat godine 1877.-1878., koji je svršilo porazom Turaka. U san-stefanskom miru i nešto kasnije na berlinskom kongresu primorali su Tursku, da isprazni znatna područja na Balkanu.

Čitavo sam ljeto proživio obuzet posve sam tim paklenskim iščekivanjem. Čitavo ljeto, a svi su drugi oko mene zajednički orali, sijali i želi; ja sam međutim okružen brdom novina posve osamljen čekao, kad će kucnuti strašni čas riješenja toga dugog dramatskog zbivanja. Dok su svi drugi spavali, ja sam bdio. Dok su svi drugi brbljali, ja sam pritihnuo. Dok su svi drugi bili zabavljeni stokom, kokošima i poljem, ja sam slušao korake čeličnog božanstva, što iza dalekog obzorja riga vatru.

A čelično božanstvo dolazi bliže. Je li to predosjećaj — ili samo natucanje?

Ne; sve mi kazuje jedna službena vijest. Već četrdeset i osam sati proučavam tu do skrajnosti nejasnu i lakoničku vijest, upravo kao što gatalac proučava sibilinske knjige, upravo kao što kaldejski astrolog proučava nebeski svod. Ispitujem je svom mogućom pomnjom.

Konačno je tumačim ovako: Utvrđeno je, da je neprijatelj prešao u navalu sa svim svojim snagama u smjeru prema Ušaku i Afionu.

A zašto ne u smjeru prema Bursa-Inönüju? Što je razlog skretanja s prvobitnog pravca?

Na karti nastojim da otkrijem smisao tome manevru. Ali ni jedna mi od tih zamršenih crta, isprepletenih kao paučina, ta zbrka boja, sjena i riječi ne veli ništa.

Je li taj put kraći do Eskišehira? Pruža li manje poteškoća u terenu?... Smjesta vadim šibicu, da izmjerim broj kilometara i da pribilježim imena brda.

Zaludu, nikako da sebi stvorim jasnu sliku!

Ovdje, gdje me je izdalo moje znanje, moji računi, moji sudovi, počinje grozničavo raditi moja mašta. Iz oskudnih vijesti u istanbulskim novinama proizlazi, da je neprijatelj u ovoj borbi odlučio izigrati posljednje karte. Sam je kralj preuzeo vodstvo. Spominje se skupina četa pod princom Andrijom. Kažu, da su najveća zvjerstva počinile čete pod njegovim zapovjedništvom.

Svemogući Bože, hoću li dočekati dan, kad ćemo ih baciti u more sa svim njihovim sjajem i nadutošću, sa svom njihovom okrutnošću i nečovještvom? Zašto ne?! Nešto mi u srcu šapće, da rat moramo svakako dobiti.

Zbude li se to, poći ću pješice do Izmira. Bez počinka i mira uputit ću se upravo kao oni zaljubljenici iz starih turskih priča, što u željeznoj obući idu u potragu za svojom dragom. Noću ću se pružiti po goloj zemlji, a danju ću hitati hraneći se samo tvrdom koricom kruha. Ne ću zaći ni u jedno selo. Izbjegavat ću ljude. Pod kristalnim oklopom moga veselja, moga opojnog zanosa jurit ću prema bijelom zalivu, tako da ću onoga dana, kad stignem do Izmira, negdje na obali ničice pasti na zemlju. Sate ću tako proležati, da se nadišem mirisa one zemlje, prokvašene slanom vodom.

Kod te pomisli na tako buran pothvat, nalik na proštenje, zapljuskuje me već sada sladak val sreće. Krv mi u žilama kola brže. Srce kao da mi poskakuje, a ćutila mi tonu u slasnu svježinu proljetne noći. Zapjevao sam ispod glasa. Što duže pjevam, postajem to razuzdaniji.

Katkada posve podjetinjim, počinjem se šaliti s Emeti Kadinom.

»Danas mi se činiš mlađa i snažnija nego prije«, govorim joj ja. »Reci što si radila, te si ovako sačuvala mladost?«

»Ah, sine moj, skršila me bijeda i samoća. Drukčije bih ostala mlada. Moj je momak, Hasanov otac, pao u ratu. Kći mi je umrla pri porodu. Njen muž, gad, bacio nas je istog dana na ulicu... He, nisam li upravo dosta preturila preko glave?«

»Molim te, prestani sada s tim jadikovanjem. Da ti nađem muža, bi li se udala?... Što bi rekla na to?«

Emeti Kadin se srami kao mlada djevojka. Spušta glavu, razvaljuje usta.

»To bi bila volja sudbine, sinko... A tko bi me htio uzeti ovako staru?«

Vidim: drago bi joj bilo, da u njoj još jače raspirim nadu.

»Kad neprijatelja natjeramo u more — Boga mi, sve ću sile uložiti, da te udam, Emeti Kadino.«

»Eh, kad je tako, onda ću čekati do sudnjega dana . . .«

»Kako?! Eto upravo se sada biju pod Ušakom i Afionom. Samo da naši suzbiju neprijatelja, pa ćemo osvojiti i Izmir.«

»A gdje leži zapravo, Izmir, sine?«

»To je grad, koji hoćemo da oslobodimo, zbog njega se borimo. Uz Istanbul je to naš najveći, najljepši i najbogatiji grad.«

»Veći nego Sivrihisar?«

Emeti Kadina je u svom životu — i to samo jedamput — vidjela jedan grad: Sivrihisar!

»Emeti Kadino, Izmir i Sivrihisar, to ti je kao nebo i zemlja! Izmir leži uz more. Kuće su mu iz kamena i mramora, a vrata željezna. Sa svih ga strana okružuju vrtovi i vinogradi, nasadi limuna i gajevi naranača. Dvadeset bi Sivrihisara stalo u Izmir . . .«

Emeti Kadina gleda, kao da sluša bajku. Uza svu divotu te bajke čini se, da je spopada želja, da opet povedu razgovor o udaji.

»Kad pobijedimo u ratu.« nastavih ja, »povest ću te sa sobom u taj grad i prirediti ti svadbu.«

Premda Emeti Kadina pravo ne vjeruje u to obećanje, ipak se prestrašeno stala braniti.

»Bože sačuvaj, ta tko bi ostavio kuću i kućište! Ovdje smo se rodili, ovdje ćemo i umrijeti! Pogledaj, ti si ostavio svoju postojbinu, pa što si dočekao . . .«

U tren oka ostavila me dobra volja. Zamuknuo sam. Srdit se zatvorio u svoju sobu.

Ah, samo da mi je odavde pobjeći! Ah, samo da mi je odavde pobjeći — — !

Kako su sretni ljudi u tom času, kojima je dano, da iz dana u dan, iz sata u sat slušaju vijesti o golemoj borbi pred Ušakom. Ta srce mi se rastapa u stalnoj kiši vijesti i brzojava.

Kad se nešto veliko zbiva, bolje je primati i loše vijesti nego li biti uopće bez vijesti. Ima dana, kad me nešto goni, da pješice odem do Eskišehira. A onda se opet uspinjem na najudaljenije brežuljke i napinjem sluh u nadi, da ću možda čuti jeku topovske grmljavine s fronte. Zaboravljam, da se borbe vode barem dvjesta kilometara daleko.

U selu doduše ne oskudijevamo vijestima. Svi koješta izmišljaju i pričaju, što im upravo pada na pamet. Zrakom vrve jata nevidljivih ptica, koje zovemo »glasovi«. Neke su zloguke poput sova, neke usrećiteljice poput zlatokrilog orla iz priče. Ja ne bih znao reći, koje su vrste, odakle dolaze, gdje su uzletjele, kamo odilaze. Ne znaju toga ni oni, što razumiju njihov govor. Samo jedno znam, na svoje sam čudo ustanovio: da su svi ti glasovi po svim selima isti, da ih čujete iz svačijih usta. Upravo kao da netko te laži širi u čitavim serijama, kao neku prvovrsnu robu, iz jedne kovačnice, koja vodi propagandu za određenu politiku.

Prema tim glasovima ovi nametnici, što su provalili u našu zemlju, nisu neprijatelji ili nešto na to nalik — nego svi sa zelenim turbanima, koje je poslala neka kraljica po imenu »Europa«, da nas izbave iz šaka razbojničkih čopora, što nam grabe zemlju. Kad nas ta kraljica spasi, postat će muslimanka. To joj je navijestio sam Bog. Nažalost Kemal paša ne zna ništa o tome. Oko njega se okupilo jato nedostojnih ljudi, koje nazivlju »kažnjenicima«. Svaki je pojedini od tih opasno čeljade, pobjeglo krvniku. Oni pljačkaju svu zemlju. Ubiru poreze i desetinu, a troše je samo za se.

Sad je svanuo dan, kad će nas izbaviti iz svih tih nevolja. Osim toga sveci se sa zelenim turbanima ne služe ni puškama ni topovima. Jednim dahom uništuju sve, što nalaze na putu . . .

Nije li usred vrzina kola tih laži odjednom iskrsnuo i šejh Jusuf? Sve se selo uzvrpoljilo. Svim je srcima zavladala neka žarka, grozničava ushićenost, nalik na pijanu ekstazu.

Ni Emeti Kadina nije se pokazala puna dva dana. Kad je došla, pitao sam:

»A gdje si bila, Emeti Kadina?«

»Nigdje. Kod šejha. Slušala sam ga.«

»A što misli šejh o tim događajima u svijetu?«

»Ja ga nisam pitala. Ali onima, koji su pitali, rekao je sve.«

»Pa što je rekao?«

»Hja, sve ono, što već znamo i što smo čuli . . .«

»Da su nam neprijatelji osvojili polovinu zemlje, da se ne će ni s tim zadovoljiti, da će nam oteti Anatoliju, da su već prodrli preko onih brda i da se mi junački branimo . . . Je li to govorio?«

»Bože sačuvaj! O tom nije rekao ni riječi.«

Emeti Kadina stade na to rječito pričati o ljudima sa zelenim turbanom i o kraljici, koja će postati muslimanka . . .

Hoće li ona povjerovati, ako joj reknem, da su sve to laži? Kako da je obratim k istini? Između nas leži razmak od vijekova. Kako da premostim taj razmak, kako da se približim njoj? Sve kad bih je dozivao ne znam ni sam kako, ona ne će doći k meni. Ta ona je ukočen, okamenjen stvor na dalekoj točci povijesti. Stvari, koje tu priča, kao da ne priča sama. Ja ih čitam i odgonetam upravo kao natpise na starinskim pločama.

Premda znam, da je tome tako, ipak i dalje ispitujem Emeti Kadinu. Nabrajam joj imena svih onih, koji su iz sela pošli u vojsku — u prvom redu Mehmeda Aliju — i nadovezujem:

»Čemu su svi ti otišli, što rade sada? Ako su ti stranci provalili ovamo, da nas spase, proti komu će se boriti?«

Emeti Kadina zanjiše glavom:

»Ah, sinko moj, oni su kao i ja. Znadu li oni, što rade?« — — —

Ima li u tom času, u toj zemlji osim njih uopće koga, tko bi znao, što radi? Jedina je stvarnost rat. Oni, što su ostali iza fronte — na prvom mjestu ja sam — čine mi se kao abnormiteti. Mogli bismo reći,

da nas je život bacio pred podnožje ovih pustih brežuljaka upravo kao što more valovima izbacuje na osamljenu obalu slučajnu nečist sa svoje površine. Tu je sve samo smrdljiva nepomičnost, sve samo neka vrsta parazitarnog razvitka, sve samo grozničavo drhtanje. Ovamo ne dopire ni najbljeđi odraz one svete vatre, što raspiruje bojnu frontu s jednoga kraja na drugi.

Katkada pitam ljude, koji neprestano odilaze do željezničke stanice Sariköj i odanle se vraćaju, što znadu o ratu. Neki od njih ne znadu ništa. A ono, što drugi znadu, jedva da odgovara istini. Što pak pojedini govore, to je tako gola, okrutna i odurna istina, da u nju ne želim vjerovati, smetene se glave uveče vraćam u selo. Jedva diram zdjele, koje je Emeti Kadina postavila na željezni poklopac pećice. Napola gladan liježem u postelju, a u snu me muči mora.

Ponekad čujem u snu grčke riječi. Skačem na noge. U ušima mi šumi, trčim k prozoru. Čelo mi znojno. Pružam glavu napolje.

Napolju blijeda, prozirna, neprijatna mjesečina. Noć je kao ugasli dan . . . Jeza me hvata, povlačim glavu.

Što je podmuklo to svijetlo! Nalik je na dušmaninovo oko, spremno da se smjesta baci na nas . . . A u tom podmuklom svijetlu napreduje neprijatelj.

Što sam to rekao? — Napreduje neprijatelj? . . . Ah, eto i ja počinjem već vjerovati u te kobne, nesretne glasove! Međutim je li taj glas, što se probija iz mene, je li ta riječ, što sam je progovorio sam sebi, doista moja riječ, moj glas? Nipošto! Ja sam htio reći: ‚U tom se podmuklom svijetlu borimo proti neprijatelju'. Ali onako pospan valjda sam rekao: ‚Neprijatelj napreduje.' — Dokle će napredovati neprijatelj? Ta dovle ne će doći?

Druge se noći trgnuh iz moga strašnog sna. Okružio me obruč bradatih Evzona s golemim kitama na kapicama. Sude mi. Hoću da se branim, ali izdao me glas. Glas mi se povlači nekamo unutra, muca kao ono kad škljoca voda u isušenom zdencu. Evzoni

se uzbjesnili. Svi u isti mah pere u mene oružje. Prstima već potežu okidač — ja se prenuh, srce mi žestoko lupa.

A jedne noći snašao me u snu tako jak osjećaj stvarnosti, te i onda, kad sam već otvorio oči, nisam dugo vremena mogao lučiti javu od sna i san od jave. Budno mi se stanje pričinilo kao san, a san kao budno stanje.

Zajedno se s Bekir-čaušom nađoh na seoskom trgu. Trg vrvi svijetom, tako da se svaki čas gubimo, premda se čvrsto držimo rukama i stupamo rame uz rame, teškom mukom nalazimo opet jedan drugoga.

Jasno je danje svijetlo. Posve točno raspoznajem pojedince svakoga od onih ljudi u toj gunguli. Neki su iz našega sela, neki stranci. Premda nijednoga ne poznajem, razumijem pod dojmom neke posebne snage shvaćanja sve, što govore.

Očekuju dolazak nekog velikog muža ili odbora. Neki uzrujano pogledavaju na sat, neki se uspinju na uzvišeno mjesto i izdaleka promatraju cestu. Upravo u tom času dotrči pred nas iz jedne ulice neka žena vičući:

»U pomoć! U pomoć! Zapalili su mi kuću!«

To je Seneb Kadina. Nema sumnje, to je ona, ta jasno kao nikad prije razabirem joj crte i bore u licu, do najmanje pojedinosti. Vilice joj se tresu, a iz očiju joj cure suze velike kao grašak. Rubac joj je s glave spuznuo dolje, a crvena joj henom obojena kosa visi u pramovima preko lica.

Velikim skokom prokrčim sebi put kroz mnoštvo, trčim k njoj.

»Ne boj se, idem je gasiti,« viknuh ja i stanem trčati iz petnih žila. Za mnom se glasno smije svjetina. Nekoliko sam se puta okrenuo i dreknuo:

»Vi psi, vi . . .«

Vikao sam tako glasno, da sam se prenuo od svoga glasa. Kad sam opet zadrijemao — čudna li slučaja! — prisnio mi se još i konac istoga sna . . .

Doista Seneb Kadininu su kuću ovili crni oblaci dima. Njene su kćeri, snaha i Ismail u malenim posudicama nosile vodu i izlijevale je u tu vatru.

Povikao sam glasom promuklim od gnjeva i uzbuđenosti:

»Kako ćete s tako malo vode ugasiti požar? Zar nemate nigdje velikog vedra i kotla?«

»Sve je ostalo unutri«, odvratiše oni.

Očima potražih Eminu.

»Gdje je Emina?« viknuh ja.

»Bože mili, i ona je ostala unutri!« zagraktali su oni.

Dalje se nisam mogao uspreći, skočio sam u onaj dim — — —

Kad sam se već otresao te more, još sam uvijek tražio Eminu. Moje se jedva otvorene oči zbunjeno napele, da u mraku sobe otkriju spaljeno tijelo mlade žene.

One sam noći jedva čekao, kad će svanuti, a čitav sam dan ostao kao isprelomljen i razbijen pod dojmom te tragedije . . .

Oblaci su crnih vijesti zastrli nebo. Čemu to sve! — Ta nema dana, da nam nad glavama ne proleti pet do deset neprijateljskih aviona. Jednom su se spustili tako nisko, da smo im na krilima vidjeli bijelo-plavu boju. Drugi su put izbacili pregršt letaka. I meni je jedan dopao u ruke. »Mi smo zauzeli Eskišehir i Kutahiju,« pisalo je na njem. »Sjutra ili prekosjutra evo nas ovamo. Ne ostavljajte kuće ni sela! Mi ne dolazimo, da vam zlo činimo. S nama je kalif i padišah. Mi se borimo, da vas izbavimo od Kemalovih rulja!«

Kad su to pročitali seljaci, zasjalo je svakom pojedincu od njih lice od radosti. Vidio sam — samo Bekir-čauš je zabrinut. Klimatao je glavom.

»Sad govore ovako, ali bolje je da ih ne slušamo. Sve te lijepe riječi vrijede, dok se ne stvore ovdje. A onda će proždrijeti sve, što nađu u selu . . . Boga mi, ne će nam ostaviti ni zalogaja kruha, ni ciglo jaje. Pokupit će svu slamu, da nahrane svoje živo-

tinje. Potamanit će sve ovce, janjce, koze — sve, čega se samo dočepaju. Kad bi mene htjeli poslušati, trebalo bi se već sada pobrinuti, da sve to posakrivamo.«

Salihaga se cinički nakesio:

»Čuo sam, da za sve, što uzimlju i pojedu, daju novac.«

»Jedamput će ga dati, a i dvaput. Ali otkud će ga smoći onda? Ta vojnik ne stiče blago na vojni.«

Nitko ne će da sluša Bekir-čauša. Svi su uz Salihagu.

»Ta ne će vječno ostati ovdje. Dan, možda dva, pa će poći dalje.«

»Jedna poslovica kaže:« odvrati Bekir-čauš, »Kuda vojska prođe, trava ne raste. Da, otići će, ali nam ne će ništa ostaviti. Zima nam je pred vratima . . . Ništa nam ne će ostaviti.«

Sa strane slušam, a srce mi steže grlo, kako jedni trijezno, drugi banalno govore u predvečerje narodne drame. Ne da mi se da otvorim usta, da progovorim. Kako bi bilo, da odem dublje u zemlju? Zastalno prevoze ranjenike iz Eskišehira u Ankaru. Da skočim na takav jedan vlak i da se doguram do Ankare? Zadesilo me što mu drago — barem bih se našao među ljudima, koji shvaćaju smisao i suštinu te drame.

Ne, ne. Nemam više snage. Ostat ću ovdje i umrijeti. Onoga ću dana, kad uđu u selo, odjenuti što više moju vojničku odoru. Da mi u prvom naletu svojim bodovima izmesare tijelo . . .

Već sada kao da osjećam duboki, božanski užitak krvavih i divljih muka. U starim knjigama o junacima stoji, da je iz svake rane žrtava, koje su probile na stotine strjelica, procvala ruža. Sada razumijem, koliko to odgovara istini. Jer već sada kao da lako pecka svako ono mjesto na tijelu, za koje mislim, da će mi ga nabušiti bajuneta. Na tim mjestima mogu da procvatu samo ruže, a iz svakog od njih mjesto krvi može da procuri samo med.

Jedino, što mi se pri tom činilo tragično, jest to, da bi neprijateljski vojnici mogli ovuda proći, a da me i ne dirnu. Onda bih ostao kao komadić krpe na smetištu i bio osuđen, da živ istrunem na tom mjestu.

Tako razgovaram sam sa sobom, dok seljaci nešto čavrljaju. Njihove mi se riječi čine kao mrmljanje posve drugog svijeta, kao jezik stvorenja druge vrste. Katkada ne mogu ni dokučiti, što govore. Žito — ječam — ovan — vol — slama? — Što to zapravo znači?

VEĆ SE NEKOLIKO DANA JASNO VIDI, KAKO se raspada fronta.

Svim se cestama, što prolaze okolinom Hajmane i Sivrihisara, stale slijegati tužne povorke iseljenika. Među njima ima i satrvenih vojnika. Sve su to bijedne pojave, kao da nisu ljudi, bez sjaja u očima, odavna već primitivni stvorovi. Svima kao da je bolestan mozak. Stoga ih i ne zaustavljam, da s njima zapodjenem razgovor. Samo s drugima potrčim uporedo nekoliko koraka, pitam ih, odakle dolaze i kamo idu. U glavnom su iz eskišehirskog kraja. Ali ima ih među njima i iz daljih krajeva, tamo oko Kutahije i Biledžika. Te karavane, većinom žene, starci i djeca, znadu mi doduše reći, odakle dolaze; ali kamo će dalje, toga gotovo nikada ne znaju.

Idu bez odredišta. Jedan uprtio na leđa postelju, drugi nosi zavežljaj, treći dijete u pelenama, onaj tamo natakao kao kacigu na glavu kotlić, žure se. Žure se bez svrhe, bez koristi kao ono Porsukova struja; žalosno je to . . .

Pogdjekad im dijelim nešto hrane. Uzimaju bez zahvale i nijemo nastavljaju put.

Jednog sam dana našao među njima muškarca pune sijede brade, kojem kao da se s lica još nije izgubio ljudski izražaj.

»Nema li više nade?« zapitah ga.

Pogleda me, baci pogled na moju desnicu i ode dalje bez odgovora. To me starčevo držanje toliko smelo, te se nisam usudio, ni da na nj svrnem pogled. Glava mi se spustila, koljena mi stala klecati, kao da me posjekla munja, pao sam na mjestu, gdje sam stajao.

Onda sam opet na pustoj ravnici našao dječaka od desetak, dvanaestak godina, koji je zabludio. Plakao je i trčkarao. Čim je mene ugledao, stao se derati i trčati u protivnom smjeru što su ga noge nosile. Viknuo sam nekoliko puta za njim »Stoj!« — ali dječak ni da bi se osvrnuo. Trčao sam za njim. Ali ne mogoh ga dostići. Nestalo ga iza brežuljka. A zrak je bio tako vruć, te sam pomislio, da se dječak pretvorio u paru.

Jednog dana nađoh uz rub ceste staricu, ostavljenu kao stare bisage. Mršava starica tamne puti. Odjeća joj tako izdrpana, te sam na prvi pogled mislio, da se prevalilo neko plašilo s polja... Sva se zgrčila. Prignuh se k njoj.

»Jesi li bolesna, bako?«

»Bolesna?... Kakav bolesna?... Nisu mi dali jesti. Nisu mi dali piti. Sedam su me dana i sedam noći gonili sa sobom. ‚Ponesi me malo!' rekla sam ženi, koja mi se nazivlje kćerkom. To je bila moja propast. Ovdje su me stresli s leđa i pobjegli. ‚Pričekaj malo. Vratit ćemo se, doći po tebe', rekli su... Laž, laž, ništa drugo nego laž... Znala sam, da lažu — da, znala sam ja to, ali što da radim, he?«

Glas joj tanak, podsjeća me na zuj mušice. U ustima joj nijednog zuba, a svakiput, kad ih je zatvorila, dotakao joj se vrh brade nosa.

»Dođi, povest ću te u naše selo.«

»Ne ću, ne ću! Možda će se vratiti. Tko bi znao, možda će se vratiti, pa me ne bi našli tamo, gdje su me ostavili.«

Jedne večeri dopre do me glas iz mraka:

»Stoj — ne miči se!«

Ja pođoh dalje, kad li mi tik kraj uha prozuji tane kao osa. Netko stade trčati: cvak, cvak, cvak...

Udaraju cipele potkovane željeznim čavlima! To mora da je vojnički bjegunac.

Umalo da nisam izgubio život od naboja turskog vojnika!

Doista jasno se vidi, da se raspada fronta.

A SMIJEMO LI TO NAZVATI RASPADANJEM?

Ne, nikako! Turska vojska nije razbijena. Nad Ankarom se diže glas:

»Neka neprijatelj napreduje, neka dođe i do Ankare. Ali i na zadnjoj ćemo se klisuri naše domovine braniti, zaklati dušmanina na svetim grudima otadžbine.«

To je n j e g o v glas! Glas, koji čovjeka puni nadom, snagom i čvrstoćom.

Velika se narodna skupština tada sastala puna nove odlučnosti i imenovala ga vrhovnim zapovjednikom s najopširnijim punomoćima. Sam je glavom došao na ratište. Poput meteora blista mu lik na nebeskom svodu.

Krdo se ovaca, koje kao da se razbježalo, opet okupilo oko njega. Vidim, kako sređene kolone vojske u čvrstim jedinicama stupaju ususret novim položajima.

Kroz naše je selo prošla povorka topništva. Na dugo i široko razgovarao sam s časnicima. Spremaju se na bitku. Svi su puni pouzdanja, vedri. Ne govore doduše kao prije: »Pobijedit ćemo!«; ali ne dopuštaju ni mogućnost poraza. Jedan mi major staroga kova priznaje:

»Doista, da su nas nakon pada Eskišehira progonili, bili bismo zlo prošli. Ali eto nisu.«

Na to dobaci jedan mladi kapetan:

»Nisu ni mogli, jer su bili umorniji nego mi sami. Koliko ja znam, još par mjeseci se ne će moći ni maknuti s mjesta.« A jedan još mlađi nadoveže:

»Dotle ćemo mi već prijeći u protunapadaj.«

Dok mi ovako razgovaramo, promatraju nas izdaleka seljaci. Svaki se zavukao u svoju rupu. Major se ogleda:

»Bože moj, zar nema ni žive duše u tom selu?«

Mladi me kapetan preteče:

»Ima, ima ... Ali svi su se nekamo zavukli. Oprezni su. To vam je generalštab u seljačkom ruhu.«

Major se nasmija, trbušina mu zapleše:

»Ako sjutra ili prekosjutra ovdje uskipi pakao, upoznat će generalštabsko umijeće ...«

Mladi mi časnik prišapne:

»Dragi prijatelju: Ta recite im, da bi bilo dobro, kad bi se što prije sa svojom stokom sklonuli na drugu stranu bojne pruge.«

Ja izvukoh iz džepa letak, koji su bacili iz grčkih aviona, pružih ga mladom časniku:

»U to oni vjeruju. Mene ne će da slušaju.«

Časnik pročita letak, sav posivi. Srditim ga pokretom pruži svome drugu:

»U to dakle vjeruju! Kad je tako, ne govorite im ništa. Ti ljudi ne zaslužuju, da ih spasimo.«

Major preleti očima letak, vrati mi ga i izjavi ravnodušno:

»Dragi moj, ovi krajevi još nikad nisu doživjeli neprijateljskog jarma — što znadu oni! Ali pođite u Rumeliju i recite onima tamo, da im neprijateljska vojska ili uprava nosi sreću. Ili bi držali, da ste izdajica, ili u najboljem slučaju, da ste luđak. Ali ovi ovdje ...«

»Ali ovi ovdje ... Kako? Zar ne vide i ne čuju? Zar ne znadu, što neprijatelji rade tamo prijeko, nekih pedeset, šezdeset kilometara daleko odavle?« oglasi se kapetan.

»Eh, eto ne znadu.«

»Kad ne znadu, neka ostanu ovdje, da to iskuse na svojoj koži.«

Major se odjednom obrati k meni:

»Da, a vi, što ćete vi učiniti?«

»Ja? Boga mi ne znam. I ja sam već kao ovi seljaci. Sve prepuštam providnosti.«

»Ne, dragi moj, to nikako ne valja. Spremite se, pođite u Ankaru još za vremena ...«

»Zaista, zar je opasnost tako ozbiljna?«

»Naravski! Nego što! Ovaj će kraj, ako ništa drugo, zapasti među dvije vatre.«

,... ako ništa drugo' — zar bi čovjek mogao zamisliti i nešto gore?

»Ah — !«

To mi je nehotice uteklo. Ona me trojica časnika pogledaše u čudu. Ili su mislili, da nisam pri pravoj pameti, ili drugo nešto. Toga razgovora svakako nisu više načeli.

Podvečer se tiho sa mnom oprostili i pošli dalje.

ODLAZAK JE OVE TROJICE POSVE MI NEPOznatih časnika ostavio u srcu trag onog bola, koji osjećamo pri rastanku s prijateljem. Dugo sam ostao sav smućen i sjetan na istom mjestu.

Ova vrsta susretaja, ovo dolaženje i odlaženje ljudi mojih krugova ne služi ničem drugom, nego da u meni nanovo uzburka osjećaj osamljenosti. Svakiput ćutim, da sam sve osamljeniji. Pogotovo ovoga me puta taj slučaj teško pogodio. Ta to je bio posljednji susret.

Zašto nisam s njima govorio duže, iskrenije, srdačnije? Zašto im nisam nabrojio i povjerio sve svoje nevolje? Zašto ih nisam uputio u onu strašnu namjeru, kojom se bavim?

Kao što se čovjek, koji boluje od raka, boji pokazati svoje čirove, tako sam se ja bojao očitovati im svoje tegobe.

Možda sam i ispravno postupao. Jer da su saznali moju tajnu, bili bi pokušali, da me silom povedu sa sobom. Bili bi me iza fronte sakrili u kakav bijedni zakutak kao kakvu ranjenu divljač. Bio bih za ča-

snićkim stolom i u časničkim šatorima spao na stepen beskorisna čeljadeta, koje u svom krugu trpe samo iz samilosti, a u časovima pokreta četa bilo naprijed ili natrag bio bih postao teretom, mukom zapovjednika.

U pustinji je našoj pukovniji dosađivao neki pas podrezana repa. Kamogod smo se maknuli, on nas je slijedio. Tjerali smo ga, ali on za to nije mario, ni na čas nas nije ostavljao. Neprestano nam se pleo između noga, trčao oko nas, vrzao se po rovovima, a noću stražio pred šatorima. Smilio nam se, nismo ga mogli ubiti. Što više hranili smo ga, a to je valjda i bio razlog, da ga se nismo mogli otresti.

Da sam pošao s njima, bio bih zastalno nalik na toga psa.

Dobro, što nisam pošao.

DOBRO, ŠTO NISAM POŠAO. JER SVAKI ŽIvot ima početak i svršetak, koji se s njim podudara. Nikome nije dano, da to mijenja; to ne smije nikome ni biti dano. Život je zaokružena cjelina. Možemo li mi izmijeniti mu određenu i čvrstu podlogu? Jesmo li mi kadri, da je izmijenimo? Da li bi uopće bilo lijepo i dobro, kad bismo je mogli izmijeniti?

Ja sam već od najranije mladosti u duši proživio čitave faze jedne tragedije. Bio sam u neku ruku nijem glumac, koji gleda sam svoju igru, koji igra sam za sebe — glumac jedne tragedije. Zar da u času, kad imam odigrati posljednji čin, iznenada promijenim svoju ulogu i postanem netko drugi?

Ne, ja sam počeo kao Hamlet. Kao Hamlet ću svršiti. To je za me pitanje značaja. Ta ne mogu odjednom s lica otrti smeđe-žutu boju i namazati ga za ulogu hroma sluge, navikla na batine, grbava ljubavnika ili plješljiva starca.

Kada nismo kadri naći mogućnost, da živimo onako, kako se to podudara s našim nastojanjem, s

našim idealima, onda barem umrimo našom smrću. Mi nismo zvani da sami sebi izaberemo mjesto svoga rođenja, ni svoje mile, ni svoje lice, ni srce. Ali ostavljeno nam je, da sebi izaberemo način smrti. Tom ću se moći, tom jedinom svojom moći poslužiti u posljednjem času. Umrijet ću onom smrću, koju smatram najplemenitijom, najdostojnijom i najslađom.

Nikoga ne ću ostaviti. Ni prijatelja ni drage . . . Od mene ne će ostati ni traga; ni groba: jer ovi me seljaci ne će sahraniti — ostavit će me na polju, da me oglođu psi i vrane, a kosti će mi spaliti na gnojištu.

Divno je to! . . . Tako mi ni kosti ne će počivati u tuđoj zemlji.

DANAS SE U SELU DESIO NEVJEROJATNO neobičan događaj.

Oko podneva se u troje ili četvero nađosmo pod odrinom kavane, kad li se tamo daleko, na okuci ceste, pojavi četica vojnika. Svi skočismo uzbuđeni na noge i potrčasmo prema cesti. Malo smo zatim ustanovili, da to dolaze naši vojnici. Ali time nismo mogli umiriti seljake. U brizi, da bi došljaci mogli tražiti hrane ili noćište ili primorati ih na besplatni rad, svi se posakrivali. I Bekir-čauš se spremao da ode. Ali ja ga nisam pustio.

»Stani! Možda ćemo od ovih saznati kakvu novost«, rekoh ja.

Bit će da je u njem još iz doba, kad je prije služio u vojsci, ostalo nešto vojničkog ponosa, ostao je rekavši: »Pa dobro . . .«

Četa se približivala bez pravog reda, raštrkala se po vijugavoj i prašnoj cesti.

Bekir-čauš je napeto zurio u nju.

»Što to znači? Ni kraja ni konca . . .« gunđao je on.

Doista, došljaci nisu bili nalik ni na redovitu vojsku ni na oružništvo. Kad su se primakli, opazio sam, da im ni odjeća ni oružje nije jednolično.

»Dobar dan, drugovi! Odakle dolazite?«

Bili su tako izmoreni, da nisu ništa ni odgovorili, nego izbuljili u nas ugasle poglede ispod trepavica pokrivenih bijelom prašinom.

Nekoliko ih pristupi k nama.

»Gdje je voda?« stadoše pitati.

Bekir-čauš pokaza rukom mali trg, na kom se nalazio zdenac. U dvoje, u troje pođoše dalje; jedan je sam nešto zaostao.

Bekir-čauš se ne mogaše svladati:

»Slušaj, zar nije s vama nikakav časnik ili neki starješina?«

Jedan se od onih, što su se požurili k zdencu, okrene i pokaza na onoga zaostaloga.

»Evo ovo je naš narednik...«

Bekir-čauš se ukoči. Sudlanicom pogladi brk. Pomno omjeri izdaleka pogledom toga došljaka. »Tako mu, ta to je...«, reče on.

Čovjek je neprestano postajkivao, kao da je zapanjen, ogledavao se, a onda opet potrčao nekoliko koraka.

Zaista se nekako čudno vladao. Teturao je, te bi čovjek gotovo pomislio, da je pijan. Opet je stao. Opet je nešto tražio desno i lijevo. Na mjestu se zavrtio kao kakav Mevlevi-derviš[1]).

Sad je Bekir-čauš izgubio strpljenje. Pošao je k njemu: »Hej, zemljače, što to zirkaš naokolo?«

Vidio sam, kako se taj čovjek lecnuo, kao da se preplašio toga glasa. Brzo je prišao Bekir-čaušu. Časak su nepomično stajali jedan nasuprot drugome. A onda se u isti mah izvi poklik iz oba grla, jedan drugome padoše oko vrata. Dosta su dugo ostali zagrljeni.

---

[1]) Pripadnik reda Mevlevi-derviša, koji je osnovao perzijski mistik Dželaledin Rumi. To su poznati derviši, koji se na istom mjestu vrte sve dotle, dok ne zapadnu u ekstazu. Taj je red ostao još u nekim istočnjačkim zemljama — naročito u Egiptu. U Turskoj ga je poput drugih redova ukinuo Gazi Mustafa Kemal.

Radoznao pođoh polako k njima. Bekir-čauš se okrenu k meni, držeći obje ruke na ramenima došljaka.

»Hej, gle čuda božjega! Znaš li, tko je to?«

Pazljivo sam ga pogledao. Koža mu tamno-smeđa kao u Indijca, a brada puna, dugačka i prosijeda. Koliko mu je godina? — Možda tridesetak, a možda i pedeset. Nema ništa težega, nego kod anatolskih seljaka pogoditi godine, pogotovo ako su dugo služili u vojsci.

»Bit će da ti je stari drug iz vojske«, rekoh ja Bekir-čaušu.

On razvali usta u smijeh, kao da je zijevnuo mačak:

»Ta to je Šerif, koga smo držali mrtvim... Eminin otac Šerif.«

A onda se obrati njemu:

»Tvoja je kći ovdje, znaš li? Mi smo ti udali malu.«

Vojnik otkoraknu kao da se snebiva.

»Ta nemoj... Zar je Emina već toliko odrasla?« Dugo je razmišljao, na prste stao brojiti godine.

»Već je deset godina — zaista, deset godina«, progovorio je. »Onda joj je bilo barem šest ili sedam.« Opet se zavezao u misli. »Da je vidim, ne bih je ni prepoznao...« Uspravio se kao da sabire pobrkane misli.

»Je li mi mati još živa?« raspitao se.

»Dakako, još je uvijek u selu.«

Eminin otac htjede još nešto pitati. Gutao je i gutao. Onda se nekako čudnovato primirio. Smućeno je stao u nas gledati. Pogled mu je bio kao bez duše, te bi čovjek pomislio, da su u njem ugasle zadnje iskre pameti.

»Šerife, dođi, idemo u selo.«

Poveli smo tu ljudeskaru upravo kao da smo plašljivo dijete stali vući na neko nepoznato mu mjesto.

Kad smo stigli pred kavanu, morao ga je Bekir-čauš posaditi na stolicu.

»Odahni malo najprije ovdje«, preporučio mu je.

Vojnici, što su došli prije Šerifa, ležali su potrbuške na zemlji i spavali.

Ja progovorih Emininu ocu:

»Kakvu bi kavu htio ti, što si uskrsnuo iz groba?... Hoćeš li cigaretu?«

Kad sam mu pružio zamotak s cigaretama, zamijetio sam, da i njemu dršću ruke kao i meni.

»Čašu vode! Bog Vam pomogao, čašu vode! . . .« zamolio je Šerif.

Objema je rukama posegnuo za vlažnom čašom, koju je donio kavanar, i stao pohlepno piti.

Sve radoznalije i uzbuđenije stao sam promatrati junaka te čudne Odiseje. I Odisej je deset godina ostao izgubljen na morima. Kad se vratio u domovinu i u staji se nekog svinjara našao okom u oko sa svojim sinom, koji je već bio zreo mladić, niti je on prepoznao sina niti sin njega. Ali u kući je na nj čekala kreposna i strpljiva mu žena Penelopa, koja još nije pošla ni za jednog prosca.

Žena je međutim ovog anatolskog Odiseja već odavna uzela drugoga muža. I upravo u tom će nastati zaplet u Šerifovoj Odiseji. I to težak zaplet!

Što je radio deset dugih godina? Gdje je bio? Hoće li biti kadar, da mi opiše svoje pustolovine, ako ga zapitam? Čini se, da su te događajima prepune godine prohujale nad glavom mu kao valovi, što se pjene na pećini. Ali valovi ostavljaju svoj trag i na najtvrđim pećinama. Je li doista ta pustolovina, što je trajala deset godina, mimo njega prohujala, a da nije ostavila ni najmanjeg traga?

»Gdje si bio tako dugo, Šerife?«

I ne okrećući glave, neprestano zureći u jednu točku, odgovorio je:

»U vojsci.«

To ja znam, da je bio u vojsci. Nije li možda gdje pao u zarobljeništvo? Što ga je zadesilo?

»Kako to, da tako dugo nije od tebe stigao ni znak života?«

Oči mu još uvijek uprte u istu točku:

»Da, zarobili su nas Moskovljani.«

»Jesi li dugo ostao u zarobljeništvu? Gdje si bio u Rusiji?«

»Gdje sam bio? Ne znam pravo. Vukli su nas kojekuda naokolo.«

»Pa kako si se vratio kući?«

»Nisam se ja ni vratio! Kad mi se evo danas odjednom pred očima pojavilo selo, vidio sam tek, da sam valjda dospio blizu mjestu, u kom sam se rodio. Kao da sam pao iz oblaka . . .«

Dugo smo obojica šutjeli. Onda stadoh ja opet pitati:

»Veliš, da si odavle otišao prije deset godina. Dakle si stupio u vojsku još prije balkanskog rata?«

»Tako je. Kad je izbio balkanski rat, nalazio sam se u Rumeliji. Onda su nas doveli u Istanbul. Upravo kad su me trebali otpustiti, proglasili su mobilizaciju. Poslali nas u Erzerum.«

Opet je zašutio. Redom mu moradoh sve izmamiti, odgovarao je prostodušno, nekićeno, uz prekide. Kao da priča o najsporednijim stvarima na svijetu, kao da veli: ‚Popio sam kavu, spavao, ustao, umio se', tako je govorio o pohodu na Sarikamiš[1]), o lutanju po Sibiru, o gladovanju i nevoljama tamo, o povratku, kako je pješice prešao granicu, stigao u Kars, kako su ga tamo otpremili dalje, najprije na istok, odanle prebacili na jug, dok na kraju nije dospio u Adanu. Strašna ga je bujica događaja kao komad daske zanosila amo tamo na drugoj polovici zemaljske lopte na prostoru od nekoliko tisuća kilometara. Svaki je val te bujice značio nekoliko mjeseci, svaki vir nekoliko godina.

A Šerif je trebao tek desetak minuta, da ispriča cijeli taj epos.

[1]) To je bio Enver pašin pothvat, koji je kao vatren pristaša t. zv. turanske ideje htio stvoriti velikotursko carstvo, a u njegov sklop uvrstiti i sve plemenske srodnike u Rusiji. S nekoliko je zborova mislio osvojiti kavkaske pokrajine, ali pothvat mu se izjalovio.

U to se iza ugla pomoli najprije Bekir-čauš, pa Emina, a daleko iza nje Ismail.

»Gledaj, eno dolazi ti kćerka«, rekoh ja Šerifu.

Kad sam to rekao, mislio sam, sad će skočiti sa stolice i pohitati onima ususret. Ali ništa. Šerif se nije ni pomaknuo s mjesta. Samo je glavu okrenuo na onu stranu.

Mene je na mom mjestu hvatala sve kao neka groznica, premda me se taj prizor ništa nije ticao. Pravi su se međutim junaci toga događaja zadovoljili trijeznim stiskom ruke. Emina se prignula i ocu poljubila ruku. Onda je pristupio Ismail, koji je dotle stajao straga zakopavši obje ruke u pojas, i učinio isto.

Bekir-čaušu se sjajilo sve lice.

»Kod kuće je nisam našao. Mora da je na polju. Pošao sam onamo. ‚Došao ti je otac', rekao sam joj. Ona ne će da mi vjeruje. Sad si ga vidjela, vjeruješ li sada?«

Emina šuti. Plaho i pomno promatra oca, a kad pri tom slučajno baci pogled na me, zastre onu stranu lica okrajkom rupca s glave. Postala je stasitija, punija. Uza sve to ističu joj se ispod šarenih dimija bose noge, vitke, nježne i malene.

Kakve li su noge u te seljanke!

Nisam na to ni pazio: Kad se jednom rukom podbočila, zanjihali joj se zamamljivo bokovi. Ta gdje sam već vidio tu pozu? Gdje sam je ono vidio? Dosta, vidio sam je jednog dana na starom mramoru u Pergamonu, na jednom basreljefu. Ona je žena tamo imala na sebi peplos, sapet na ramenima. Jedva joj je noga provirila ispod ruba odjeće, priljubljene uz struk, koji se u onoj pozi lako zaoblio. Vitka, nježna, sitna noga — upravo kao u nje. Čudnovato! Upravo kao u nje!

Sad se kod toga prizora sve moje zanimanje usredotočilo samo na Eminu. Ništa drugo i ne vidim. Duboko se divim promatrajući taj lik Freje, koji kao da se netom izdigao iz krila zemlje. Očima gutam taj lik od glave do pete, tako da joj pogledom obuhvaćam puna ramena, nježnu oblinu ruke, a i donji dio tijela ispod bokova.

Valjda je osjećala, da je tako pomno promatram! Neprestano mijenja položaj, čas se naginje postrance, čas mi okrene leđa, čas se zaklanja za Bekir-čauša. Sirotica, da zna, kako je temeljito mjerim očima! Uza sve to počiva joj u svakoj kretnji, u čitavom stavu tijela i izražaju lica nešto, što me tješi: kao da nimalo ne ljubi Ismaila.

Na prvi pogled možeš raspoznati ženu privrženu svome mužu. Kako? To ti je isto tako prosto ustanoviti, kao što je teško rastumačiti. Eto ja to osjećam. Kad bih Eminu pitao, što je razlog toj ravnodušnosti — možda i odvratnosti! — kojom joj se čitavo biće tuđi od Ismaila, ne bi mi ni ona toga znala rastumačiti. To ne pripada u područje razuma. To je osjećajnije nego li smo mi sami: nešto slijepo, nijemo, gluho i mutno u dubinama duše; ono hoće ili ne će, ljubi ili ne ljubi, a mi nismo drugo nego poslušno mu oruđe.

Što bi bilo da zapitam Eminu... Eno čučnula je pored oca. Ni mlada kozica ne bi mogla biti privrženija. Ali zašto je samo preda mnom tako plašljiva, tuđa, nepristupačna kao divljač? Zar samo zato, jer sam tuđinac? Da nije možda u tim anatolskim seljacima taj osjećaj otuđenosti, otkrojenosti, koji im se uvriježio u meso i krv, neki prirodni zahtjev ovih pustih zaravanaka, što dušu gone na samoću, na povlačenje u zabit?... ili je tome izvor u naopakom društvenom poretku?

Dok mi duh luta amo tamo, ne mogu da propustim te prilike: očima ispitujem Eminu. Jednom kao da su nam se susreli pogledi. Bio je to pogled razuzdane djevojčice — kao pogled djeteta, koje hoće da se otme rukama, što su ga obujmile u preobilju ljubavi. Ali ni na tren je ne puštam iz vida. Strogo je gledam, silim je i silim. Konačno navodim Eminu s tolikom tvrdokornošću na smijeh. S jedne strane kao da sluša Bekir-čauša, koji brblja s njenim ocem, a s druge

strane kao da je zabavljena sa mnom. Zaklinjem je, ali ona mi izmiče; prijetim joj, a ona mi se ruga.

Kako je to dugo trajalo, ne znam. Odjednom se digao Šerif.

»Idem, da majci poljubim ruku«, rekao je on.

Što je za svjetskog skitnicu Šerifova kova udaljenost između našeg i njenog sela? Smjesta je pošao. Emina mu se pridružila. Proti volji pošao je za njima i Ismail. Bekir-čauš i ja ostadosmo sami.

Kad je ta skupina od tri osobe već nešto odmakla, stala je. Eminin se otac obrnuo k nama i viknuo:

»Recite vojnicima: vratit ću se prije nego prođe sat vremena.«

»To ne možeš«, odazva mu se Bekir-čauš.

A kad je vidio, da bez odgovora nastavlja put, doviknuo mu je nanovo:

»Da otpremim vojnike iz sela, ako zakasniš?«

Šerif se okrenuo i mahnuo rukom, kao da želi reći: ‚Radi što te volja.'

Bekir-čauš opet viknu:

»Ta čekaj, kamo da pođu?«

Upravo smo još razabrali Šerifov odgovor:

»Put Pulatlija — put Pulatlija!«

ŠERIF SE NIJE VIŠE VRATIO U NAŠE SELO. Sjutradan su Emina i Ismail saznali, da su vojnici odavna otišli. Ni on ni ona ni slovom ne spomenu oca. Bekir-čauš se samo cinički nakesio:

»Znao sam ja. Ta na licu sam mu čitao, da se ne misli vratiti.«

Njih dvoje u isti mah poniknuše glavom. Ne rekoše ništa.

Mučilo me to, da je ovako završila pustolovina od deset godina u službi domovine — i ako je u svojoj suštini bila besmislena. Nisam se mogao svladati.

»Recite mu, neka se smjesta priključi svojoj četi. Drukčije bi mogao zlo proći.«

Ali Ismaila i Emine već je nestalo. A Bekir-čauš, koji je sam ostao sa mnom, samo je dobacio: »Mani! Tko za to pita!«

Zaista, zar je sve već tako duboko palo? Ako to stoji, čemu se onda anatolska vojska sprema na novu bitku s onu stranu ovih brda? Kakve koristi na fronti od toga velikog turskog vojskovođe, koji još nikad nije doživio poraza?

Spopada me luda čežnja, da odem i da ga izbliza vidim. Da odem na proštenje k fronti kao na Kabu, da na koljenima obiđem njegov šator.

Ima li sav turski svijet još kakvu drugu točku, u koju bi mogao pogledati pun vjere i pouzdanja?

Sav turski svijet? Ne, svi potlačeni ljudi — htio sam reći! Kolikim su već siromasima oteli koricu kruha, samo da nekoliko nezasitnih naroda na zapadu može obilno jesti četiri puta na dan! Koliko je domova već razorio plamen, koliko je već obitelji uništeno samo radi toga! A sada je eto pomno njegovani lord iz westminsterskog parlamenta upriličio hajku na bijednog anatolskog seljaka. Gdje će kod te sirotinje nešto naći, da utaži svoju glad? Gdje je među tim jadnicima o n a j, iz čijeg bi bedra mogao isjeći komad mesa, da mu doteče za beefsteak? Ta na svima je samo kost i koža.

Dok još ovako razmišljam, pojavi se iznenada preda mnom Sulejman, koga nisam vidio već čitavu vječnost. Zgrbio se preda mnom kao živi primjer za sve anatolske seljake u bijedi, kako sam je ja zamišljao. Dronjci, koje on smatra odjećom, jedva mu pokrivaju tijelo. Ruke su mu dvije tanke daske. Noge dva kolca, a na vrhu mrtvačka glava, kojoj u očnim šupljinama titraju dva žarka komada ugljena.

»O, Sulejmane, gdje si bio?«

Govorim s njim, ali ne usuđujem se pogledati ga. Odgovara mi nerazumljivo hroptanje. Što se zbilo? pitam ga ja. Odakle je došao? Je li dugo ležao bolestan? Što mu je? Trese li ga groznica? Dugo već kašlje, odgovara on. Kašlje svu noć bez prestanka

sve do jutra. A muči ga vatra — strašna vatra u tijelu.

»Samo vodu mogu gutati,« tumači mi on. Stao je kašljati, a onda nadovezao: »Sad mi je nešto bolje. Da mi je samo malo vruće juhe, prije bih sakupio nešto snage.«

»Skuhat ću ti masnu koku.«

Sulejman se nakesi čudnim smiješkom, razvalio usta, vidi mu se cijelo zubalo. Od duboka bola priklonio sam glavu.

»Sjedni do mene, Sulejmane. Daj da ti opipam bilo.«

Pruža mi ruku. Sa satom u ruci brojim mu udarce bila. Stotinu i deset...

»Daj da ti izmjerim vrućinu.«

Točno 39.5!

»Sulejmane, ti ćeš smjesta leći, i to ovdje. Ležat ćeš u sobici, u kojoj je Emeti Kadina.«

»Ne ću. Nisam ja bolestan.«

Kad sam ga stao nagovarati, ustao je, da će poći kući.

»Dobro, idi kući. Poslat ću ti juhu. Ali ne skići se ovako naokolo, mogao bi teško oboljeti.«

On mi ne vjeruje.

»Pa ništa me ne boli,« ne popušta on.

Još razgovaramo, kad li došepesa grbavi Salihagin sin i sjedne k nama. I njegovo je lice žuto kao šafran. Tamni mu kolobari ispod očiju, a nos mu se isturio nad usta kao debeo kljun.

»Mene najviše muče bolovi,« započe on; podiže lijevi bok i dodaje: »Eto upravo tu me boli.«

»Što te boli, daj da čujemo?«

Skupio je šaku, da mi pokaže.

»Ovolik čir.«

»A što tvoj otac?«

»Rekao sam mu već nekoliko puta. On me i ne sluša. Mati mi tamo privezala nešto vruće, odonda mi je još gore. Da mi tko posudi magare, odjahao bih do grada, da me pregleda liječnik.«

On je računao, da će dobiti moga magarca. Ja se gradim, kao da ga ne razumijem.

ŠTO JE TO? GRMI LI? NEMOGUĆE! TA KAKO bi grmilo kraj takvog vremena! Dižem glavu, gledam po nebu. Nigdje ni traga oblačku. Ali sjećam se, kako sam doživio, da je grmilo i sijevalo i za vedra neba. Stojim i slušam. Nisu to nikako udarci groma!

Odsječena, odmjerena i mehanička buka dopire iz daljine, tamo odostraga.

Sav kraj miruje u svježem jutarnjem povjetarcu. Ljudi idu na polje za poslom. Ja lunjam sam naokolo. Što dalje odmičem prema jugu, to jasnije razabirem tu muklu i neodređenu tutnjavu. Uspinjem se na brežuljak i napinjem sluh.

Ta to je grmljavina topova!... Iz kakve udaljenosti dolazi taj zvuk? Koliko kilometara? U sebi računam, naučio sam to u ratu. Kad je t o l i k o topova, onda čujemo zvuk iz t o l i k e daljine, kad ih je t o l i k o, onda dopire do t o l i k e udaljenosti, govorim u sebi. Ali kod tih računa treba uzeti u obzir i vremenske prilike. Snaga vjetra znade oboriti sve te brojeve i mjere. Kako mu drago, svakako je to, što čujem, grmljavina topova.

»To je svemu kraj!«

Nehotice su mi izmakle te riječi. A pri tom i ne znam, što sam time htio reći. Neka mi se ukočenost slegla na duh. »To je svemu kraj!« progovorio sam opet i ukočio se od neke čudne radosti i teške tuge.

Ja sam slušao grmljavinu topova iz neposredne blizine. Sâm sam gledao topove. Znam, kako im se poslije svakog hica duge i crne vratine pognjure iza ruba rovova i kako ih opet isplaze. Poznam i onaj šum u zraku, što ga oni stvaraju, a čini nam se, kao da se para golem komad platna. Mene je ranilo tane, odrezali su mi ruku. Ali iznad glave su mi zujale granate, prolijetale desno i lijevo kraj mene, a ko-

liko sam puta ležao u šrapnelskoj vatri. Ali nikad me nije spopao takav strah i uzbuđenost kao ovo sada, kad slušam tu tutnjavu iz daljine.

Sjeo sam na kamen. Pusti me zaravanak sa svojim brojnim i nepomičnim valovima tla podsjeća na skamenjeno sivo groblje. Na dalekom prostoru, što se proteže do obzorja, nigdje ni drveta, ni strućka trave, ni ljeskanja vode, ni čovjeka, ni zgrade.

Upravo kao da je život zauvijek ostavio tu plohu. Upravo kao da sam ja sam ostao na ugasloj zvijezdi. Kroz teleskop sam jedne zvjezdarnice jednom promatrao mjesec: sad mi se s toga kamenog brežuljka srednje Anatolije pruža isti prizor.

A ta tutnjava, što dopire izdaleka, ispunja taj prizor strašnim veličanstvom. Kao da sam svjedok početku sudnjega dana. Kao da se u tom času javlja jedno od onih božanskih iskušenja, jedan od onih božanskih sudova, kako ih Stari Zavjet opisuje na više načina.

Čemu sam ja ovdje? Jesam li ja posljednji stanovnik, posljednji živi stvor na toj ugasloj zvijezdi?

Ne, nisam... Eno s onog se brežuljka nasuprot meni spušta stado. Iza njega se ističe na obzoru uzana silueta našega Hasana kao tanka grančica — lakše mi postaje pri duši, u neku ruku kao da mi to stado i taj pastir nose neku veselu vijest. Ustajem i mašem rukama. Što me grlo nosi vičem: »Hasane, amo!... Hasane, amo!«

Ali momče nije još dosta blizu, ne čuje me. Opet sjedam i čekam. Stado se raštrkalo na suprotnom obronku. Polako silazi, bez prestanka pase. Na sivom se tlu obrazuju pomične, bijele, zmijaste crte, izbočuju se čas lijevo čas desno, gurkaju naprijed, zaostaju, zaobljuju se, kidaju, opet slijevaju, kao velike brojanice u zgrčenoj ruci. Nikako ne mogu dokučiti, što te jadne životinje nalaze na tom tlu, da bi im moglo poslužiti za hranu. Zar mogu da se hrane onim dračom između kamenja?

Bit će da me je napokon čuo. Stao je, sluša. Opet ustajem i mašem. Sad je pošao prema meni.

Topovska grmljavina traje i dalje uz jednolične prekide. Dolazi li iz manje ili veće udaljenosti? Čini mi se, kao da se pomalo udaljuje. O što se oslanja moja pretpostavka? Je li se neprijatelj povukao u roku ovog jednog sata? Kad bi bilo tako, morao bi neprijatelj na neko vrijeme obustaviti vatru, dok utvrdi nove položaje. Ali tko kaže, da je to upravo neprijateljska vatra? Možda ta buka, što mi do uha dopire od jutra, odjekuje samo s naše fronte.

Zaokupljen takvim mislima zaboravio sam na sve oko sebe. Nisam ni opazio, da je došao Hasan i da stoji preda mnom.

»Hasane, čuješ li ti tu topovsku grmljavinu?«

»Slušam od jutra tu galamu, da li je topovska grmljavina, ne znam. Ja sam mislio, da negdje daleko pljušti kiša.«

»Ne, Hasane, to su topovi.«

Mali pastir kao da pravo ne shvaća smisao mojih riječi. Topovska grmljavina ili udarci groma — po njegovu shvaćanju nema velike razlike između tih dviju pojava.

»Iza onih se brežuljaka razvila bitka, Hasane.«

»Što to znači: ‚bitka'?«

»Kad se vojnici međusobno bore...«

U to začusmo negdje daleko ispod neba zujanje propelera, četiri, pet aviona. Dižemo glavu i tražimo pogledom. Odanle, odakle dopire topovska grmljavina, dolijeću goleme ptice-strojevi, kao da ih je poplašila ona buka, kao da bježe pred njom, uputile se nad nas.

»Ijuh!« zavrišti Hasan. »Zuje kao pčele,« zinuo je, a oči mu prionule uz nebo.

Avioni lete ravno, a sudeći prema smjeru, u kome se gube, odlijeću na suprotnu stranu. Upravo prema sjevero-istoku. Što se više udaljuju, to se jače dižu u vis. Više ih ne čujemo. Još malo, pa će biti tako

daleko, da ih više ne ćemo ni vidjeti. Već je sada svaki od njih sitan kao crna točkica.

»Ovoga puta nisu bacili papire«, progovara pastirče.

Upravo kad je to rekao, planu u zraku snop iskrica i ugasi se, a odmah iza toga nešto čudno zapraska. Iza dvije minute opet plamen, kiša iskrica, i opet ono praskanje. Hasan se podbočio, glavu uzvinuo:

»Ijuh, ta oni pucaju!«

Momče kao da uživa u tom prizoru. Na licu mu ni traga strahu ili zabrinutosti. Razvalio usta od čuda, a oči mu blistaju od napetosti. Kao da promatra nikad dosad neviđenu igru.

Lako sam pogodio, da se tamo, gdje avioni sipaju vatru, mora nalaziti naš glavni stan; čekam, kad će im uzvratiti vatrom. Ali kad su avioni izbacili sve svoje bombe, zaokrenuli su u polukrugu i stali se vraćati. Zamijetio sam, da su ih neposredno iza toga odostraga uzastopce zasuli vatrom.

Hasan se sve više zabavlja. Sve mu se češće otimlju grlu njegovi ‚ijuh'. Zaludu kušam, da mu rastumačim pojedinosti. I ne sluša me. Tko zna, kakva mu se priča rodila u glavi za taj događaj, koji nadilazi svaku stvarnost.

IDUĆIH SE DANA TOPOVSKA GRMLJAVINA sve više pojačavala, pokreti su vojske bivali sve življi. Seljake je nekako stao hvatati strah. Ali kolikogod sam im puta spomenuo: »Otiđimo odavle!« — nitko ne će da me posluša. A jedan me što više upitao:

»A što ti ostaješ ovdje?«

Zaista, čemu ostajem ja? Ni sam ne znam kako da to protumačim. Moje se ruke i noge doduše gibaju. Ali volja, što ih pomiče, kao da je na jednoj strani uzeta. Ni na što ne mogu da se odlučim. Ne marim ni za što. Kao što nekada biva u snu: htio bi vikati,

ali ne možeš proizustiti ni glasa, htio bi trčati, ali nisi kadar.

Jednog mi dana reče Bekir-čauš:

»Slušaj, nema smisla zastrašivati te seljake. Ta i bez toga su svi uplašeni. Kad ih pritisne briga, pobjeći će svi. Sad je upravo vrijeme radovima. Samo bi nastala kobna zbrka.«

Sva žetva leži u kupčićima razasuta po poljima. Kako bi je ostavili i pobjegli? Sva žetva! . . . A to je za seljake jedino pitanje života. Oni drže, da na čitavoj lopti zemaljskoj nije ništa tako važno kao ovo.

»Imaš pravo. Ne ću više ništa govoriti.« Izgovarajući te riječi ćutim, kako mi srce postaje pokorno kao u poslušna dječaka. Autoritet, koji sam stekao nad sobom i nad drugima, smatram zauvijek izgubljenim. Seljak mi smije protivurječiti. On mi dijeli savjete, ja ih primam i govorim: ‚Imaš pravo'. Jer u tren je oka sve, što znam, postalo apsolutno bezvrijedno. Moje su nade propale. Moje slutnje su me prevarile. Moja je logika i pored svoga instinkta, i pored svoje zdrave pameti, jadno zatajila.

S posebnim ih poštovanjem i pokornošću sve redom gledam. Salihaga mi se sa svojim ciničkim podsmjehom pričinja kao utjelovljena lukavština, a kad bacim pogled na bose mu noge, mislim, da u njima otkrivam izražaj duboke za me nedokučive istine. A Seneb Kadina, koja se ni za što ne brine, ni s kim ništa ne govori, samo s polja tegli snopove slame i slaže ih na svom tavanu, pričinja mi se kao neobičan simbol čovječje energije. Ne smijem joj ni poviriti u mušičavo i mrko lice.

A sam se sebi pričinjam nekako preokretan i nemiran. Mislim, da bih sam sebe mogao ošamariti i zapovjediti: ‚Sjedi u kut i ne miči se!'

Sulejman, koga sâm glavom njegujem, zaodjeo se tajnom čovjeka, koji više ne pripada ovom svijetu, promatram ga sa strahopoštovanjem. Ništa više ne mari za ovaj život. I onda, kad hoću da mu dirnem u srce, pa spomenem njegovu Dženet, osjećam, da se

i to srce skamenilo. Kad izgovorim ime ‚Dženet', ne smješka se više kao prije, ne zablistaju mu oči vedrijim sjajem — kao negda. Gleda u mene kao da nije pri sebi, kao da ne razumije mojih riječi.

Da mi je Memiš bio pri ruci, možda bih se sa Sulejmanom mogao sporazumjeti. Ali Memiša je nestalo iz sela još pred dva mjeseca. Nitko ne zna, kamo je otišao. Svi tvrde, da je samo njegovo iščeznuće krivo svoj toj nesreći. Dugo su vremena moj dolazak smatrali povodom svim udarcima. Njegov je odlazak sada predao zaboravi moj dolazak.

Ja sam doduše rekao Bekir-čaušu: »Imaš pravo; odsele ne ću otvoriti usta, ne ću više ni pisnuti.« Ali srce mi je izjedala želja, da s nekim govorim. Vuče me nešto, da izmijenim misli s kamenjem, sa zemljom. A kakva je razlika između toga kamenja, te zemlje i Seneb Kadinina mušičava i mrka lica? Nisu li mi i oni tuđi kao i svi ovi seljaci?

Opora i tvrda prirodo! Ja sam jednom rekao, da si ti jednaka krilu maćuhe. Tu istinu spoznajem sada jasnije nego ikada. Nema u tebi hladovitog mjesta, da časak na njemu otpočinem, nema ni vode, da se uz nju osvježim. Ti zemljo srca kamenoga! Tko bi znao, kolikom ćeš me divljom snagom pritisnuti k svojim grudima, kad mi se jednoga dana tijelo skršeno pruži po tebi, da nikad više ne ustane . . .

JUČER JE IZDALEKA DOPIRALA TOPOVSKA grmljavina, na mahove se na jednoj dalekoj točci obzora pojavilo nekoliko aviona, koji su naokolo krstarili. Sav je zrak bio zasićen mirisom od baruta. Zuj nam aviona dopire do uha češće nego li revanje magaraca i lavež pasa.

Seljaci nalaze zabavu u promatranju aviona, kad krstare zrakom. Svi ih prate očima, prislonjeni o zid, zinuvši širom, a od vremena im se do vremena otimlje oduševljeno: »Ijuh, ijuh, čuda golemoga!« Padaju

povici: »Vidiš, onaj je veći.« — »Nije, ovaj je veći.« — »Onaj tamo sprijeda juri brže.« — »Ovaj drugi leti sporije« . . . Još nisu pravo ni dorekli, kad li se učini, da će se neki strmoglavce sunovratiti na zemlju; smjesta svi viču u jedan glas: »Bože, Bože: eno ruše se!« Upravo kao da će im se srušiti djeca njihove krvi.

Mene spopada bijes, ne mogu da izdržim na svom mjestu. Da mi je kakvo pametno oružje, postavio bih se usred sela i pucao u te nametljive, hvalisave propelere. Ali nemam drugog oružja nego dvocjevku i browning.

Premda sam Bekir-čaušu dao riječ, jednog se dana ne mogoh više uspreći:

»To je sramota! Tko je vidio ovako promatrati neprijatelja! . . .«

Iz skupine se javi jedan glas:

»Što to smeta, ta ne čine nam ništa.«

Ali razišli se zanovijetajući kao ljudi, kojima ste pokvarili zabavu. Samo Salihaga je došao k meni, strugajući svojim nanulama po zemlji. Nakesio se, ali u isti čas kao da se plaši moga gnjeva:

»Ti to samo tako govoriš. Ali oni su nam što više od koristi. Zar ne vidiš, da je nestalo svih ptica. Ta pozobale su nam sve žito na gumnu.«

Kad sam okrenuo glavu i oštro ga pogledao, ukočio se kao kip. Stao je hripati kao onomadne, kad sam ga istukao. Ostavio sam ga i otišao.

Jednog dana stadoše avioni opet bacati letke. Kao da mana pada s neba, potrčali su svi, samo da se barem jednoga dočepaju. Svaki je pojedinac pokušao, ne bi li pročitao ta slova, ali nevješti uopće čitanju složili su nespretno onaj list i spremili ga za pojas kao da je neka svetinja.

Neki od njih potražiše imama.

»Čitaj brže! Da čujemo, što kažu.«

Imam stade sricati slova i slogove[1]):

»Dragi stanovnici Anatolije! Kemalistički su čopori uništeni! Korak po korak osvojili smo sve gradove i mjesta. Otrijeznite se, ne dočekujte nas kao neprijatelja. Mi dolazimo u ime kalifa, da vas spasimo.«

»Što to kažu, što to vele?«

Imam ponovi:

»Mi dolazimo u ime kalifa, da vas spasimo.«

Ne znaju oni ni što je kalif ni što je Prorok, ali uvelike im se sviđa krilatica: »Dolazimo, da vas spasimo«.

‚Da vas spase... Tko bi vas mogao spasiti? Da i sam Bog siđe s neba, ni on vas ne bi mogao spasiti. Jer vas bi trebalo najprije spasiti od vaše gluposti.' U sebi sam promrmljao te riječi, priskočio imamu i iz ruke mu istrgnuo letak. Bacio ga na zemlju i zgazio petom.

Svi me zapanjeni pogledaše...

Jesam li poludio? Je li me spopala groznica? Ja sam svakako ustanovio, da mi se poremetilo ravnovjesje. Nema zbora, moje je duševno stanje prestalo biti normalno, kad sam mogao podleći takvom napadaju slabosti, kad sam prezreo Bekir-čauševe opomene, kad sam se drznuo, da imamu iz ruke istrgnem letak, da ga razderem, upravo kad je čitao.

Ne bi li bila zapravo neka vrsta anomalije, kad bi čovjek ostao normalan u takvom položaju? Svaka epoha ima svoje zakone. Ta zar to nije bezbrižnost, udobnost i bezglavost u ratno doba živjeti kao usred mira, u razdoblju preokreta ostati sputan oblicima čvrsto staložene epohe?

[1]) Saveznici su se za vrijeme pohoda na Anatoliju vrlo često služili takvim propagandnim sredstvima, da proti Mustafi Kemalu dignu seljački narod, koji je još uvijek bio privržen padišahu, jer je u njem gledao vjersku glavu islama — kalifa, božjega zastupnika. Time su se nadali skršiti njegov otpor ili barem u najmanju mu ruku otešćati pothvat, koji im je pomrsio račune.

Ovako mi se neprestano pletu glavom misli, koje se među sobom kose, nazori, koji se među sobom pobijaju. U tim se danima, kad osjećam, da mi se približuju zadnji trenuci života, zaludu trsim, da sam sebe spoznam i prodrem u dno svoje duše. Ali to mi nikako ne polazi za rukom! Kao da je plin rastvara mi se moje Ja u ruci. Nastojao sam, da razotkrijem dušu svojoj okolici. Opet mi je uzaludan sav trud! Moja je okolina i gluha i nijema. Pogotovo ovih se posljednjih dana tako ogradila, zakopčala, te ne znam, kamo da gledam, što da slušam. U neku ruku kao da sam j a neprijatelj, koji hoće nešto da osvoji, kao da je ovo o v d j e tvrđava, koja ne će da položi oružje.

Kad bi ova šaka ljudi znala govoriti, rekla bi mi: ‚Jest, ti si neprijatelj!' Ta ne govore li im to zapravo već same oči? Ne proizlazi li to već iz samog im držanja, vladanja? Ne smatraju li me oni ne samo nepoželjnim gostom, drzovitim nametnikom, nego ujedno i uzrokom svoj im nesreći? Još malo pa će me pozvati na odgovornost za sve, što se tu zbiva. Već vidim, kako sve jače raste njihov gnjev, njihova mržnja.

Jednog me dana zaustavi Bekir-čauš sav smrknut:

»Kad je neprijatelj stajao u Izmiru, navalili su na nj sa svih strana. Ni n a č a s mu nisu dali mira. Oni su krivi, što je dovle došao. Tako mi Boga! Ja ne znam, što bih rekao onima, koji su tome krivi.«

Spopala me želja, da mu odvalim masnu zaušnicu. Ali svladao sam se. Posljednji sam put pokušao, da u njem izazovem predodžbu o nerazrješivoj povezanosti domovine:

»Turčinu vrijedi Izmir isto toliko kao i Sivas. Dijarbekir isto kao i Samsun. Zauzme li neprijatelj Izmir, onda to znači, da je žila kucavica čitave Anatolije u neprijateljskim šakama. Doklegod onaj kraj tamo nije oslobođen, ne može biti slobodan ni ovaj kraj ovdje.«

Bekir-čauš mi upade u riječ:

»Ta mani! Pričaj ti to, kome te volja.«
Sad sam planuo:
»Bekir-čaušu, ili pamet u glavu, ili ću ti razbiti glavu!«
Bit će da je u tren oka dozvao sebi u pamet, da sam ja časnik, a on narednik, smjesta se stao ispričavati:
»Ne zamjeri mi, gospodine. Ta mi smo seljaci. Ovakve stvari ne idu nama u glavu.« Htio je ustati i otići. Ali ja ga uhvatih za rukav i povukoh natrag na stolicu:
»Ti nisi seljak! Ti si bio vojnik! Ovakve riječi tebi ne dolikuju. To je sramota, zaista — sramota!«
On i vojnik? Da, ali Bekir-čauš je vojnik defetističke vojske. Kako da pridigne i učini otpornom svoju dušu, koja je zakržljala pod neprestanim batinama? Čovjek ne može zamisliti ništa besmislenije i neprikličnije nego li uliti u nju junačko oduševljenje, pogotovo u času, kad neprijatelj zaposjeda obližnje brežuljke.
»Znamo mi to, gospodine«, progovorio je Bekir-čauš, »i ti pripadaš u njihove redove, ali —«
»Tko su ti ‚njihovi'?«
»E pa oni, što pristaju uz Kemal pašu.«
»A kako bi netko mogao biti Turčin, a da ne pristaje uz Kemal pašu?«
»Nismo mi Turci, gospodine.«
»Nego što ste?«
»Mi smo muslimani, slava budi i hvala Gospodinu! Oni, koje ti misliš, stanuju u Hajmani[1]).«
Ne da mi se dalje govoriti s Bekir-čaušom. Glava mi pada na grudi, kao da su me objesili, nestaje mi zraka.
Sve da nam sudbina dosudi pobjedu, spasit ćemo samo ovu pustu grudu zemlje, ove gole brežuljke. Jer gdje je narod? Njega još nema, narod ćemo morati nanovo stvarati zajedno s ovim Bekir-čaušima,

[1]) Aluzija na turkmensko nomadsko pleme u okolini Hajmane, koje nosi plemensko ime »Türk«.

Salihagama, Seneb Kadinama, Ismailima, Sulejmanima.
Kad ne bih pristajao uz Kemal pašu, za kim bih pošao? Ta on je glava dobrovoljačke vojske, koja će sjutra morati da svlada taj golemi posao. Ja vjerujem u pobjedu, premda sada topovska grmljavina dopire amo iz udaljenosti od dvadeset i pet do trideset kilometara. Ali kraj mi se drugog razdoblja borbe, koja će slijediti iza ove, čini odmaknut u maglovitu daljinu, kao likovi mašte iz bajke.
Bekir-čauš se nanovo stade ispričavati:
»Gospodine, malo prije sam te razljutio, ne zamjeri mi. Ja sam upravo ovih dana preturio koješta preko glave.«
Htio bi, da ga pitam: Što se to sve zbilo? Ali kad sam šutio, nastavio je on:
»Eto, Salihagin je sin zaveo našu djevojku. Velim ja njemu: ‚Sad je i ženi', a on meni: ‚Ne, ne mogu.' Nije istina da na desnom kuku ima čir, da ga boli sve tijelo! Sve je to prazna laž! Kako bi mogao bolestan čovjek ovako nešto učiniti!?«
Ja kao prvi svjedok te nesreće nisam mogao, a da ne zapitam:
»A što veli djevojka?«
»Što bi rekla! Govorio joj: ‚Uzet ću te za ženu', i zaveo. Kaže, da s njom već odavna opći kao da mu je zakonita žena. Mi smo tu tajnu otkrili tek mnogo kasnije.«
»Ta nije valjda djevojka u drugom stanju?«
»To je nemoguće ... Djevojci je tek dvanaest godina!«

JEDNOG JUTRA — NIKADA NE ĆU ZABORAviti toga jutra! — začuh pod svojim prozorom glas. Zvonak, zvučan dječji glas.
»Dolaze ... dolaze ...«
Skočih iz postelje i potrčah za glasom.
»Tko dolazi, Hasane?«

Mali je pastir sav bez daha. Lice mu blijedo, ili od uzrujanosti ili od trčanja.

»E pa oni, o kojima si ti govorio, — tamo prijeko silaze puteljkom niz brežuljak.«

Nisam odmah mogao sabrati misli. Kao bez duše buljim u dječaka.

»Ja sam stado samo ostavio na obronku. Moram ići«, vikne pastirče, okrene se i bježi.

Hodam po sobi, ne znam, što da počnem, kao netko, kad ga zateče požar. Čas tražim obuću, čas prsluk. Neprestano zakapčam i otkapčam dugmeta na pidžami. Napokon me nešto natjera, te stadoh dozivati u pomoć Emeti Kadinu:

»Emeti Kadino! Emeti Kadino!«

Grobna tišina. Srnem napolje. Na hodniku, u kuhinji, na tavanu, u staji — svuda je tražim. A njoj nigdje ni traga. Zavirim u kokošinjak, ni tamo je nema. Da dosad nije došla Emeti Kadina? Nemoguće! U papučama i pidžami skočim do njene kuće. Kucam. Opet ni žive duše! Kao da u čitavom selu još nitko nije na nogama. Ni ciglo dijete, ni cigli komad blaga.

Samo psi laju, kad su me vidjeli, kako u toj čudnoj odjeći trčim amo tamo.

Ne mogu da se vratim. Smeten kucam redom na svim vratima. Svaka kuća nijema kao grob. Polazim do trga. Pust je, da me hvata strah.

S toga se malenog trga vidi puteljak, o kom je govorilo pastirče. Što to vidim!? Neprijateljski vojnici dolaze, uzvitlali prašinu... Brže bolje trčim natrag kući.

Dok se odijevam, razmišljam o seljacima. Jesu li se sakrili po kućama? Ili su pobjegli? Gotovo se i ne bavim dolaskom neprijatelja. Duh mi se neprestano muči, da nađe odgovor na ta dva pitanja. Bit će da su se potajice dogovorili i pobjegli, a mene ostavili sama pred neprijateljem... Jedva mogu vjerovati, da su tako podli i niski!

A gdje su? Ta sinoć su još svi bili u selu! Ne mogu pretpostaviti, da su prije maloga Hasana saznali, da dolazi neprijatelj. Ne, ne... Oni nisu pobjegli. Svi su se zavukli u svoje kuće.

Osjećam, da neprijatelj ulazi u selo. Zrak se već trese od drndanja kola, topota kopita, zveketa željeza čitave topničke pukovnije. Nagonskim pokretom zaključavam vrata, zatvaram prozore. Zašto? Nisam kadar, da to sebi razjasnim u tom času.

Što je s mojom nakanom, da neprijatelja dočekam u vojničkoj odori, opasan sabljom? ... Ah! Ta kako da se posve sam izložim svim opasnostima, kad su me ostavili na cjedilu — čemu da obijesno izazovem nasilje i muke?!

Pa ipak te mjere opreza? Ni sam ih ne razumijem. Otključao sam vrata, otvorio prozore. Buka se kola, kopita, željeza približuje. U nos mi udara zadah hrđe i kože pomiješan s prašinom.

Je li neprijateljska provala u domovinu, zaposijedanje, okupacija, osvojenje tako običan događaj? Kad su zaposjeli Istanbul, nisam bio nazočan. Sam nisam nikada ništa zaposjeo. U svojoj sam se vojničkoj službi morao ograničiti samo na marševe i čekanje u rovovima.

Što je to? Atmosfera je sela odjednom puna neke čudne galame. U zveket se željeza, topot kopita i drndanje kola stali miješati i ljudski glasovi. Upravo onakvi, kakve sam čuo, kad me je zamučila mora: »Vre... istaso... nero... palikari...:« i drugi glasovi.

U tom čisto turskom selu, u tom neotkrivenom, zabitnom, pustom zakutku Anatolije odjednom vreva kao u pirejskoj luci! ... Ne čuješ ni cigle turske riječi.

Sve mi tijelo pokrio leden znoj. U ušima mi bruji. Nemam ni toliko snage u nogama, da ustanem. Pri duši mi je, kao da mi je netko oštrom sabljom presjekao tijelo. Samo da napokon dođu i da me spale kao suho stablo!

U to začuh turski glas:

»Hej, zar nema nikoga u tom selu?«

Ali taj me turski glas odmah podsjetio na Galatu. Ne bih mogao reći, da je govorio turski s grčkim naglaskom; prije bi taj, što je govorio, mogao biti Armenac ili Židov. Što je to žalosno, kad ovako netko govori turski, kad taj lijepi jezik iskvari i osakati! Upravo kao da nam surova i nezgrapna ručetina zlostavlja tijelo, kao da nam kida najosjetljivije i najnježnije organe u njemu.

»Hej, zar nema nikoga ovdje?«

Stali su lupati kao divlji po kućnim vratima. Opet se nitko ne miče u kućama...

Kad bi ti neprijateljski vojnici znali, da sam i ja radoznao kao i oni! Koraci im se približuju mojoj okolini. Upravo su stali pod mojim prozorom, brbljaju. Okrenem glavu k prozoru i opazim, da jedan proviruje unutra. Glava crnomanjasta mladića zasukanih brkova, neobrijana lica... Čas gledamo jedan drugome u oči. Onda mu pogled zakruži po sobi, glave mu nestaje. Prošlo je nekoliko časaka, a možda i nije, ne bih znao reći —, odjednom začuh korake u hodniku. Vrata moje sobe širom odskoče. Unutra ulazi onaj mladić, koga sam netom vidio na prozoru, prilazi k meni i progovori onim jezikom, koji sam prije čuo:

»Što je to, nitko se ne pokazuje? Zar ti nisi iz ovoga sela?«

Ja kimnuh glavom, da jesam.

»Dobro, pa gdje su drugi? Ne znaš?«

Ja zatresem glavom, da ne znam.

U to stupi u moju sobu još nekoliko vojnika, uperili u mene puške. Onaj, što je sa mnom govorio, okreće se k njima i govori im nešto grčki. Svi me pogledaše radoznalo i uporno. Mehanički im klizne pogled s moje desne strane bez ruke k licu, s lica na desnu stranu bez ruke. Onaj, što zna turski, opet progovori:

»Čini se, da si bio vojnik...«

Ja opet kimnem glavom.

Mladić kao da se razljutio.

»Zar nemaš jezika? Zašto ne govoriš?«

»Ja govorim, kad je mene volja.«

Onaj se srdito okreće opet k vojnicima, posprdno im nešto govori o meni. Meni navre krv u glavu. Ustajem.

»S kojim ste pravom bez moga dopuštenja prodrli u moju spavaonicu? U kom me svojstvu podvrgavate preslušanju?«

Onaj, što je sa mnom govorio, žmirne očima svojim drugovima, kao da im želi reći: ‚Nisam li kazao? Luđak!'...

»Da li sam ja lud ili pri zdravoj pameti, vi ćete svakako smjesta ostaviti moju sobu«, izderao sam se na njih.

Crnomanjasti mladić stade na to sa mnom govoriti kao da sam doista luđak.

»Dobro, dobro; mi idemo — mi idemo. Ali kaži nam: Gdje su seljaci?«

Kad mu ne dadoh odgovora, nego ostadoh na svom mjestu kao ukopan, postade nestrpljiv, iziđe konačno s drugima iz sobe, ali pred vratima mi ostavi vojnika s puškom i nataknutim bodom.

Čim odoše, htjedoh zatvoriti vrata od sobe. Ali vojnik me u tom spriječi. Vratih se na svoje mjesto, sjedoh i da se smirim, uzeh u ruku knjigu.

Napolju je dolaženje i odlaženje, dovikivanje i psovanje postajalo sve bučnije. Čuo sam i nekoliko prasaka, kao da se lome vrata. U sve to se odjednom stadoše miješati glasovi naših seljaka. Zbog njih sam se poradovao. Dakle nisu pobjegli! Tek su se zatvorili u svoje kuće! Jadan svijet, i ne sluti, što ga čeka! Zar je doista vjerovao, da bi neprijatelj mogao biti tako nesmotren?

DVA ILI TRI DANA BORAVI U NAŠEM SELU četa grčke vojske. Svi vojnici nisu nastanjeni u selu. Ali časnici i zapovjednik zaposjeli su svaki za se po

jednu kuću. Rekao sam: časnici i zapovjednik, ali ja sam vidio samo jednoga, ne znam, kojega su čina. Što se u selu događa, saznajem samo od moje Emeti Kadine. Gotovo se i ne mičem iz svoje sobe.

»Gdje ste bili prvoga jutra?« pitao sam Emeti Kadinu.

»Kad je naš mali dotrčao i donio nam prvu vijest, sakupili smo se svi pred džamijom. Salihaga i Bekirčauš rekoše nam: ,Djevojke, žene i djeca neka sa stvarima odmah ostave selo, neka se sakriju u dolini. Mi ćemo ostati u selu, zaključati se u kuće, šutjeti kao miševi. Možda će vojnici otići, kad ne nađu ni žive duše.' Tako smo i učinili. Ali malo nam zatim poručiše, da je neprijatelj pitom, i mi se vratismo. Dosad nam nisu ništa učinili nažao. Samo traže mesa, kruha, ječma i šećera, a i to za novac. Evo gle! Kod mene su uzeli mlijeka i jaja, a dali su mi ove papire.«

Izvukla je iz njedara neke papiriće, složene kao zapise i pružila mi ih:

»Pročitaj, što to piše na njima.«

Pogledao sam: nekoliko redaka nadrljanih olovkom, dakako grčki.

»Toga ne razumijem. To je grčki. Ali to ti ne vrijedi ni pet para«, razjasnih joj ja.

Emeti Kadina se zagrcne.

»Što to govoriš? A što da učinim?«

»Nisi im smjela ništa dati, Emeti Kadino.«

»Kako da im ništa ne dam? Dolaze ti u kuću i neće da se maknu od kokošinjaka. Čim kokoš snese jaje, ne čekaju ni da se ohladi, pokupe ga i bježe. Ta ne mogu za njima trčati! . . .«

Pod izlikom, da traže oružje, isprevrnuli su mi prvih dana svu kuću od vrha do dna. Ali i kad su našli oružje, nastavili su s prekapanjem. Dva, tri puta otvorili su i zatvorili pretinac, gdje se nalazio moj novac. Postelju, strunjaču, sve što je bilo iz tkanine, rasporili su vršcima svojih noževa. Moje su knjige i spise nabacali u isprebrkanu gomilu usred sobe.

Ja sam sve to ravnodušno gledao, naslonjen leđima o zid. Jedan je od njih nekoliko puta pograbio bilježnicu, u kojoj sam pisao, prelistavao je, pokušao da čita. Opet je bacio na stol. Drugi je nazive francuskih knjiga zapisao u malen blok. Kad je sve bilo gotovo, htjeli su me povesti k svome zapovjedniku.

»Čemu da idem s vama? Nije mi ni na kraj pameti!«

»Moraš! Ili ćemo te silom odvesti.«

Razmislio sam: Opirati se nema svrhe! Pošao sam s njima. Pored mene je išao onaj narednik, što je govorio turski, što je uopće prvi sa mnom govorio, i izjavio mi:

»Ti si časnik. Ti nisi iz ovoga sela. Sad ćeš našem zapovjedniku dati razjašnjenje, po što si amo došao.«

Išao sam gologlav, bez kaputa, moj mi se desni rukav bacaka kao kakav veliki čvor.

»Ti znaš francuski. I naš zapovjednik govori dobro francuski.«

Idem. Poznata lica, s kojima se tu i tamo susrećem na ulici, okreću se na drugu stranu, čim me ugledaše. Svuda stoji mnoštvo konja, mazga za prijevoz topova i bivola, svaki čas ih moramo gurati i goniti, da se između njih probijemo.

Zapovjednik je kavanu pretvorio u svoj glavni stan. Sjedi pod odrinom za velikim stolom. Major je, čangrizava lica, silom hoće, da se pričini strašan.

Čim je narednik doveo mene i nešto kazao, digao je glavu, pazljivo me promjerio i rekao francuski:

»Kažu, da ste vi časnik . . . Stoji li to?«

»Svakako.«

»Izvolite, uzmite stolicu i sjednite. A onda mi redom odgovorite na sva moja pitanja.«

Nakon svih tih pitanja i odgovora ostalo je grčkom zapovjedniku još uvijek nerazumljivo, zašto sam ja od svoje volje ostavio Istanbul i došao u ovo selo. Naveo sam mu, da opravdam svoj postupak, čitav niz psiholoških razloga, priznao mu što više i dosta povjerljivih stvari, — ali sve bez koristi. I

dalje me je probadao sumnjičavim pogledom. U njegovim sam očima ostao nerješiva zagonetka. Da se izvuče iz toga škripca, odlučio je na koncu ovo:

»Idite, vratite se u vašu kuću, ali stana ne smijete ostaviti, ni s kim stupiti u vezu. To je zasada sve . . .«

Kad sam se vratio u svoju sobu, nisam ni sređivao svojih stvari, smatrao sam to nepotrebnim. Usred toga sam nereda stao živjeti kao pokisli miš.

Ispred kućnih vrata stoji vojnik s nataknutim bodom.

Tko bi znao, koliko će dana proći, dok u ovu bilježnicu unesem posljednju riječ . . .

NI U POSTELJI NEMAM VIŠE MIRA OD NEprijatelja. S prozora, s vrata nadziru me i paze na me danju i noću. Uz tu strogu stražu mogu pisati u svoju bilježnicu samo iza ponoći, kad se sve povuklo na počinak, a zadrijemao je valjda i vojnik na straži. Zavlačim se u postelju, a iz opreza gasim i svjetiljku. Upravo kao što je veliki talijanski pjesnik d'Annunzio stvarao svoj »Notturno«, tako i ja slijep pišem u mraku ove retke. Koje li sreće za čitaoca!

Sada i ja želim, da ljudi svakako pročitaju ovo što slijedi. Jer o n e epizode goleme drame, koja se zove ‚Anatolska vojna' i ‚Rat za nezavisnost', onog velikog eposa, koji ne će ući u povijest, prikazane su samo u ovoj bilježnici. Kad bi nečija podmukla ruka posegnula za brisalom i izbrisala ove krivudave nadrljane retke, bila bi iduća pokoljenja lišena mogućnosti, da se upoznaju s mnogim bolnim činjenicama, koje se tiču njihove domovine.

To je razvalilo okvir moje povijesti. I one dijelove, koji se neposredno tiču mene, opisujem ovdje kao da su pustolovine nekoga drugoga. Uzmite, da sam ja duh jednog časnika, koji se zove Ahmed Dželal, jednog ratnog bogalja, i da svake noći, kad je sve usnulo, liježem u njegovu praznu postelju i pričam, što se zbilo.

Bijedni je Ahmed Dželal umro, a duhovi ga pakla čekaju u njegovu grobu. Stoga ne znam reći, da li je grobna kušnja[1]) već započela ili nije. Ako hoćete, možete riječi ‚duhovi ga pakla čekaju' smatrati početkom te kušnje. Jer već ovdje na zemlji živio je kao u čistilištu. Nije znao, ni kojoj je rasi ni kojoj vjeri pripadao, ni zašto je ugledao svijetlo svijeta, ni kojem božanstvu je služio. U slavu tuđeg se carstva borio godinama i lio svoju krv. Godinama je čeznuo za nepoznatom domovinom, za idealnom domovinom. Godinama je trčao za dragom, koje nije mogao opipati rukom ni gledati očima. Za n j u je plakao, za n j u se smijao, o n j o j govorio, — a onoga dana, kad je imao poći na drugi svijet, spoznao je, da je sve samo varka.

Ah, upravo to ga se najteže kosnulo! . . . Sad je znao, da je uludo rastratio čitav život, da je čitavu mladost utrošio u tašte nade, prazne iluzije i naopake stvari, a u posljednjem je trenutku — iznebuha — zavirio u oči najodurnijoj, najstrašnijoj istini . . . Te je muke propatio Ahmed Dželal prije grobne kušnje. Stupio u dodir s duhovima pakla. Stoga ga nadasve žalite!

NEPRIJATELJSKI VOJNICI I DALJE PLJAČkaju selo. Koliko će ljudi kroz koliko vremena moći prehraniti ovo siromašno selo! Emeti Kadininim jajima nikad kraja. Čuo sam međutim, da neprijateljeve životinje, koje bez prestanka žderu, još nisu mogle pojesti svu Salihaginu slamu i ječam. Ljudi, kao što je naš Bekir-čauš i Seneb Kadina, pa i svi drugi, dovlače u logorsku kuhinju neprestano samljevenog žita, graha i graška. A u stadu pastira Hasana nestaje svakog dana po jedan i dva komada.

[1]) Muslimani vjeruju, da svakog pokojnika u grobu čekaju dva arkanđela, koji ga podvrgavaju strogom ispitivanju o njegovim djelima na zemlji, a onda mu sude. Taj sud nazivlju kabir azabi, t. j. grobna kušnja.

Što god uzimlju, i časnici i vojnici svakiput tvrde: »Sve ćemo platiti«. Emeti Kadini pune se njedra grčki ispisanim potvrdama, a što se više gomilaju papirići, to više nestaje ženi nade, da će doći do svojih para. Jednog joj dana prišapnuh:

»Čemu ih spremaš?«

»Eh, svi ih spremaju, pa i ja to činim«, odvratila je ona. »Možda ću na kraju ipak nešto dobiti.«

»Što misliš tako ludo! Badava nosiš te papiriće. Baci ih; razderi ih i baci«, savjetovao sam joj ja.

Iskrivila je lice, kao da će zaplakati:

»Bože sačuvaj! Mogla bih počiniti time kažnjivo djelo, pa bi me istukli.«

Ja stadoh još tiše šaptati:

»Zar tuku? Jesu li već koga istukli?«

»Mnoge, sinko, mnoge. Ako im ne daš, što traže, već dižu ruku, da te udare.«

Još bolje priguših šapat i zapitah:

»Jesu li se ogriješili o čast žena, Emeti Kadino?«

»Zasad još nije tako zlo. Neke napastuju, ali ja nisam vidjela. Čula sam to samo od naše Seneb Kadine.«

Glas mi se u grlu pretvori u nečujno dahtanje:

»Odakle zna to ona, odakle?«

»Kaže, da su već nekoliko puta navalili na njene kćeri i snahe. Kaže, da više ne smiju ni na potok prati rublje.«

Nisam se usudio posebno pitati, što je s Eminom. I bez toga smo svojim šaputanjem svratili na se pažnju vojnika na straži, što je provirivao kroz prozor. Zurio je u mene, kao da iz pokreta mojih usana želi ispipati neki smisao.

JUTROS... JOŠ NIKAKO NE MOGU DA ZAmislim, još nikako ne vjerujem ni očima ni ušima... kad sam jutros ustao, ustanovio sam, da se neprijateljskim vojnicima zameo svaki trag. Otišli su. Kamo, kada, kako? Nigdje nema ni Salihage ni imama!

U zoru je zapovjednik sazvao seljake i rekao:

»Dajte nam dvojicu, da nas vode. Mi ćemo poći malo naprijed, a onda se opet vratiti. Spremite dobro izdane vam potvrde. Kad se vratimo, iskupit ćemo ih.«

Salihaga i imam brže bolje se izgurali: »Mi ćemo vam pokazati put«, ponudili se oni...

Dok je Emeti Kadina pričala tu novost, njihala je glavom.

»Što je prepreden taj Salihaga! Izgurao se ispred svih u nadi, da će možda usput dobiti pare za svoj ječam i slamu.«

»Kako bi to bilo moguće? Ta rekli su: Kad se vratim, iskupit ćemo ih!«

»Dobit će ih on. Tko bi znao, što će nabrbljati tim lopovima, dobit će ih on. Ako se može dočepati para, onda će mu to samo tako poći za rukom. Tko bi im vjerovao, da će se vratiti! Sinko, tko bi i pomislio, da se vrati i plati. Ta toga nema na svijetu!«

»Ja sam ti to odmah rekao, ali tebi su se tek sada otvorile oči.«

Emeti Kadina se zamislila.

»Ako opet koji dođu, tražit ću pare unaprijed. Ili ne dam ni kapi mlijeka, nijednog jajeta.«

»Nadajmo se, da nijedan više ne će doći niti što tražiti.

Ni sâm nisam pravo vjerovao u svoje riječi. Jer prema izvještajima seljaka nije se neprijateljska četa povukla, nego pošla naprijed. Već je deseti dan bitke. U tom bi razdoblju morala pasti odluka. Ne mogu vjerovati, da bi takva bitka mogla trajati duže od deset dana. Sudeći prema pokretu neprijateljskih četa, koje se ne povlače, moram zaključiti, da je bitka ispala po nas nepovoljno. Ako je tako, onda kane prodrijeti do Ankare. Ankara u neprijateljskim rukama? Ne, to je nemoguće i zamisliti! Takav bi događaj predstavljao pojavu, koja se protivi svim povijesnim zasadama i njihovih zakonima. Jer Ankara nije kraj, nego početak.

Ova nova riječ, koju su počeli pored riječi London i Moskva spominjati po svim brzojavnim žicama, što isprepliću zemlju, nije kao one druge samo ime grada. To je postala oznaka za novu struju zraka, za novu dušu.

Neprijatelj može prodrijeti u onaj grad, što na starim kartama nosi ime Ankara, a sastoji se iz koliba od pletera i blata. Može ga razoriti s nekoliko bomba. Ali kako bi smio dirnuti u dušu, koja nosi isto ime? Kako bi je smio osvojiti? Ako ta struja zraka lebdi danas samo ovdje, sjutra će se prenijeti na sve strane. A prekosjutra će se razburkati kao orkan i izabrati još viši vrh? Odanle će zaurlati dalje! Žaliti treba one, koji te istine već sada ne osjećaju. Oni će glavu razmrskati o kamene zidine. Na strminama će očajati nad svojom nemoći...

Ja pišem te retke, premda Seneb Kadina opet očekuje neprijatelja. Pišem ove retke u času, kad se grčka vojska bori na drugoj obali Sakarije, sedamdeset kilometara pred Ankarom.

SALIHAGA I IMAM VRATIŠE SE NAKON DVA dana u selo. Gadilo mi se, ali nisam se mogao uspreći, pošao sam k njima. K toj me dvojici hulja gonila neka neukrotiva radoznalost. Ali i jedan i drugi spustili glavu. Salihaga se snuždio, što nije mogao izmamiti pare za svoj ječam i slamu, a onaj drugi valjda zato, što mu nije pošlo za rukom, da izbije nekoliko groša nagrade. Jer ono malo riječi, što teškom mukom izvlače iz usta, bavi se samo materijalnim probicima.

»Dokle ste išli?« pitam ja.

Spominju mi ime mjesta, koje ne poznajem.

»Je li vam barem što doprlo do ušiju od rata?«

»Paklenski urnebes. Osim topovske grmljavine ne čuješ ništa. Kažu, da su se borili bez prestanka tri dana i tri noći.«

»Kakav ste dojam stekli o Grcima? Čine li vam se čvrsti u nadi?«

»Bože oslobodi, puna im je glava.«

Salihaga upade imamu u riječ:

»Ne govori tako! Onaj, koji je znao turski, rekao mi je: ‚Za par dana ćemo biti u Ankari!'«

»Za par dana u Ankari!? Isključeno! Sve kad bi napredovali kao po ravnici, ne bi bili kadri to stvoriti,« ubacih ja.

Salihaga me ošinu pogledom punim neprijateljskog gnjeva:

»To ćeš doživjeti.«

»Što ću ja doživjeti!? Ti si doživio, što si htio doživjeti, to je glavno. Najprije su ti odnijeli slamu i ječam. Onda su te tjerali pred sobom, nekoliko si dana morao trčati. A na koncu ti nisu dali ni pet para.«

Bosa mu noga stade migati tako razdraženo, da toga još nikad nisam vidio.

»Neka im bude! Neka im bude!... Imaš li još što reći?«

Prvi se put Salihaga drznuo, da mi ovako odgovori. Je li osjećao, da s ovoga tla izmiče vlast, koja je neko vrijeme bila u meni utjelovljena.

»Ti nitkove, ti kukavna propalico!« planuo sam ja. »Sve kad bi ovdje na mjestu bili oni, u koje ti polažeš svoje nade, zgazio bih te nogom kao zmiju.«

Kad sam pošao prema njemu, raskoračio se što je više znao.

»Ne,« rekao je on, »ti su dani prošli. Idi i sjedi na svom mjestu!«

I ne misleći dugo lupio sam ga svom snagom svoje lijeve ruke po neobrijanom obrazu. Zateturao je, složio se na zemlju. Ali u tren oka skočio je na noge, prignuo se natrag k zemlji, pograbio golem kamen i bacio mi ga u glavu. Na sreću je promašio, tek me okrznuo po ramenu.

Seljaci nas opkoliše i stadoše gledati kao da smo pelivani.

Tada nam pristupi Bekir-čauš:

»Pusti to, gospodine, pusti! Tebi je ispod časti, da se s ovima ovdje svađaš.«

Ali mene je spopala luda želja, da svojski ispremlatim Salihagu. Odgurnuo sam Bekir-čauša i iznova navalio na nj. Seljaci ga okružili, spriječili me, da ga pograbim. I imam je neprestano huckao proti meni:

»Zar je to moguće! Zar je to moguće! Ja sam svjedok. On je prvi počeo.«

Nasuprot meni skupilo se sve selo kao neprijateljski bedem. Tko je god čuo viku, brzo je dotrčao. Djeca, žene, djevojke — sve se zgrnulo. Sva poznata lica vidim kao iza sjene more. Eno Ismaila s rukama za pojasom. Tamo me svojim gladnim čagaljskim očima motri seoski glavar. Eno nešto dalje vidim Seneb Kadininu glavu, podsjeća me na komad pećine. Do nje jedna od njenih kćeri, jedna snaha. A oko noga mi vrve mala djeca — neka odjevena, neka gola — razmiljila se kao crvi.

Jednim skokom raskrčih tu zapreku, što je branila Salihagu, probih se do njega. I upravo kao što sam učinio onomad, kad se zauzeh za Seneb Kadinino polje, ščepao sam ga za vrat, prodrmao ga i bacio o tlo kao zgnječeni plod. Ali ni to mi nije bilo dosta: odmah sam ga počeo gaziti nogama.

Žene već vrište, djeca plaču, a muškarci mrmljaju. Tada se javi imam:

»Poštedi ga! Bog će te kazniti!«

A drugi povikaše:

»Uhvati ga časom oko pasa! Potegni mu brže nogu!«

Ali nitko se ne usuđuje, da me dirne, vide da sam pobjesnio, a to me štiti kao oklop.

U tom me trenu izdaleka pogodi — kao da me tješi, kao da me miluje, kao da mi usred tamne noći namiguje osamljena zvijezda — pogled jednog prijatelja, jedne sestre, jedne — ljube . . . Rastavih gomilu i potrčah ususret tome pogledu.

TO JE BIO PRVI HIP ONOGA ČASA, KAD SAM osjetio, da se u Emini zbila promjena. Promjena u odnosu prema meni. U danima tih paklenskih muka ne mogu da procijenim značenje toga hipa. Ono, što je čovjeku okruženom plamenom kap vode, kojom mu poprskate lice, ono, što zalutalome u pustinji usred noći znači svijetlo, koje je otkrio u daljini; što nam je u času nesnosnih bolova na bolesničkom ležaju dodir mile ruke, što je na vješala nevino osuđenome u zadnji tren stiglo pomilovanje, što jedna jedina suza rasplakane Marije Magdalene znači na podnožju razapetog Isusa — neizmjerno značenje se svega toga za me krije u svakom znaku novih osjećaja, koji izbijaju za me iz Emine.

Mi doduše još nismo izmijenili ni jedne povjerljive riječi. Nismo ni časka stajali jedno uz drugo. Prolazim mimo nju, ona me pogleda sa strane. Ali nijemi nas sporazum, nijemi razgovor veže jače nego li kakav mu drago dugi ljubavni domjenak. Oko nas se poput guste mreže razapele žice jače nego čelik, ispreplele se između nas, privlače nas međusobno, a da ih oko i ne zamjećuje.

Jedamput je pred mrak opazih samu pred izvorom. Prišuljao sam se bez šuma kao sjena i ispod glasa rekao:

»Htio bih ti nešto kazati u četiri oka. Kada i gdje?«

Ona prigne glavu i zagleda se preda se. Ali u tom je stajanju prignute glave počivalo toliko predanosti, toliko podatljivosti, te bih je mogao bez teškoće odvesti k sebi kući, da sam je samo na čas uhvatio za ruku i potegnuo za sobom. Još bliže pristupih k njoj:

»Ta govori, reci!«

Odgovorio mi je drhtav, gotovo plačljiv glas:

»Ah nemoj, mogao bi nas tko vidjeti!«

Taj vapaj ‚Ah nemoj, mogao bi nas tko vidjeti!' ne čujem prviput iz Emininih usta. Još tamo u jablaniku, kad je kao netaknuta srna skakutala uz potok, izmakla mi je svakiput s tim vapajem, kad sam je htio uhvatiti.

Je li međutim to isti onaj glas, koji sam sada čuo? Izgovara li istim glasom iste riječi? Ne, riječi su iste one stare riječi, ali zvuk se posve izmijenio, postao je tisuću puta srdačniji, tisuću puta srcu bliži.

Onim pod jablanima izgovorenim ‚Ah nemoj, mogao bi nas tko vidjeti!' izrazila je tek djetinjsku nezrelost, prpošnost. A u ovom ‚Ah nemoj, mogao bi nas tko vidjeti!' izrečenom na izvoru krije se briga: ‚Ja sam slaba. Možda ne ću moći odoljeti, možda ću se iznenada izgubiti. A onda će doći do sablazni', u tom se krije zamamljiva glazba žene, koja mi priznaje svoju strast.

‚Ah nemoj, mogao bi nas tko vidjeti! . . .' To znači: ‚Ja bih htjela, htjela bih. Ali strah me je pred drugima.' Takve riječi mogu pasti samo među ljudima, koji imadu neku zajedničku tajnu, samo među ljudima, koje tišti zajednička nevolja. ‚Ah nemoj, mogao bi nas tko vidjeti!'

»Da, nitko nas ne smije vidjeti, nitko čuti. To je i moja želja,« rekoh ja.

Ona je protegla u vis ramena, pognula šiju, jednom rukom drži vrč, koji je već odavna pun, već se iz njega prelijeva voda, a druga joj za pojasom, ne gleda, ali progovara:

»Ismail ne da, da s tobom govorim. Pusti me na miru, pusti!«

Ona bi mogla slobodno otići, ali ne miče se s mjesta, premda niz vrč curi voda. Kao da bi mi htjela prodrijeti u dno duše, zatražiti od mene neku žrtvu, potužiti mi se na nešto ili na nekoga . . . Iz grla vrča teče glogočući voda.

»Emino, ja vidim da ti nisi zadovoljna sa svojom sudbinom. Da si mene uzela, nosio bih te na rukama. Ne bih ti dao, da toliko radiš. Sve bih ti ostavio na volju.«

Emina me pogleda sva zapanjena. A onda, kao da se sjetila nečega važnoga, brže bolje podhvati vrč.

»Što se zbilo, to se više ne da promijeniti. To mi je bilo suđeno,« izjavila je ona.

I dugim korakom ode.

Dugo sam gledao za njom.

KAO DA JE MINULA NESREĆA BILA TEK lako nevrijeme zaboravili su seljaci sve i započeli se dalje baviti svojim poslovima. Zrak, za koji se činilo, da se dolaskom i odlaskom neprijateljskih vojnika sav razburkao i uskovitlao, opet je poprimio svoju staru smrdljivu nepomičnost. Kao i prije čuješ u tom zraku samo zujanje muha, što se roje oko nečisti. Ponekad raspara tu tišinu tužno revanje moga magarca, a zna odjeknuti i plač male djece.

Na daleko i široko nema znaka, da se neposredno nalazimo iza pakla. Zašto još uvijek nije došao pobirač desetine, koji je prije obično uvijek dolazio još prije ovog godišnjeg doba? Zašto ne traže više oružnici vojnike? Kako to, da se ovo selo usred Hajmanske ravnine pretvorilo u pusti otok?

To bih htio pitati kamenje, zemlju. Jer seljaci toga ne vide. A da i vide, zar bi oni htjeli nešto reći. Čim se nađu pred jednim pitanjem, stisnu glave kao sputane životinje i pretresaju to u neku ruku glavama i nosovima, a da nijedan i ne pisne. Mene, tuđinca, neprijatelja gledaju izdaleka krivim okom.

Osobito od onoga dana, kad sam izlemao Salihagu, poraslo je njihovo neprijateljsko držanje toliko, te se čudim, što me još nisu linčovali. Dosele me nisu napali samo zato, jer su znali, da imam oružja. Onoga dana, kad su mi neprijateljski vojnici oduzeli oružje, izgubio sam u njihovim očima sav ugled i svaku moć.

To razabirem iz svakog im pojedinog pogleda.

I sam Imail, taj kržljavi i krmeljivi Ismail, nastupa katkada preda mnom tako izazovno, da se ne mogu dosta načuditi.

Ni nesreća nas nije zbližila. Naprotiv ona je još više možda produbila jaz između njih i mene. Samo Bekirčauš mi je ostao privržen, jer je od toga imao koristi. Samo Emeti Kadina me i dalje poslužuje po staroj navici. Samo mali mi Hasan uzvraća ljubav pod nagonom nevine životinje.

S TIM SE DJEČAKOM OSJEĆAM TAKO POVEzan, da ponekad odilazim na brežuljak i zajedno s njim pasem stado, samo da budem uza nj. Uprtim na leđa vojnički telećak pun hrane za obojicu, o pojas objesim vojničku čuturu s vodom, ponesem dugačku palicu, i eto tako ranom zorom polazimo na put. Sunce tek se pomolilo ili još nije ni izišlo. Između suhe trave doline promatram igru najrazličitijih refleksa svijetla i podajem se u hodu čitavoj gomili iluzija.

Tumaramo kao dva suputnika rame uz rame, a da satima ne proizustimo ni riječi. Čas stupamo ravnicom, čas se penjemo uz nevisok brežuljak, opirući se o naše palice. Čas zađemo na strmi puteljak. Kad smo se umorili, počivamo u hladovitoj dolinici, krijepimo se zalihom iz naših torba, kao da smo na izletu.

Kad se Hasan nasiti, znade leći potrbuške i spava. Tada je na meni red da čuvam stado. Sjedim i promatram životinje, kako se gibaju, kako se razilaze i opet skupljaju, kako se približuju i udaljuju. Na mahove zaboravljam poput svih tih seljaka, poput toga zadrijemalog pastirčeta, da naš život okružuje vatreni obruč. Na bezbrižnim i prostranim grudima postajem i ja bezbrižan i besprostoran.

Tko je Lloyd George? Što znači Poincaré? Što vrijede konačno čelični dreadnoughti, topovi od 42 cm, dum-dum-naboji, šrapneli!? . . .

Pa i ta je grčka vojska u toj udaljenosti isto što i roj sivih skakavaca! . . . Skakavce odnosi vjetar, otplavljuje voda. Ovdje će ostati samo ovo kamenje,

ova zemlja, ovaj drač, ovi panjevi vrba, ova stoka, ovo malo pastirče i — ja.

Zapadajući u tu tupost, što je jednaka praznini u mislima, koju u meni stvara ta pustoš i skitanje, gubim svaki osjećaj, pružam se po travi, glavu naslonim na ruku. Čas se budi pastirče i nalazi me, kako spavam. Čas se prenem i ja iza sna i gledam, kako je on zadrijemao. Životinje se međutim toliko udaljile, da ih jedva vidimo, ili nam se dogurale gotovo pod nos i mirno pasu. Jednom sam se u snu lecnuo, jer mi je ovca vlažnom gubicom taknula obraz. Drugiput se o mene spotaklo mlado kozle i brzo me preskočilo. Kad te životinje naokolo između suhe trave ne mogu naći ništa, što bi bilo hranivo, znadu doći k nama, da pokupe otpatke naše hrane.

Što traže vojske u tom kraju, koji jedva jedvice može da prehrani šaku ovaca toga turskog seljaka, što mogu naći ovdje? — — —

JEDNE VEČERI, KAD SAM SE S HASANOM vratio s paše, našao sam selo i svu okolinu poplavljenu neprijateljskim vojnicima. Nije ta gomila vojnika kao onomadne pružala sliku sređene čete, nego je podsjećala na raspojasan čopor ljudi. Zamislite k tom pustom čoporu ljudi teretne automobile, koji su zapeli na jednom usponu, izvrnute bivolske taljige, raštrkane mazge, pa ćete sebi moći stvoriti predodžbu o bezglavoj zbrci u selu.

Svi su vojnici uprljani prašinom i zemljom, koža im se od sunca pretvorila u pjegavi bakar, brade im zapuštene, odjeća izdrpana. Upravo kao vojnici na divljem bijegu . . .

Srce mi zakucalo od veselja unatoč dahu opasnosti, što je lebdio nad atmosferom sela, unatoč strahu i snuždenosti na licu seljaka. Umalo da im nisam viknuo u obraz: »Vi ste pobijeđeni, zar ne?« Ali nisam dospio. Već pri prvom me susretu opkolila rulja pu-

stahija. Svaki me od tih ljudi nešto pitao, a gotovo svi su govorili turski.

»Odakle dolaziš?« — »Tko si ti?« — Što si ti?« — »Odakle ti ova vojnička čutura?« — »Čiji je ovaj telećak?«

Druga je skupina opkolila Hasana i ovce. Seljaci, što su se pomiješali u tu gomilu potučenih neprijatelja, promatrali nas izdaleka ravnodušnim i tuđim pogledom. Obruč je oko mene bivao sve gušći. Nitko nije slušao, što odgovaram, svi se uzgalamili u isti mah. Jedan mi s leđa skida telećak, uzeo ga sebi. Drugi mi iz ruke oteo vojničku čuturu. Ali kad je treći posegnuo za mojim kaputom, gurnuo sam ga:

»Što vam pada na um! Pustite me!« viknuo sam, što sam glasnije znao, sakupio svu snagu, jednim skokom probio okrug i otišao.

Isti ljudi, što su čas prije u me buljili divljim i mrkim pogledom, stali se mom činu smijati kao čopor razuzdanih uličnjaka. Ogledao sam se. Taj me smijeh ogorčio više nego oni pogledi. Kao da su mi u prsa sasuli šaku baruta otrčao sam sav plamteći od bijesa.

Kad sam se provijugao kroz onu gomilu vojnika, kola i životinja na ulici i dospio u svoju sobu, sav sam se tresao od gnjeva. Nema naprotiv položaja, u kom bi čovjek morao biti što sabraniji, trijezniji, hladnokrvniji i dosjetljiviji, nego li upravo u takvom trenutku: Neprijatelj je pobijeđen. Uzmiče u divljem neredu. Sjutra mu ovdje ne će biti više ni traga, osim nekoliko ubijenih ljudi, crknutih životinja, razbijenih teretnih automobila, izvrnutih lafeta, izgubljenih čizama i čeličnih kaciga. A te će pobjedničke trofeje našoj seoskoj djeci dobro poslužiti kao igračke... Ta svaki bi pothvat u čast toj pobjedi u mom položaju bio ludost; ne preostaje mi drugo nego da se zavučem u zakutak i da čekam.

Ali nešto mi ne da mira. Pograbio sam s prozora lonac s cvijećem i lupio njim o pod. Ni to mi nije bilo dosta, bacio sam se na postelju. Zdravom sam šakom stao udarati po jastuku, trgati ga zubima. U grlu me

guše jecaji, ali u tom času, kad sam svojim očima vidio, da je pobijedila turska vojska, ne smijem plakati!

Odjednom nahrupi u sobu Emeti Kadina:

»U pomoć! U pomoć! ... Ubit će mi sina!«

Skočih s postelje i jurnuh za Emeti Kadinom. Kad stigosmo na mučilište, nađosmo Hasana ispružena uz rub ceste, svega isprebijana i izmrcvarena. A začetnici toga nasilja kao junaci stare Troje dijele već stado, koje je ostalo bez pastira.

Prignem se i dignem Hasana na ruke. Emeti Kadina čupa kosu i jeca:

»Je li mrtav? Je li mrtav?«

Kakvo je Hasanovo stanje, još nisam znao. Usta mu i nos puni krvi, podsjeća me na ranjenu pticu, kojoj su izlomljena krila. Da nisam osjetio kako mu srce kuca, bio bih i ja rekao, da je mrtav. Tiho sam šapnuo:

»Šuti, Emeti Kadino, umiri se! Još nije mrtav.«

Ali nikako da uvjerim jadnu ženu.

»Mrtav je... moj je jedinac mrtav...« kukala je ona. Kod kuće sam dječaka položio na svoju postelju. Baka hoće da ga obujmi rukama.

»Sjedi mirno u kut. Ja sam liječnik, sad ću mu pomoći, da ozdravi. Ali ti moraš biti mirna.«

U umivaoniku sam nakvasio dva, tri ručnika i s dječaka stao otirati krv. Čim sam ga pokvasio hladnom vodom, kao da je došao nešto k sebi. Otvorio oči i sav se smućen stao ogledavati. Oči mu i onako nalik na oči plahe srne postale su sada posve vlažne, velike i sjajne. Dobacio sam Emeti Kadini:

»Vidiš li? Eto otvorio je oči!« Stao sam mu zglobove i sljepoočnice natirati kölnskom vodom. Sad se dječaku vratio i govor; šupljim je i grozničavim glasom propentao:

»Ne ću, — pusti! Boli me.« Čim sam ga negdje dotaknuo, zajaukao je:

»Bože... Bože...«

Na čas sam se odmaknuo. Emeti Kadina plakala je tiho kraj mladićeva uzglavlja, jedva se nešto primirila.

Hasan je opet zadrijemao...

Stojim i promatram Hasana kao malu predigru onim tragedijama, koje ćemo još doživjeti. Srce mi zaokupljaju teške brige. ‚Ti vojnici ne će otići, dok nas sve ne pokolju i dok ne popale selo,' rekao sam u sebi.

Noć je poput zlokobne ptičurine razastrla svoja krila nad prozorima moje sobe. U mraku slušam, kako Hasan isprekidano na mahove hropće. Ranjeni dječak ponekad zastenje, iz grudi mu se otme tih uzdah, a onda opet zahropće, kao da se muči. Emeti Kadina u kutu bez prestanka jeca. Upravo kao da naizmjence jedna pa druga ruka začepi grlo mješine napunjene zrakom, da joj opet otčepi otvor.

U to se na ulici diže buka, našoj se kući približi gungula i zaustavi. Još nisam dospio ni pomisliti, što se to zbiva, kad li zagrmiše udarci o ulična vrata. Ruknuše i neki glasovi: »Hej, ti tu unutra, otvaraj! — Žuri se!...« Što će biti, ako otvorim, a što onda, ako ne otvorim? ‚Ah, što me briga, neka ih prolome', rekoh u sebi. Nije dugo potrajalo, uz lomljavu su razbili vrata, a u isti čas kao da je u kuću provalio čopor divljih zvijeri.

Emeti Kadina zavapi u svom kutu:

»Bože pomozi, dolaze. Što ćemo sada?«

Prije nego sam dospio, da joj viknem: ‚Šuti!' nahrupili su uz štropot u sobu.

U prvi mah pogodiše pramovi svijetla iz nekoliko džepnih električnih svjetiljaka pojedine točke... Jedan mi obasja lice. Drugi se vrti amo tamo i otkrije Hasana. Treći zaludu traži Emeti Kadinu, odjednom se zaustavlja pred mojim stolom.

Jedan zalaje:

»Hej, ti, ustaj! Zapali svjetiljku!«

Ja se ne mičem s mjesta. Nepomično sjedim. Jedna me ruka pograbi za rame, prodrma me surovo.

»Hej, ti, ustaj, jesi li čuo!«

Ne znam, da li je vidio ili nije; ja sam svakako podigao glavu i ošinuo toga čovjeka pogledom punim najdubljeg prezira, tako da me je pustio i sam stao tražiti svjetiljku.

Ali Emeti Kadina ne može dalje da se svlada, iz kuta se javlja, gdje je ostala neotkrivena:

»Svjetiljka je tamo na drugoj strani, — pod prozorom!«

Svi uperiše svijetlo u Emeti Kadinu. Zaslijepili su ženi oči, ona pokri objema rukama lice, tako da su Grci prasnuli u smijeh. Doista taj je pokret Emeti Kadine bio tako smiješan, te i ja gotovo nisam mogao prigušiti smijeh.

Kad je planula svjetiljka i rasvijetlila sobu, ustanovio sam, da je nekih šest ili sedam ljudi provalilo u nju. Dvojica su od njih bila niži časnici ili podčasnici. U nekima sam prepoznao vojnike, što su me na cesti opljačkali.

Jedan je pristupio k meni:

»Ima li oružja u kući?«

»Nema, oni prije vas su već sve odnijeli.«

Emeti Kadina se umiješa:

»Tako mi Boga, nema ga. Sve su odnijeli, upravo kao što on kaže. Ja sam svjedok.«

Onaj stade dalje pitati:

»Imaš li novaca?«

»Bit će da ga još nešto ima... tamo unutra!« rekoh ja.

Rukom pokazah na ladicu u stolu, gdje je bio spremljen sav moj novac. Iz džepa izvukoh ključ i dobacih im ga. Onaj klipan otključa ladicu, izvadi svitak i položi ga na stol. Emeti Kadina izbuljila oči. U to je i Hasan nekoliko puta pokušao, da se u krevetu pridigne, ali nije mogao. Glava mu je opet klonula na jastuk. Ali velike je crne i sjajne oči nekako nepomično upro u te ljudi u sobi.

Jedan od one dvojice časnika ili podčasnika zapita:

»Čiji je taj dječak?«

Brže bolje se uplete Emeti Kadina:

»To je sin moga sina. Otac mu je bio vojnik kao i vi. Pao je u ratu.«

Onaj, koji je pitao, nije pravo ni slušao, što ona odgovara. Slegnuo je ramenima i opet se obratio meni:

»Tko je ta žena?«

»Ona mi vodi kućanstvo . . .«

Međutim su drugi vojnici pretraživali sobu. Opet su kao i onomadne stali prekapati knjige, bodove zabadati u pojedine predmete namještaja. Ja ih promatram kao čovjek, koji je na to već navikao.

Samo ne bih htio, da im ova bilježnica dopane šaka. Kadgod posižu rukom za njom, steže mi se srce. Tada otvoriše moje ormare i kovčege. Sadržinu im bacaju nasred sobe. Sve su ispraznili do temelja.

Emeti Kadina se snebiva od čuda, gledajući tu mirnu i tihu pljačku; pridigla se na koljena, htjela bi nešto reći, spriječiti ih, izgrditi. Ja joj rukom učinih znak, da sjedne meni nasuprot — ona se opet skutri na podu. A Hasanove crne oči gledaju ukočeno, sjaje se.

Te mi oči zadaju više straha nego sve drugo. Kad bih ustao sa svoga mjesta, prišao k njemu, možda bi se raspršile sve moje brige, sav moj strah. Tko bi znao, možda i zbog galame u sobi ne razabirem, da li još diše . . . Da sada viknem: »Hasane! Hasane!«, a da on ne odgovori. — — Neprijateljski se vojnici uzvrtili po sobi. Još nešto traže. Pitam ih:

»Što još tražite? Ta imate sve.«

»Nešto, da te stvari zamotamo«, odvrati jedan od njih.

Ja slegnuh ramenima:

»Pitate me previše.«

Ali nije njima stalo do moje pomoći. Dvojica su ili trojica tako brzo potegnula ponjavu s postelje, na kojoj leži Hasan, da nismo stigli ni osujetiti im to divljaštvo. Bijedno se momče skotrljalo na pod — lupilo o pod muklim, šupljim teškim udarcem kao da je palo mrtvo tijelo . . .

Emeti Kadina i ja u tren oka bijasmo na nogama. Zajedno kušamo, da dječaka dignemo s poda. Ali maleno mu se tijelo već ukočilo i otešćalo, a leđa mu sva mokra od neke ljepive mase. Prinesoh svjetiljku, odgrnuh mu pamučni prsluk i košulju, pregledah mu leđa, između lopatica otkrih sitnu točkicu — sitnu i crnu točkicu . . . Tuda je iz Hasana iscurila sva krv. I na bijeloj ponjavi razastrtoj na podu nastala je od te krvi golema, gadna mrlja — crna kao smola.

Povikao sam, glas mi para grlo:

»Vi ste ga ubili! Vi ste ga ubili!«

Oni me odgurnu u kut dobacivši mi: »Odmiči se, čovječe!« Jedan je zamahnuo rukom, da me šakom glone po glavi. Ali slučajno mu pogled zape o mrtvo tijelo — u isti se čas ukočio kao kip. Kunu, proklinju, ali jedan za drugim izilaze iz sobe . .

Taj je odlazak bio gotovo nalik na bijeg. Mrtvo nas je tijelo maloga pastira spasilo od nasilja.

Mrtvo tijelo maloga pastira — —. Uza nj je Emeti Kadina stala bolno naricati.

Strašna noć! Upravo kao da nikad ne će svanuti jutro . . .

ALI JUTRO JE SVANULO. SAMO KAKVO JUtro! Sve odjekuje od naricanja . . . Žene plaču, muškarci viču, djeca cvile, psi tule. Kao da tone lađa. Kao da lud skladatelj dirigira primitivnom orkestru, koji svira njegovu ‚Propast svijeta'.

Emeti Kadina i ja nismo svu noć stisnuli oka. Ja sam šutio, ona je glasno jadikovala, to je bila naša mrtva straža uz Hasanovo tijelo.

Pred jutro nije starica imala više ni glasa ni snage, da se izjada. Plač joj se pretvorio u škripu, koja se kida iz grla muklim zvukom.

»Emeti Kadino prestani konačno! Sad je red došao na nas. Svi ćemo poći istim putem, kojim je pošao Hasan.«

»Što to zboriš? Što to zboriš?«
»Velim: I nas će ubiti. Sve će selo opustošiti, a onda zapaliti. Tada će tek otići.«
»Bože mili, daj da barem pobjegnemo.«
»Sve da pobjegneš, što bi ti to pomoglo! Velim ti, ne će oni u selu ostaviti kamena na kamenu. Bježi ti, koliko hoćeš, nakon nekoliko ćeš dana skapati od gladi.«
»Jao, jao... smiluj mi se, Bože! Zar nema spasa iz te nevolje?«
»Evo... Već dopire zadah od paleža.«
»Doista. Negdje nešto već gori.«
Ustadoh sa svoga mjesta. Hasanu zaklopih oči. Nikad još nisam vidio tako živa pogleda u mrtvaca. I kad sam mu već zaklopio oči, prokrao se između vjeđa čudan pogled, koji me uznemirio. Ni traga bola na crtama mu. Upravo kao da je preminuo bez osjećaja muka.
Taj sam mir, taj slatki mir opazio ne samo kod ovoga dječaka, nego gotovo na svim licima onih, koje je smrt pokosila u ratu. Mjesto grča titrao je oko usana spokojan smiješak, kao da sniva neki lijepi san...
Smrt je možda najveći od svih tjelesnih užitaka. Možda — tko bi znao! Još malo pa ćemo i mi to iskusiti!
Listom sam novina malome Hasanu pokrio lice. Nisu mi ostavili u sobi ni najmanjeg saga, ni prljavog ručnika.
Napolju galama. Od časa do časa kao da čujem glas poznatih mi ljudi. Načulih uši.
Jedan viče što ga grlo nosi:
»Džamija je u plamenu! Vode amo, nosite...« To je glas našega imama.
Eno dere se i drugi:
»Ljudi, štagalj gori! U pomoć, trčite brzo!« To je Bekir-čaušov glas.
S druge strane dere se seoski glavar:

»Bože sveti, žena mi je ostala unutri! Što da učinimo?«
‚Sad će uzeta žena seoskog glavara moći konačno umrijeti!' rekao sam u sebi.
Odjednom mi se pričini, kao da izdaleka čujem Seneb Kadinin glas:
»Nemani, živine — sada dolaze i k nama.«
Jednim se skokom nađoh pred vratima. Upravo htjedoh prekoračiti prag i odjuriti, kad li se iznebuha nađoh pred nečim nalik na čovjeka, ukočenim, gomilom bez oblika. Umalo da nisam na nj naletio. Zaustavih se.
»Sulejmane, jesi li to ti?«
Zuj mi mušice odgovori:
»Zapalili su mi sobu. Dopusti mi, da se u tvojoj kuhinji smjestim u kut.«
Sulejman je sav drhtao na svojim tankim nogama, umotan u prljav gunj.
»Dođi unutra i legni. Dođi, legni. Ali ni ovdje nisi siguran. Sad će i amo doći, zapaliti sve.«
Nisam pravo ni dorekao, kad li se sjetih svoje bilježnice. Pođoh natrag. Nađoh je na stolu pod gomilom knjiga, papira i novina, izvukoh je i po dužini je strpah pod košulju na grudi. Onda malo popostadoh i razmislih: Što sam još htio učiniti? Da, zaista — htio sam ponijeti još i olovku! Tko zna, hoću li se još moći ovamo vratiti. Eno tamo leži za danas već zašiljena olovka! Strpam je u džep od hlača. Sad mogu konačno otići, da se nikad više ne vratim.
S ovom ću olovčicom u ovu bilježnicu bez korica zapisati sve, što me zadesi do posljednjeg časa moga života. Njoj ću u noći, u mraku povjeriti sve tajne te narodne drame. Kad osjetim, da mi je kraj, spremit ću je pod kamen.
Ne će dugo proći... ne, ne — već za dva ili tri dana odjeknut će ovdje opet koraci turskih vojnika. Zastalno će neki proći i ovuda, zaustavit će se, da pretraže i pregledaju te bijedne razvaline. A onda će jedan od sunca opaljeni i isprženi vojnik nalik na

Mehmeda Aliju naći ovu bilježnicu i s njom otrčati k svome poručniku. Nakesit će se, razvaliti usta, vidjet će mu se cijelo zubalo, i reći će: »Efendi, efendi, pogledaj ovo! Što bi to moglo biti?...«

Časnik će je ravnodušno uzeti u ruku i polako stati prevrtati listove. Ta će radoznalost pri kraju bilježnice izazvati u njem duboko uzbuđenje.

Ja ga molim, da ne progoni mržnjom i gnjevom te seljake, koji su sa mnom postupali kao s tuđincem, koji me nisu smatrali svojim, koji su me osudili na vječne duševne muke. Uz mrtvo sam im tijelo maloga pastira oprostio. A u času se ove opće katastrofe odričem svih svojih prava prema njima, pa i prema Salihagi. Jer nijedan od njih ‚ne zna, što čini'.

A tko je kriv tome, da ne znadu? Ja sam tome kriv! Ti si tome kriv, druže, koji ćeš pun ganuća čitati ove retke! T i i ja, mi smo ih vijekovima ostavili kao gomilu propalih ljudi usred ove nesmiljene prirode, daleko od svega i svakoga, oteli im svaku radost života. Pratila ih je glad, bolest i zapuštenost. A u crnoj noći neznanja ostale su im zabačene duše kao u kakvoj tamnici sa svih strana okruženoj rešetkama.

Zar možemo od tih bijednih stvorova tražiti i trunak ljubavi, suosjećaja i čovječnosti? Suša im je ovoga podneblja ispržila duše, tako da su ostale prazne. Ta im je pustoš i samoća ucijepila u dušu strahovitu sebičnost. I zato su se svi oni pretvorili u jazavca, koji se zavukao u svoju jazbinu...

POŠTO SAM BILJEŽNICU SPREMIO U NJEDRA i olovku turio u džep, izišao sam. Teškim se korakom uputio onamo, odakle je dopirao smrad paljevine, dim i jauk.

Svi se seljaci — žensko, muško, staro i mlado — zrgnuli na trgu. Žene su amo doteglile stvari, koje su još mogle oteti plamenu, a kad su to učinile, sjele

su na gomilicu svoje sirotinje i plakale. Muškarci su uvidjevši, da nema smisla ni opirati se ni buniti se, stajali predajući se svojoj sudbini. Pristupio sam k njima.

Neprijateljski vojnici oko nas kao da se izdijevaju nad našim položajem. Neki su od njih uperili u žene i djecu šiljke svojih bodova, da ih zaplaše. Neki su puškom stali nišaniti čas u jednoga čas u drugoga. Svakiput su jeknuli krikovi užasa.

Poneki su zašli među nas i drznuli se, da diraju predmete, koje su jadnici oteli plamenu.

»Ostavite to! Uzmite nam život... Drugo ne damo. Ostalo nam je samo mrvičak golog života. Uzmite nam još i to...« trabunjale su žene. Za uzvrat na te riječi padali su udarci nogom i šakom, opet se diglo zapomaganje.

Jedan se okomio na Seneb Kadinu:

»Što si tako bijesno izbuljila u mene oči? Možda zato, što smo ti uzeli tvoje dukate? Znamo mi, imaš ih ti još na pretek.«

»Zagušili vas, da Bog da, vi nemani!« odvratila im Seneb Kadina.

»Nemani?... Što?... Nemani?! Evo ti! Pogana ježičino!«

Zasuše je udarcima, na čas joj ponestade daha.

»A gledaj ti nju! Djevice, što si sakrila lice?«

S tim riječima drugi nevjernik pristupi Emini. Emina se skutrila, zastrla, u tim je paklenskim mukama nalik na stvar bez oblika, na klupko. Ismail stoji među muškarcima i ispod oka prati prizor, koji se sada stao odvijati.

»Skini tu krpu s lica. Hoću da ga vidim.«

Taj je klipan govorio armenskim naglaskom. Pružio je ruku za Emininom glavom. Ja pridoh k jednom seljaku i šapnuh:

»Ti, slušaj! Gdje su njihovi časnici i zapovjednici?«

»Ne znam...«

Tamo podalje bacih pogled na Bekir-čauša i njegov čupavi brk. Zovnuh ga znakom. Došao je.

»Zar nitko ne vodi te ljude? Gdje su im vođe?«
»Kako ne. Malo prije su bili ovdje. Sad su tamo kraj Porsuka.«
»Idem k njima, pritužit ću se na ove ovdje.«
»Nema svrhe. Ne mare oni ništa.«
»Ne, ne. Ja idem, tužit ću ih.«
Progurao sam se kroz mnoštvo i pošao na onu stranu, koju mi je označio Bekir-čauš. Odjednom me zaustaviše trojica, četvorica vojnika. Slučajno nije nijedan od njih razumio turski. Oni nešto pitaju grčki, ja odgovaram turski. Nikako da se sporazumijemo. Pokušao sam francuski. Ne razumiju ni toga. Tada im stadoh tumačiti znakovima, da idem k njihovim zapovjednicima, ubacivao sam pojedine grčke riječi, koje su mi slučajno pale na um. Valjda su mislili, da su me časnici pozvali k sebi, pošli su sa mnom.
Zapovjednici su sjedili pod šatorom na onom mjestu, koje je označio Bekir-čauš, i nešto jeli.
U pratnji vojnika stupio sam pred njih i stao govoriti francuski:
»Došao sam, da s vama progovorim nekoliko riječi, ako mi dopustite.«
Bila su četvorica. Svi su u isti mah ustali i brzo pristupili k meni.
Jedan od njih zapita:
»Tko ste vi? Što tražite ovdje?«
»Ja sam, kao što vidite, sakat vojnik. Stanujem u zabiti ovoga sela i dolazim, da vam se pritužim na zločinstva, koja vaši vojnici vrše nad seljacima.«
»Kako to? Što to?«
»Oni su zapalili selo, pootimali sav novac i sve zalihe hrane, — dobro, neka bude. Ali zašto još osim toga muče taj jadni svijet, toga ne razumijem.«
Časnik namršti čelo:
»Grčki vojnici toga ne čine. Vi se varate«, odvratio je on.
»Kako da se varam? Pa vidio sam sve svojim očima. U mojoj kući leži ubijen pastir.«

»Tko zna, što je skrivio. Mi moramo primijeniti najstrože mjere proti onima, koji se o nešto ogriješe. Nije to igra. Mi ratujemo.«
»Zapaliti selo, pokupiti svu hranu i novac, to još razumijem. Ali još jedamput velim, da mučenje žena i djece smatram nepotrebnom okrutnošću.«
»Molim vas, promislite dobro, što govorite!«
Otro je usta i htio da mi učini mjesta, kad li mu nešto važno padne na um:
»Ostanite, čekajte. Dođite malo bliže.«
Svome je drugu dobacio nešto grčki, pokazujući na mene.
»Vi ste bili časnik?... Kada i gdje?«
»Bio sam u svjetskom ratu na nekoliko fronta.«
»Gdje ste izgubili ruku?«
»Kod Dardanela.«
»Ha, ha, ha! Kad je tako, onda ste pravi kemalist!«
»Kemalist? Svakako!... Ali ne zato, što sam se borio kod Dardanela, nego zato jer sam dobar Turčin.«
Časnici se nasmijaše:
»Glupost! Vi ste vatreniji rodoljub, nego smo očekivali.«
Ja se smrknuh i zagledah u zemlju. Časnik se ukoči:
»A zašto niste na drugoj strani fronte, nego ovdje?«
Ja sam dalje šutio. Časnik nastavi:
»Niste valjda ni slutili, da ćemo doprijeti do ovoga kraja, pa niste htjeli žrtvovati svoga mira. Ali kako vidite, mi smo eto došli. A da smo htjeli, mogli smo poći i dalje.«
Ja ne rekoh ništa.
»Mislite, da nismo mogli? Bili bismo prodrli i dalje kao vragovi. Ali nama nije do osvajanja. Mi želimo samo osigurati mir. Toliko godina ratujete i još vam nije dodijalo. Zar vi Turci niste kadri ništa bolje raditi nego se vječno tući? Sav svijet hoće mir, samo vi kemalisti silom želite, da se nastave borbe.«
Drugi se časnik umiješa. Vrlo oskudnom francuštinom zamijeti:

»Jednog ćete se dana već opametiti — ali dakako — prekasno.«

Nisam se mogao svladati:

»Da, kad vi odete...«

»Što ste to kazali? Kako?... Kad mi odemo? Ha, ha, ha, kamo da odemo? Nas su poslale ovamo velike europske vlasti, da vas opametimo. I sve dok nismo izvršili taj časni zadatak, ne ćemo otići.«

»Na zdravlje! A vršite li vi ova nasilja u popaljenom selu također po nalogu velikih europskih vlasti?«

Časnik, koji je prvi sa mnom razgovarao, digao se. Metnuo je na glavu svoju kapicu.

»Hajde, idemo, da vidimo ta nasilja!«

Ja pođoh naprijed, a on za mnom. Domala mi opet dopre do ušiju vika. Obrnuh se časniku.

»Čujete li sada?« rekoh ja. »Ti glasovi nisu, koliko ja barem mislim, nikakve pjesme radosnice.«

Časnik se stade mrgoditi i griskati usne.

»To je sve samo podlost — samo podlost...« reče on. »Uvjeren sam, da na samom mjestu ne ću moći ustanoviti nikakav kažnjivi prekršaj, koji bi mogao opravdati tu galamu.«

Među seljacima nije doduše osim maloga Hasana bilo nijednoga mrtvog ni ranjenog, a konačno i ono, što su vojnici zbijali sa svijetom, nije prekoračilo granice okrutne šale. Ali ja sam upravo taj postupak neprijateljskih vojnika teže osuđivao nego li kakav pokolj.

Časnik je kao da želi provesti ozbiljnu istragu, stao ispitivati seljake pojedinačno služeći se pri tom posredovanjem jednog vojnika, koji je znao turski. Svojom je jahaćom palicom pozivao onoga, kojega je htio preslušati. Onda mu je redom stavljao pitanja:

»Kako ti je ime? Koliko ti je godina? Je li te tko tukao ili nešto skrivio nekome od tvoje obitelji? Imaš li se na što potužiti?«

Čim je tumač ta čudna pitanja preveo na turski, nadrla mi je krv u glavu. Jedva sam se mogao svladati, da sve odgurnem i stanem odgovarati mjesto prestrašenog seljaka. Pogotovo kad je tumač, čim bi seljaci počeli govoriti slobodno i otvoreno, stao tihim glasom prijetiti ili časniku prevoditi sve izvrnuto, planuo sam. Pristupio sam časniku:

»To, što vi ovdje činite, nije drugo nego komedija. Taj čovjek ne da seljacima da govore, što hoće. On ih plaši kojekakvim prijetnjama. A uvjeren sam, da vam mnoge stvari krivo prevodi.«

Časnik me samo strogo ošine pogledom, a onda se obrati vojniku kao da mu veli: ‚Neka te to ne smeta!', groteskna se lakrdija nastavila.

Neki su seljaci nešto promucali. Neki izjavili, da se ni na što ne mogu potužiti, misleći, da će se tako ulaskati vojnicima. Žene su gotovo sve stale plakati.

Samo Seneb Kadina nije plakala. Crte su vas njena lica podsjećale na krajinu srednje Anatolije, stroge i tvrde kao nikada dotle, a glas joj kao da zavija vučica:

»Kuću ste mi zapalili! Žito spalili na gumnu! Ukrali ste mi sav novac, sve dukate! Oteli ste nam sve, niste poštedili ni mahmudije o vratu moje snahe! A sad hoćete da nam ispod tijela odvučete i posteljinu!... Vi nemani, vi nemani!«

»Ženo, ne tjeraj mak na konac!« opomenu je tumač. »Ako tvoje riječi zapovjedniku točno prevedem, ubit će te! Čuvaj se!«

»Slušaj ti njega! A čega da se još bojim?« S grudi stade trgati odjeću: »Evo, uzmi mi život! Uzmi mi život!«

Tumač progunđa kao da govori sam sa sobom:

»Dobro, dobro. Sjedni na svoje mjesto! Tu smo lijepo nadrljali...«

Ali Seneb Kadina kao da je zapala u ekstazu:

»Što vrijedi čovjeku život, kad je sve izgubio? Sad hoćete da nam otmete i poštenje...« Okrenula se svojim kćerima i snahama: »Što šutite? Ta govorite!«

»Umukni, ženo, zaveži jezik!«

Tumač htjede nastaviti s drugom. Ali Seneb Kadina vikne upirući prstom u Eminu:

»Koliko su puta pred našim očima htjeli za ovom ovdje posegnuti svojim poganim rukama! ...

Sav sam drhtao. Obrativši se opet časniku povikah:

»Barem iz uzbuđenosti ove žene morali biste nešto zaključiti!«

Upravo u tom času začusmo iz udaljenosti od nekih stotinjak koraka, tamo iza ugla, prigušeno zapomaganje Emeti Kadine. Sirota je žena uprtila na leđa mrtvo tijelo svoga Hasana i sva zgrbljena pokušala da ga teškom mukom ponese.

»Pomozite mi, ljudi, pomozite!«

Potrčah k njoj. Kad me ugleda, hukne:

»I tvoja je kuća u plamenu. I tvoju su kuću zapalili. U zadnji sam čas spasila moje dijete ... Jao meni, jadnici ... !« Pod svojim se tragičnim bremenom sruši na zemlju kao jedna od Shakespearovih vještica.

Ja odvukoh mrtvoga momka na stranu, staricu pridigoh i naslonih je na jedan kamen.

»Bože dragi, Bože mili ... Što je težak moj mali. Nikad još nije bio tako težak ... Prije sam ga satima nosala na leđima, na rukama. Nikad nisam vjerovala, da bi mogao biti tako težak. Eto sad ga ne mogu ponijeti ni par koraka, odanle dovle. Smjesta mi klecaju koljena ... Bog ti pomogao, požuri se ... Gori ti kuća!«

Govorila je na mahove, isprekidano, sva zasopljena.

U nadi, da ću još nešto spasiti, pohitao sam do kuće. Ali stigao sam prekasno. Crn je dim s tisuću ognjenih jezika zavio zgradicu za svih strana. Nema tu više pomoći. Već sam htio otići, kad li se sjetih magarca. Onu stranu, gdje se nalazila staja, još nije zahvatio plamen. Udarcem noge razvalih vrata. Životinja kao da ništa ne sluti pogleda me mirno i bezbrižno. Silom, gurajući je, udarajući, izvukoh je napolje.

Da, a što je sa Sulejmanom? Stadoh vikati što me grlo nosilo:

»Sulejmane! ... Sulejmane! ...«

Nikakvog odgovora. Oči mi zasuzile, pekao ih dim. A grlo kao da mi se pretvorilo u cijev začepljenu lužinom. Odjednom me izdao glas. Teturajući kao da sam pijan vratih se k mjestu, gdje sam ostavio Emeti Kadinu i Hasana. A što je to? Emeti Kadina sama samcata, čupa kosu.

»Uzeli mi dijete i odvukli. Kamo su ga odnijeli? Što će s njim? ... Noge me ne nose, nisam mogla potrčati za njima, da ih dostignem.«

»Ja ću poći, da vidim, što je, Emeti Kadino.«

Opet se progurah među ljude na trgu i stadoh sve redom pitati:

»Odnijeli su Hasanovo mrtvo tijelo. Jeste li ih vidjeli?«

Svi me glupo gledaju:

»Kakav Hasan? ... Kakvo mrtvo tijelo? ...«

Kao da nitko više nije pri zdravoj pameti. Kao da je svakome između uha i mozga zinuo jaz.

Nema više ni vojnika, što su prije stajali oko svijeta. Svi se razbježali. Izgubio sam nadu, da bih od naših seljaka nešto mogao saznati o Hasanu, pošao sam za vojnicima. Pitam ih čas turski, čas francuski, čas skrpim nekoliko grčkih riječi. Svi kao da mi se rugaju, što se uzrujavam. Ni od jednoga ozbiljnog odgovora.

Bojim se izići na oči Emeti Kadini, ne preostaje mi drugo nego da ostanem među seljacima. Našao sam mjesto i sjeo. Sve je zaokupila briga, čim će utažiti glad. Djeca od sinoć nisu dobila ni zalogaja, neprestano cvile i plaču. Starice se povode za primjerom Seneb Kadine i bez prestanka psuju i kunu. Djevojke i mlade žene od straha razogračile oči, plašljivo se obaziru. A muškarci se stisli u gomile i stali tiho ćaskati.

Meni nitko ne govori ništa. Sjedimo doduše rame uz rame, koljeno uz koljeno, ali ja sam još uvijek od

svakoga udaljen na stotine milja. Samo između Emine i mene kao da se pletu tajne prijateljske niti. U onoj gomili krišom pogledavamo jedno na drugo. Što li sve ne izriču ti kratki i letimični pogledi! ‚Spasi me', govore njene oči. ‚Dobro, spasit ću te', odgovaraju moje. ‚Nikoga nemam osim tebe', natucaju njene. ‚I ja ne mislim ni na koga, samo na tebe', odvraćaju moje.

Onda zajedno ispitujemo mogućnost spasa. ‚Da bježimo?' — ‚Dakako!' — ‚Kamo i kako?' — ‚Neka samo padne noć.' — ‚Ali ako nas uhvate?' — ‚Ne će. Pa da nas i uhvate, naći ću ja već neku izliku.' — ‚Ti ćeš je naći, zastalno! Da, ja vjerujem samo u tebe...'

Nikad prije nije čovječjim očima u tolikoj mjeri bio dan dar govora. Iz Emininog prozirnog i blijedog lica kao da dolaze dva plamena glasa... A u njima titra sva glazba, sva punina zvuka i sklada velikog kazališnog orkestra. Kao da nam ispred očiju prolaze sve velike tragetkinje, a svaka od njih iznosi svoju tugu, koja je izjeda. U toj tragediji, koja odiše zadahom paljevine i truleža, kao da lebdim ususret tim vječnim likovima. A svi su oni utjelovljeni u Emini.

Kako je smršavila! Kao da od sinoć bez prestanka nevidljiva ruka čuvenog umjetnika preobrazuje to lice. Puni su joj obrazi upali, kao obrazi sveca, koji se nakon duga posta i askeze sav zanio pred likom Raspetoga.

Na čelu joj se ugnijezdila plemenita sjena duboke zamišljenosti. Vrat joj se protegao kao u labuda. ‚Gotovo bih mogao blagosloviti nesreću, koja te tako preobrazila', rekoh u sebi.

Do mene jedan priča drugome:

»Sve žito na gumnu nije izgorjelo. Hoće li ono preostalo još što vrijediti?«

»Ja mislim, smrdit će kao da je prismuđeno.«

»Nešto sam se sjetio. Kako bi bilo, da ga dobro operemo, izmlatimo, a onda malo izmiješamo s mekinjama?«

»To ne bi moglo škoditi. Barem bi bilo nešto hrane za žene i djecu.«

Mene ne more te brige! Nemam ja više ni želuca. Ta ja sam samo u vatru pretvorena misao, koja se sastoji iz duše, osjećaja i strasti. Letim, letim... A ona mi se šaka ljudi između pepela toga spaljenog sela pričinja kao uskomešan mravinjak. Ja i Emina, letimo nad njim kao dvije iskre, koje hoće da se združe.

Oni do mene nastavljaju svoj razgovor o zemaljskim stvarima:

»Večeras će valjda otići. Svi se skupljaju dolje u dolini.«

»I ja sam to opazio. Već su spremili svoje životinje i tovare. Malo prije su počeli razapinjati zapovjednikov šator, ali onda su prestali i počeli se sakupljati.«

»Što bi i ostali, ta na kraju bi morali gladovati kao i mi.«

»A što su proždrljivi. Sve su pokupili. Nisu ostavili ni mrvice.«

»Je su li to isto uradili i s drugim selima?«

»Misliš li možda, da bi ti oni drugi pomogli, kad bi pošao k njima?«

Drugi se glas umiješa u razgovor:

»Pokušaj kod našeg age. Misliš li, da bi ti o n što dao? Njegovu kuću dakako nisu zapalili. U njegovo žito, slamu, ječam i blago nisu ni dirnuli. A dolazi li vam sada na oči, hej?

»Kako se on to izvukao?«

»Nisu li onomadne bili ovdje oni drugi. Uz njihovu je pomoć sve to uredio. Od njih je valjda dobio neku potvrdu, ili kako oni to kažu; čim ju je pokazao, rekli su mu: ‚Budi bez brige, u tvoje ne će nitko dirati' i odmah se razišli.«

»Tako mora da je i s našim imamom! I on se nigdje ne pokazuje.«

»Ta nedavno je i on pošao sa Salihagom...«

Hladnokrvno sam sve to slušao, a prije bi me te riječi razbjesnile. Oni su uredili svoje poslove, pa neka samo iza zaključanih vrata u svojim kućama žvaću nagomilane zalihe, neka pune želudac! Ovaj jadni, opljačkani, goloruki svijet, koji nije »uredio« svoje poslove, neka crkne od gladi! Ja ne trebam ni jela ni pila. Večeras, čim padne mrak, uzet ću Eminu i pobjeći, upravo kao što vuk iz stada uzme ovcu i pobjegne. Čim prekoračimo granice sela, čvršće ćemo se stisnuti rame uz rame. Umori li se ona, ponijet ću je na leđima. Čini mi se, da je postala tako laka, te vjerujem, da ću je moći nositi kao pticu.

Kad toga ne bih učinio, pošlo bi sve svojim putem. Još noćas će grčki vojnici navaliti na sve lijepe djevojke i mlade žene, koje su već danju izabrali. Samo tom će krunom ovjenčati sva svoja počinjena nasilja. A zapravo još nikoga nisu zaklali.

Čovjek, koji se razaranjem i paležom pretvorio u živinu, utažuje svoje gadne pohote, kojih nije mogao zasititi pljačkom i vatrom, konačno silovanjem, najvišim izražajem poživinčenosti. Nije li to zločinstvo ravno svima drugima? Ubiti čovjeka i silovati ženu gotovo su isti pojmovi.

Premda se u tom času nalazim u položaju nesretne žrtve, ipak sam kadar jasno shvatiti jezoviti čar vrtoglave okrutnosti u tom prirodnom postupku. Nisam li rekao, da sada sve i svakoga promatram s drugog stanovišta? Sramota, koju u sebi nose Adamovi sinovi, ne smućuje mi više pogleda. Jer malo se po malo gubi u meni sva osjetljivost kulturnog čovjeka. Oslobođen svih društvenih spona, usred ove oskudne i bijedne prirode, između ovih polugolih ljudi, ne razlikujem se ni u čem više od primitivca, koga su istjerali iz njegove spilje. Više ne mogu svladati svojih nagona ni uzvinuti se u područje općih i apstraktnih misli. Samo čujem glas svoga spola. U toj mi se atmosferi smrti i gladovanja čini, da je taj glas ravan svim božanskim i duševnim spoznajama.

Spušta se večer! Primakao se utanačeni sat. U skupini ženskih i muških glava dobacio sam Emini pogled, koji znači: ‚Jesi li spremna?'

Neprijateljski vojnici, kojih već nekoliko sati nije bilo u našoj blizini, jer su se pripremali za odlazak, stali se opet šuljati oko nas. Zadirkuju u mlade žene, progone ih na sve strane:

»Curice, dođi. Dat ću ti jesti.«

»Pst, pst! Ti zelenooka — pogledaj me!«

»Ta ne okreći glavu. Zar se srdiš na me? Što sam ti učinio?«

»Ne puštam te! Povest ću te u Atenu.«

»Ako ti se ja ne sviđam, odvest ću te našem zapovjedniku. On će ti dati novaca, jela i odjeće. Gle, noge su ti bose; ne bi li htjela lijepe cipelice?«

Polako se izopačile te šale u opipavanje, hvatanje. Nesretne žene i djevojke ne znaju kako da se brane, stišću se jedna uz drugu, stišću se u sve gušće klupko. Gotovo su po obliku kao golemo, jedinstveno tijelo. Čim za jednom od njih posegne jedna ruka, čim o jednu zapne noga, sve u isti mah dižu dreku, vrište. Vojnike je to razdražilo:

»Evo ti, na! . . . Sad se derite!«

Dreka se pretvorila u jauk, da bi čovjeku srce puklo.

Jedan je izvalio odurnu šalu:

»Sad ćemo oko vas naslagati krpa, kojima smo potpalili kuće, pa ih zapaliti. Žive ćete se ispeći. Ali ne ćemo vas sve zajedno pogubiti. Mlade i lijepe voljni smo svakako spasiti. Koja od vas hoće, neka istupi . . .«

Odgovor je na tu šalu bila duboka šutnja, zavijena već sada dahom smrti. Malom Ismailu, koji je dotle naokolo postajkivao s rukama za pojasom, stala su klecati koljena, odjednom se srušio na zemlju. Seneb Kadina ponavljala je prigušenim glasom svoju kletvu:

»Nemani, vi nemani . . .«

»Uh, nemani, što vas se tiču te djevojke?«

»Vi ste govno, ništa vas se ne tiču!«

»Što?... Što?...«

Bezobzirno stadoše gruvati po Seneb Kadini.

Ja je htjedoh zaštititi.

»Što vam pada na um? Zar hoćete da ubijete sirotu staricu?«

»Gubi se odavle, čovječe. Što se prtljaš!«

Težak udarac kundakom svali me na mjestu...

Poput zastora iz crne tkanine spušta se sumrak na ovu tragediju. Lica se u njem malo po malo gube. Ali kad pridignem glavu, razabirem iza desetak glava Eminino lice, kako me gleda.

Sve su se crte na tom licu doduše nekako rasplinule, postale anonimne kao i oni veliki cvijetovi, koje noću tražimo po vrtu. Ali ipak osjećam, što mi govori, samo čekam, da mrak postane još gušći, pa ću prići k njoj i s njom razgovarati.

U to — — — opet krik! Nisam ni dospio zapitati, što se to zbiva, kad li vidjeh, kako su iz naše gomile silom istrgli i odvukli jednu ženu, kao ud iz tijela.

Na onom mjestu nastade gungula, digla se prašina... Tamo se nalazila Emina i njene zaove!

Otpužem po zemlji kao zmija. Iza žena se pridignem, pritajim glas što bolje mogu i šapnem:

»Emino, ne ustaj, puzni natrag kao i ja, dovuci se među muškarce. Ali tiho, posve tiho — — — da tako, tako.«

Emina se splošti, polegne po zemlji i stade korak po korak puzati natraške na koljenima...

Neprijatelj je odvukao jednu Mehmed Alijinu sestru. Pomalo joj se gubio jauk u mraku.

Mi se sve dalje protiskujemo kroz gomilu. Nečujno rekoh Emini u uho:

»Sada pođi za mnom postrance, ali čuvaj se, ne diži glavu i ne uspravljaj se. Samo gmiži dalje po zemlji.«

Osjećam, kako se neki seljaci prigiblju i zavirkuju. Ali svi su kao ukočeni od straha i užasa, nijedan nije više kadar da pazi na druge. Da sam u tom trenu zagrlio Eminu, ne bi ni to nikome udarilo u oči.

Dugo smo čučali prislonjeni jedno o drugo, da odahnemo. Ja prisluškujem, što se oko nas zbiva. Kad su stadu oteli prvu žrtvu, ostalo je ono na čas nijemo i nepomično. I sama je Seneb Kadina zanijemila. Ali već vojnici spremaju nov napadaj na žene. Opet im čujem glas napola u šali napola u prijetnji:

»Što plačeš? Jesu li to odveli tvoju sestru? Ne će joj oni ništa. Dođi, ako hoćeš, povest ću te k njoj.«

Seljaci šute kao zaliveni. Ali na drugoj strani poprati te riječi grohot, pust i živinski grohot. A onda opet mrmor, šapat... Neko stenjanje ove gomile od stotinjak ljudi, sve od straha, od duševnih muka... Nad svim tim noć — noć, kojoj je neizvjestan početak i kraj...

Pozvao sam Eminu:

»Idemo, udaljimo se još više.«

A onda joj još tišim glasom povjerih svoju osnovu, posve joj usta primakoh uhu:

»Kad ovako dopužemo do ruba gomile na drugoj strani, onda je sve drugo lako. Otrčat ćemo ravno na groblje i tamo se sakriti. Ali i kad se iskopamo iz gomile, moramo i dalje ovako puzati.«

Emina ništa ne odgovori. Ali nečujno čini sve, što joj velim. Ja ne nalazim, da bi bilo neobično, što se nas dvoje kroz ovu gomilu, koja zaudara po kozama i jarcima, provlačimo kao dvije životinje u stadu, šapućemo prislonivši glavu uz glavu, ali lice prigibljemo posve k zemlji. Kao da sam od pamtivijeka navikao, da se ovako pomičem po zemlji. Samo me strašno boli rame od udarca kundakom.

»ČEKAJ MALO, EMINO.«

Upravo se spremamo, da probijemo posljednji obruč. Ali mene već ostavlja snaga. Kad se odupre m o onu stranu, koju mi je ozlijedio kundak, probadaju me žestoki bolovi. Kao moj medij čeka Emina na svom mjestu nepomična kao kamen.

Međutim kao da su vojnici pograbili drugu žrtvu, opet se zrakom prolomio vrisak i grdnja. Ali ovoga se puta u buku umiješalo i nekoliko muških glasova. Na mjestu, gdje smo se maloprije nalazili, nastao je pravi pakao. Pohrvali se, natežu se, udaraju... bičevi zviždukaju, pucketaju, zuje zrakom. Gomila se potisla malo naprijed, zakolebala, povukla malo nazad, kao gromada pod utjecajem suprotnih privlačnih i odbojnih sila. Nekoliko ih se odlupilo od klupka i stalo bježati na sve strane.

Povučem Eminu za ruku:

»Sad je zgodna prilika. Brže, diži se. Bježimo i mi.«

Emina i ja stadosmo trčati, preskakujemo kamene humke, prevaljene stupove i točkove, kojekakve hrpe. Odjednom zazviždaše taneta u zraku.

Emina upravo htjede kriknuti: ‚Bože, na nas pucaju!', ali ja joj brže rukom začepim usta.

»Šuti, šuti. Sakrijmo se iza onog zida.«

Mi se bacismo u vrući pepeo spaljene kuće i zaklonismo se iza ostatka zida od zemlje, na kojem se još dimi slama. Emina se posve privinula uza me, srce joj žestoko lupa.

»Ne boj se, — ne valja se ovako bojati. To će nas smesti.«

Hici prestadoše, mnoštvo se uz viku razbježalo. Koraci, skokovi, drugi kojekakovi šumovi raznose se na sve strane i zamiru u tami.

»Emino, napni još malo tvoje snage,« govorim joj ja. »Samo da zamaknemo za moju kuću i dosegnemo onu uzvisinu na suprotnoj strani, onda smo za čas na groblju.«

Opet nastavismo trčati, neprestano posrćemo. Čini nam se, da neprijateljski vojnici progone seljake, što bježe. Na sve strane pljušte taneta.

Iznenada osjetih da Emina pada. Još nisam stigao, da upitam: ‚Što je?', a ni ona da odgovori: ‚Pogođena sam,' kad li na desnoj strani osjetih čudan udarac. Ali stisnuo sam zube, ne ću, da ona što opazi, uhvatio djevojku oko pasa, stao je gurati pred sobom, nositi, vući.

Kako smo zaobišli moju kuću, kako smo se uspeli cestom do groblja, ne znam. Kad smo oboje u isti mah pali pod jedan grobni kamen, niti sam ja bio kadar da se mičem, a niti ona.

»Svemu je kraj,« rekla je Emina.

»Da vidim, gdje ti je rana...«

Emina pokaza na desni kuk. Čim sam kuk opipao rukom, osjetio sam, da je doista sav mokar od krvi. I mene je nešto lako probadalo sve do noge. Zagledao sam se u Eminu, ne znajući, što da počnem. Odjednom se sjetih, da bih mogao razderati košulju i poviti joj ranu. Teškom sam mukom skinuo kaput. Zatim sam rekao Emini:

»Potegni mi košulju s tijela.«

Ja povukoh za jedan okrajak, ona za drugi, rasporismo je. Jedan dio složismo po dužini, opet ona uhvati jedan, a ja drugi kraj, pomalo povezasmo ozlijeđeni kuk.

»Sada ti meni poveži ranu!«

Emina sva protrnu:

»Što?... I ti si ranjen?« kriknu ona.

Taj mi je glas ulio nenadane snage.

»Nije ništa ozbiljno. Bit će da me je tane samo okrznulo. Ali malo krvari.«

Kao da mi je sestra, potraži me nježno rukom u mraku.

Nije znala, što da radi. Zaludu su te ruke opipavale moje tijelo. Nisu one bile bijele i meke kao u kakve istanbulske ljepotice, ni mirisave kao ljiljani. Ali osjećajući opip tih tvrdih, nezgrapnih, nespretnih ruka, što su se pružale k meni s okrvavljene zemlje, zaboravio sam u tim trenucima između smrti i života sve svoje bolove i muke, one su ulile neki nadzemaljski čar u groznicu, što mi je tresla tijelo. Zaklopio sam oči i predao se snu, koji me je krijepio...

U tom sam snu vidio, da od bolnog problema između turskog seljaka i turskog intelektualca nije ništa ostalo. Eminine ruke nalik na grane drveta stvorile su čvrstu i jaku vezu između mene i onog neprijateljskog i tuđeg svijeta. Sav moj gnjev, sve ono gađenje, sva mržnja i sav očaj, što me je paklenskim mukama mučio dvije, tri godine, koje sam proboravio u tom selu, sve se to zajedno slilo s krvlju, što mi je curila iz rane na desnoj strani. Kao da se provalio gnojan čir u mojoj utrobi i da sada izbija kroz taj otvor . . . Prožima me slastan, neopisivo slastan mir . . .

»Pusti me, da glavu malo položim na tvoje koljeno«, rekao sam Emini.

Ne bih znao reći, da li se Ismailova žena lecnula kod tih riječi. Ja sam naime smjestio glavu na njeno koljeno i ne sačekavši njenog odgovora.

Sa šumom mi se groznice u ušima izmiješala buka pokolja iz daljine. Kad sam posljednji put uživao u takvom miru i spokojstvu, ne sjećam se. Ali moju glavu, koja vrije kao paklenski kotao, vuče jedina želja, da se nasloni na takvo koljeno. Koliko je godina prošlo, da, koliko godina — od onoga dana; kad su pod zemljom stala trunuti koljena moje matere — jer otada nisam više nikad pod glavom osjetio tako mekan jastuk . . .

Emina složi komad moje košulje i pritisne je na ranu. S rubom, koji je već prije otparala, povije mi tijelo. Onda mi leđa pokrije kaputom, koji sam prije skinuo i bacio na stranu.

»Htio bih malo spavati. U zoru ćemo poći na put. Čim svane, svakako me probudi«, naložih joj ja.

Emina je točno izvršila moj nalog. Ali kako da se dignem, kad je kucnuo čas odlaska! Iza pasa sam izvukao bilježnicu, a iz džepa iskopao olovku.

To su posljednji retci, koje pišem u nejasnom osvitu teškom mukom, toliko mi natčovječne snage pruža samo oganj vrućice . . .

MISLIO SAM, DA SAM NAPISAO POSLJEDNJU riječ, kad sam stigao do ‚vrućice'. Ali prava je katastrofa počela tek iza toga.

Rekao sam Emini: »Ustani!«

Ali ona ne može nikako da se makne. Sirota se mučila, — ali izdale je snage.

»Ne mogu ustati, ne mogu«, zajecala je ona.

Meni uza sve to ne preostaje drugo, nego da pođem na put. Emini ću predati ovu bilježnicu, a ja ću sam, napola gladan, napola gol, s ranom na grudima, iz koje će kapati krv, odlutati ususret neizmjernoj neizvjesnosti.

Dr IVAN ESIH

SUVREMENA TURSKA KNJIŽEVNOST

UZ PRVI HRVATSKI PRIJEVOD
MODERNOGA TURSKOG ROMANA:
„TUĐINAC"
YAKUPA KADRIJA

»Yakup Kadri'yi türk köylüsünü sevmez diye göstermenin, Yaban'in memleketimiz aleyhindeki propagandaya hizmet edeceğini iddia etmenin ne kadar gülünç olduğunu kendileri de bilir.«

»Da Yakup Kadri ne voli turskoga seljaka, a njegovo djelo »Yaban« (Tuđinac), da je propaganda protiv naše domovine — to tvrditi, koliko je smiješno — to svi znaju.«

»Ulus«, Ankara, 26. rujna 1940. u članku Nurullaha Ataca na obranu Y. Kadrija (»Fikirler ve Insanlar« — Misli i ljudi — u rubrici »Edebiyat« — Književnost — diskusija o »Tuđincu«).

Svom turskom prijatelju

KEMALU M. ALTINKAYI

(Dahiliye vekaleti basin geneldirektorlügügarb masasi müsaviri)

U ANKARI

POSVEĆUJE OVAJ PRIKAZ

PISAC

Turska, osobito poslijeratna nije nam više danas nepoznati kraj. Mi o Turskoj imamo i na hrvatskom jeziku nekoliko knjiga (Munira Šahinovića Ekremova, Edhema N. Bulbulovića, Maksima Svare), koje nas upoznavaju i sa suvremenim kulturnim stvaranjem u modernoj, Kemalovoj Turskoj.

Današnja je turska literatura orijentalna tek po svojim reminiscencijama. Ali njezin duh, ideologija, njezina tehnika je bezuvjetno zapadna. Suvremeni turski pisci definitivno su prekinuli s davnim orijentalnim tradicijama. Njihovo doživljavanje i prikazivanje stvarnosti postalo je tipski zapadnjačko.

Današnji pisci vladaju majstorski perom i u onim područjima, koja su bila gotovo nepoznata turskoj književnosti prije pola vijeka (kao na pr. roman, dramatska djela i literarna studije, eseji).

Starija literatura obradjivala je na prvom mjestu isključivo poeziju, koja je bila veoma brižno kultivirana. Velikih prozaika nije imala Turska sve do prve četvrtine devetnaestoga vijeka.

Politika Tanzimata (Reforme) urodila je književnošću, koju Turci zovu »Tanzimatom« i koja se može uvrstiti u period izmedju 1839. i 1876. godine (proglašenje prvog Ustava). U ovom periodu politički život i misao Turaka napušta sredovječnu izolaciju i proživljuje prvu obnovu. Književnici otvaraju oči na svijet, većina ih uči strane jezike, u prvom redu francuski, neki putuju po Evropi bilo kao vladini izaslanici bilo kao politički emigranti: pišu stihove, proučavaju povijest, raspravljaju o politič-

kim i socijalnim problemima, pišu putopise i prevode strana djela. Jezik je dakako još vezan uz tradicionalni model, ali ipak može izraziti i duševna stanja i nova zbivanja. Osnivaju se novine, književni i stručni časopisi, otvaraju se privatne i državne škole.

Prva je turska novina, koja je izašla u Turskoj bila »Takvim-i Vekaije« (1831.). Nova turska moderna literatura, koju je inicirao Namik Kemal i njegovi suvremenici, našla je nove akcente i počela se razvijati od kraja XIX. vijeka u uskoj vezi s budjenjem istinskoga, turskoga nacionalizma (türkcülük).

Turci za otomanskoga imperija, premda su bili preponderantan elemenat i premda su imali svu vlast u svojim rukama, nijesu imali prošlih vjekova potpunu svijest o svom nacionalizmu. Carstvo je za njih bila Islamska država, u čijem su krilu bili Muslimani: Turci, Arapi, Kurdi, Albanci, Bosanci, Hercegovci i svi islamizirani ljudi bez razlike podrijetla, dok su nemuslimani: pravoslavni, katolici i židovi sačinjavali zajednicu u tijelu Carstva, podloženi zakonima i porezima, ali zavisni u svojim internim poslovima od svojih duhovnih poglavica. Kasnije su se počeli afirmirati različni nacionalizmi tako, da su se i Turci medju osviještenim Grcima, Arnautima, Slavenima, Arapima , Armencima i Kurdima počeli osjećati kao zaseban narod s vlastitim svojim jezikom, vlastitim tradicijama i zajedničkim vezama solidarnosti u dobru i zlu.

Taj novi nacionalni duh nije bilo ograničen na pjesničke izražaje: malo po malo prodirao je u život cijelog naroda, u prvom redu u odgoj omladine. Studij povijesti, jezika i literatura razvijao se oživljavanjem duhovnih, istinski turskih elemenata, koji su dosada bili mimoilaženi ili ignorancijom ili dominacijom islamske i otomanske tradicije.

Nedžib Asim (1861—1927) uveo je nacionalizam u filologiju, Bursali Mehmed Tahir sabirao je biblio-

grafske bilješke o turskim (tada zvanim otomanskim) piscima. Tom kulturnom pridizanju pridonijeli su i evropski učenjaci: Vámbéry, Radlov, Kunos, Thomsen, Bonelli, koji su iznosili na svijet stare literarne dokumente turskog jezika te su dešifrirali turske natpise iz VII. vij., nadjene u Mongoliji (Orkon); potaknuli su znanstveni studij turskog jezika i njegovih dijalekata, objelodanjivali su narodno blago Turaka s balkanskog poluotoka, Anatolije, Rusije i Srednje Azije. Novi veliki poticaj na tom putu dobili su Turci prvih godina XX. vijeka otkrićima u Istočnom Turkestanu, u kojem su djelovale ruske, engleske, njemačke i francuske arheološke misije. Te su značajne rezultate o srednjovječnoj turskoj civilizaciji obradili Müller, Bang, Vou le Cog, Stein, Pelliot.

Kulturni nacionalizam pojačao se i djelom o povijesti Azije od Leona Cahuna (1896.), koje je preveo na turski Nedžib Asim.

Revolucija, koju je g. 1908. izvršio Odbor Jedinstvo i napredak (»Ittihad ve Terakki Džemiyyeti«), donijela je obnovu ustava iz g. 1876., poslije čega se rasplamsala narodna čuvstva.

G. 1911. osnovalo se društvo Türk Ogiaghi (Tursko ognjište), koje je objelodanjivalo mjesečnik »Türk Yurdu« (»Turska domovina«). Pravac je toga društva bio ekstremno nacionalistički tako da se razvijao u panturcizam. Ta je struja okupila nove snage izvan turskih granica (Turke u Rusiju). Medju njima je bio i Ismail Gasprinski (1841—1914), Turčin s Krima, koji je razvijao propagandu u ime panislamskih i panturskih gesala, a našao je i odjek medju Turcima Zapada. Panturcizam je jačao i Akćora Oglu Yusuf (1879—1933) i Aga Oglu Ahmed, podrijetlom s Kavkaza, obojica u Carigradu od 1908. g. Turci u Turskoj imali su takodjer teoretika panturcizma u osobama Hamdullaha Subhija, predsjednika »Türk Ogiaghi« i osobito u Ziyi Göku Alpu.

Ziya Gök Alp (rodio se g. 1875. u Diyarbekiru) bio je izagnan sa studija iz Carigrada zbog svoga revolucionarnog rada; povrativši se u rodno mjesto priključi se društvu »Jedinstvo i napredak«. G. 1912. bi imenovan učiteljem sociologije na carigradskom sveučilištu, odakle je propovijedao svoju ideologiju, koja je najsnažnije izražena u njegovim člancima, objavljenim u reviji »Türk Yurdu« (»Turska domovina« 1914/1915. g.) pod natpisom: »Türklešmek, islamlašmak, muasirlašmak« (»Turcizirati, islamizirati, modernizirati se«). Ziya Gök Alp dokazivao je potrebu, da Turci treba da uvijek i sve više razvijaju svoje turske karakteristike u jeziku, tradiciji i kulturi, da jačaju svoj osjećaj narodnosti, da budu vjerni islamskoj politici, da jačaju solidarnost, da traže reforme u svrhu modernizacije zemlje, osobito na polju tehnike i znanosti.

Svoje je ideje izlagao Ziya Gök Alp uvjerljivo i širem kulturnom krugu ljudi shvatljivo; bazirao je na načelima Durkheimove sociološke škole. Ziya Gök Alp je imao pjesničku i umjetničku dušu i izražavao je panturske osjećaje g. 1914. u stihu na pr. u pjesmi »Turan« (u solunskom časopisu »Dženg Kalemler« — Nova pera) i u pjesmi u prozi »Kizil Elma« (Crvena jagoda). U njima veliča, da se njegovo rodoljublje ne očituje na stranicama nego u kucajima njegova srca i bila; pjesnik shvaća duboke glasove povijesti i ponosi se svim dalekim i bliskim pobjedama svoga slavnog i plemenitog naroda. Oguz Kan, veli dalje, živi u mojim žilama slavno i snažno: Domovina za Turke nije ni Turska ni Turkestan; domovina je velika i vječna zemlja: Turan.

Ta njegova pjesma »Turan« lirski izrazuje tendencije, koje su gospodovale u turskom nacionalizmu između 1912. i 1918. g., t. j. između balkanskih ratova i konca evropskog rata.

Međutim mnoge su iluzije pale, a mnoge su istine jače osvijetljene. Uvidjelo se je, da je panturski ideal utopija, pogotovu u doba, kada su Turci gubili

svoju vlastitu zemlju; shvatilo se, da je beskorisno i opasno osnivati moć države na solidarnosti muslimana, dok muslimani arapskih pokrajina traže nezavisnost i dižu rat protiv sultana. Kada su Turci uvidjeli, da im je vlastita eksistencija ugrožena, odustali su od utopija i pojačali tendenciju svetog egoizma. Iskustvo Ziye Göka Alpa bilo je iskustvo turskog naroda: on je uvidio, koje su njegove ideje vitalne i vječne, a kojima je dosuđena propast.

Dok se svršavala stara Turska i umirala daleko od domovine, u Turkestanu, u očajničkom panturskom i panislamskom pokušaju (kolovoz 1922), i kad je umro Enver paša, koji je za Ziyu Göka Alpu, bio turski heroj, s kojim je pala i zajednica »Jedinstvo i napredak«, koja je u Turskoj vladala od 1918. g., dizala se nova Turska, koju je vodio novi junak Gazi Mustafa Kemal, Atatürk (otac Turaka), koji je Turcima izvojštio pobjedu u oslobodilačkom ratu (1919 —1922) i koji je unapredio i modernizirao zemlju i sve njezine ustanove.

Ziya Gök Alp doživio je konac sultanata (1922), proglašenje republike (29. X. 1923) i ukinuće Kalifata (ožujak 1924.). Branio je sa svojim govorima i spisima program kemalističke narodne stranke i njezina osnivača. Umro je u listopadu 1924. g.

Od njegovih pjesama, više didaktičkog nego pjesničkog karaktera valja spomenuti pjesmu »Vatan« (Domovina) iz zbirke »Yeni Hayat« (»Novi život«, g. 1918.). U prvoj strofi te pjesme veliča molitvu i vjeru Turaka, kojima je Kuran svetinja; u drugoj narod, zemlju, jezik, nošnju, domovinu, za koju sinovi daju rado život i u trećoj tehnički napredak domovine. Svaku kiticu zaključuje stihom:

»Sine Turaka, evo tu je Tvoja domovina.«

Od pisaca, koji su djelovali neposredno prije kemalističke revolucije valja spomenuti: Omera Seif ud-Dina (umro 1920.), jednog od prvih reformatora turskog jezika i pisca, koji je u svojim novelama

prikazivao slavnu prošlost Turaka. Život je opisao nekako ironično i šaljivo.

Ahmed Hikmet (1870—1927) novelist napisao je jednu od najboljih turskih novela »Üzümgü« (prodavač grožđa) i romantičku priču »Karistan ve Gülistan« (Trnje i ruže), u kojoj daje razmaha istočnjačkoj fantaziji.

Kalida Edib (rođena 1883. g. u Carigradu) stekla je obrazovanje u američkom koleđu u Skadru. Počela je rano pisati novele i romane, u kojima je analizirala psihološke i političke panturanističke probleme. (»Yeni Turan«, »Novi Turan«, 1912.).

Ziya Gök Alp, je podjedno prvi teoretik nacionalizma. Stihovima se služio u didaktičke i patriotske svrhe. Pjevao je inspiriran vizijom jedne filozofijske religije poput one Victora Cousina, širio je kult ljepote, Dobrote i Istine, kako dokazuju i ovi njegovi stihovi, koje prevodim u prozi:

»Moja religija nije ni nada ni strah,
a ja ne veličam svoga Boga, jer ga ljubim.
Vršim svoju dužnost a da se ne plašim
ni pakla ni raja.«

a obraćajući se na pripovjednika veli:

»Ne varaj me s obećanjem raja
On je u mom srcu, Domovino ljubavi,
ne muči me ničim, jer moje srce ne pozna straha:
ono je ludo (mahnito).

Mehmed Emin veličao je već u stihovima moderne inspiracije vrijednost turskih vojnika. Njegov je jezik jednostavan, silabička metrika u duhu narodne poezije, dok su vjekovima drugi pjesnici oponašali kvantitativnu arapsko-persijsku metriku, koja je strana jeziku i poeziji Turaka.

Svoju zbirku započinje stihovima:

»Ja sam Turčin; moja vjera, moj narod su veliki; i nastavlja u patriotskom i nacionalističkom zanosu ovako:

O Turska (türk eli), o domovino, ti si veća od svake zemlje!
Puna si starih i novih glasova, slatkih i žarkih!
Neka budu tebi žrtvovane ljubav i mladost, želja pozdrav!«

Svi oni pisci, koji su morali pisati prozom kao povjesnici, memoaristi, autori naučnih i filozofijskih traktata, putopisci i dr., nijesu smatrali prozu kao umjetnost nego jedino kao sredstvo, da izraze svoje misli. Književnost nije imala za njih estetičkoga interesa.

Moderna literatura datira od godine 1908. to jest od časa, kada se poslije srpanjske revolucije obrazovala skupina »Fedžri-Ati«, što znači »zora budućnosti«. Ta je skupina počela svoj rad poezijom, a nastavila prozom.

Jednako u jednoj kao i u drugoj vrsti književnosti grupa »Fedžri-Ati« prekinula je s literarnim tradicijama svoje zemlje. Jedan od članova te skupine Ahmed Ašim unio je u svoja djela simbolizam onoga tipa, kakav su stvorili Henri de Regnier i Verhaeren. Taj zakašnjeli simbolizam izazvao je veliki utjecaj i našao je mnogo nasljedovatelja.

Ahmed Hašim bio je jedan od najzanimljivijih turskih pjesnika na početku XX. vijeka (umro je u lipnju 1933. u 47-oj godini života). Bio je nadaren visokom osjećajnošću i suptilnošću, stvarao je snažno, osobito pod kraj života. Njegove su pjesme pune dostojanstva i čara. Bio je prvorazredni prozaik i kritik.

Njegov je vršnjak bio Yahya Kemal, duboki i refleksivni lirik, a zatim je znatan Ziya Gök Alp, prvi od teoretika nacionalizma i sociologije u Turskoj. Stihovima se služio u prvom redu u didaktičke svrhe.

Novija generacija pjesnika, koja se formirala poslije kemalističke revolucije pokazuje, prema generaciji Ahmeda Hašima veliku nezavisnost. Ta je mlada generacija doživjela ono, o čemu su sanjali stariji i crpila je iz punih izvora narodnoga prepo-

roda. Ti su mladji Faruk Nafiz, Nizim Hikmet, Necip Fazil, Behčet Kemal, Ahmed Muhib, Jašar Nabi i Ahmed Kudsi. I ako su po talentu različni, ipak imaju zajedničku karakteristiku, koja ih razlikuje od starijih. Ta je karakteristika sposobnost, da osjećaju i doživljuju stvarnost. Prethodna je naime generacija bila zaljubljena u simbol i nije imala smisla za stvarnost.

Yakup Kadri je na čelu pripovjedača i romanopisaca, on je književnik visoke kulture i talenta. Podigao je roman na dosada nedostižive visine i stao je uz bok ponajboljim piscima evropskih naroda.

Uz Yakupa Kadrija valja spomenuti Rešada Nurija, najpopularnijeg među turskim piscima. Dalji je daroviti pisac Refik Halid, koji je u prvom redu novelist. Uz romane prosječne vrijednosti stvorio je niz izvrsnih upravo klasičnih novela. Najveće mu je djelo »Tajne Carigrada«. Znatni su romanopisci Ömer Seyfeddin, Refik Halid, Aka Gündüz, Mahmud Yesari, Sadri Ertem i Peyami Sefa.

Na području eseja, koji se od svih vrsta književnosti najkasnije počeo razvijati, debitirao daroviti i svestrani pisac, značajan po stilu, intelektualnom interesu i osjećajnosti Falih Rifki Atay. Do u dubinu duše zapadni i suvremeni Falih Rifki doveo je svoj genre do savršenstva, kakvo se nalazi i u evropskim književnostima.

Suvremeni turski pisci kultiviraju specijalni književni genre i to romansiranu povijest. Djela te vrste izlaze u većim turskim dnevnicima, koji mogu po svojim vrlinama izdržati svjetsko mjerilo.

Među njima valja istaći spomenutoga narodnog zastupnika i ravnatelja dnevnika »Ulusa« (Riječ) u Ankari, Faliha Rifkija Atay-a, koji se na svom prošlogodišnjem putovanju po Jugoslaviji zadržao i u Zagrebu. Izvrsno je njegovo djelo »Na obalama Temze«, u kojem poput Karla Čapeka daje izvoran i izvanredno zanimljiv uvid u život britanske prijestolnice.

Veliki je današnji pisac Rušen Ešref Unaydin, koji je ovjekovječio tužni konac pjesnika Nedima. Rušen Ešref počeo je svoj književni rad prijevodima djela Tolstoja, Dostojevskog, Turgenjeva, zatim Vergilija (»Bukolika«, »Georgika«). On je prvi, koji je Turke upoznavao staroklasničnom literaturom. Znamenit je njegov kritički esej »Diyorlar ki . . .« (»Vele, da . . .«), koji na zanimljiv način iznosi opći pregled turske književnosti. Njegova knjiga »Damla Damla« (Kap po Kap) može se usporediti s Goetheovim »Westöstlicher Diwan«. Dalje su njegova djela »Ayriliklar« (Udaljenje, mržnja), »Među dva suvereniteta«, »Na putu nezavisnosti« i t. d.

Jedno je od njegovih glavnih djela »Bospor«. Kako je izjavio uredniku revije »Yedi Gun« (»Tjedan«), piše drugu knjigu o Bosporu u dva sveska pod natpisima »Bospor izbliza« i »Bospor izdaleka«.

Dramatska umjetnost počela se razvijati tek polovinom prošloga vijeka. Ahmed Vefik Paša prevodio je izvrsno Molièra, a kasnije se javljaju i izvorni dramatici. Vrijedne izvorne drame napisalo tek suvremeno pokoljenje. Najbolji su dramatski autori: Vedat Nedim Tör, romanopisac Rešad Nuri i Cevdet (Dževdet) Kudret.

Dalje je područje, koje su obrađivali intelektualci iz skupine »Fedžri-Ati«, sociologija. U toj je skupini odigrao znatnu ulogu Ziya Gök Alp, preteča i stvaralac turskoga nacionalizma. Umro je upravo, kada je već vidio, da je njegove ideale oživotvorio veliki sin turske zemlje Kemal paša, kojega je opjevao u svojoj poeziji.

Turska revolucija, tako načelna i radikalna u svojim tvorevinama stvorila je cijelu literaturu, koja joj je posvećena. Najboljeg majstora pera našla je ona u svom vlastitom stvaraocu. Kemal Atatürk je u svojim govorima i zapamćenjima dokazao, da je majstor pera s velikim darom. U njegovim se djelima krije dubljina misli i savršena forma. Mnogi su njegovi

govori prava remek djela ne samo govorništva nego imaju i književno-umjetničke vrijednosti.

Retorsko umijeće ima pored Gazija svoje predstavnike i u današnjem predsjedniku republike, predašnjem ministru predsjedniku Ismetu Inönüju i Hamdullahu Suhki, koji utjelovljuje entuzijazam, koji Yakup Kadri prikazuje nedostiživim realizmom i nemilosrdno nedostatak nacionalizma kod jednog dijela turskog seljaštva, što je bila katastrofalna posljedica narodu stranoga i potpuno u islamskim dogmama ukočena sultanova režima. Pisac pokazuje put u novu, svjetliju budućnost. Stoga je to djelo, kako veli Max Schultz, uza sve isticanje negativnoga životnoga principa i destruktivnoga duhovnoga držanja, unatoč oštroj kritici svih nezdravih pojava one epohe, ipak knjiga, koja budi nade u bolje i koja pomaže izgradnji nove Turske.

Vjekovnim zanemarenjem i besavjesnom pljačkom postao je jedan dio seljačkoga naroda nacionalno indiferentan, pa će svaki čitatelj, koji pozna povijest svoga naroda, naći analognih perioda u životu vlastitoga naroda. Stoga ta knjiga govori svima i svakome.

Yakup Kadri Karaosmanoglu (sin crnoga Osmana) potomak je turskoga plemena Kara Osmana. Rodio se u Kairu (u Egiptu). Svoju mladost proveo je u Izmiru (Smirni) i Magnisi, da se opet kasnije povrati u Kairo. Poslije mladoturske revolucije g. 1908. došao je u Istanbul, upoznao je naskoro literarne struje glavnoga grada. I ako nije bio konservativac, držao se daleko od modernizama i snobizama.

Jakup Kadri čitao je marljivo Flauberta, Daudeta, Maupassanta, Bourgeta, a bavio se i sociološkim studijama, proučavajući francusku sociologiju (Le Bona).

Ipak nije postao imitator; i ako se oplodio njegov književni rad stranim kojim utjecajem, ipak se on sasvim slobodno razvijao.

Njegovo prvo djelo u knjizi izašlo je godine 1914. pod natpisom »Bir Serencam« (Serendžam, konac, događaj), nazvan prema prvoj noveli u toj knjizi. Bavi se ozbiljnim psihološkim i značajnim problemima. Tim udara nove puteve turskoj književnosti, koja otada prodire i u strani kulturni svijet.

»Držim Kadrija najvećim umjetnikom među modernim turskim pripovjedačima; on ide u red onoga malога broja pisaca, koji se mogu nazvati genijalnima« rekao je već u prvim godinama Kadrijeva književnog stvaranja Dr. Otto Hachtman (»Die Türkische Literatur des XX. Jahrhuderts«).

Kadri je napisao i jedan filozofsko-mistički spis »Erenlerin Bagindan« (Vrtovi i voćnjaci mudraca), zatim zbirku novela »Rahmet« (Smilovanje) sa sujetom iz turskoga oslobodilačkoga rata.

Sabrane članke izdao je u knjizi pod natpisom »Ergenekon«, (1929.). U nizu informativnih članaka prikazao je političke događaje u vezi s okupacijom Carigrada.

Jednu knjižicu posvetio je i turskom feminističkom pokretu. Kao narodni zastupnik Magnisa bavio se i gospodarskim pitanjima.

Znatan je osobito pohvalan sud o Kadriju od orijentaliste dra Richarda Hartmanna, koji veli, da je umjetnost Kadrijeva genija prekoračila granice nacionalnoga područja i da Yakup Kadri pravom ulazi u modernu svjetsku književnost.

Kao diplomatski predstavnik Turske u Tirani i Pragu upoznao je Kadri temeljito i albansku odnosno češku kulturu.

Glavno ravnateljstvo za štampu u Ministarstvu unutrašnjih poslova u Ankari, izdalo je g. 1935. »Antologiju današnjih turskih pisaca, u kojoj čitamo, da je Yakup Kadri najpoznatiji i najbolji turski romanopisac.

Yakup Kadri proslavio se kao pisac brojnih članaka i kritičkih studija o turskoj revoluciji. Pisao je

eseje s područja estetike i aktuelne političke problematike.

Znatno mu je djelo »Kiralik Konak« (Kuća za iznajmljenje). Njegov roman »Nur Baba« (poznat i u filmu) raspravlja o ćudoređu i obredima Bektaša, jedne vjerske sekte, u kojoj je Nur Baba (Otac Nur) na čelu jednog samostana.

»Sodoma ve Gomora« (Sodoma i Gomora) je roman o Carigradu za vrijeme primirja. Kadri je iznio nezaboravljive slike o strahovitoj patnji velikoga turskog grada. Glavni junak Necdet zaljubljen je u mladu ženu, koja mu ne uzvraća ljubav. Zatim ulazi u kozmopolitske krugove, koji su se smjestili u četvrti Pera.

U romanu »Noć suda« (Hüküm Gecesi-gedžesi) osvijetlio je povijest opozicije pod mladoturskim režimom (1908. do 1918.). U svojoj je knjizi vjerno ocrtao stanje duhova te zanimljive epohe.

»Ankara« je roman o junačkom periodu glavnog grada za vrijeme oslobodilačkog rata.

Yakup Kadri ima veoma mnogo dara, veliku kulturu i imaginaciju evropskog romanopisca.

Najveću je uistinu zasluženu slavu stekao Yakup Kadri svojim romanom »Yaban« (»Tuđinac«, 1934.). Sujet je toga djela ne samo turski nego uopće ljudski.

Čudan je susretaj među sunarodnjacima: pričuvni časnik Ahmed Dželal kreće godine 1920. iz grada Ankare duboko u unutrašnjost zemlje, gdje namjerava, da živi u jednom siromašnom anatolskom selu. Luta glavom bez obzira, jer ne može više da podnosi potpuno razočaranje u svojim nadama. Seljaci, koji su Turci kao i on, izgradiše oko njega ogradu kao oko kakvog tuđinca (odatle naslov romana). S napetošću žarkoga rodoljuba prati iz daleka svako kretanje na ratištima, gdje Mustafa Keml vodi rat protiv Grka, koje saveznici potiskuju naprijed. Junački se bori za nezavisnost svoje zemlje. Ta je borba u početku bila skoro bezizgledna. Seljaci međutim ne pokazuju ni najmanjega interesa, ni najmanjega uzbuđenja za spas

ili propast domovine. Briga, da se njihove živežne namirnice i drugi predmeti, koje oni daju vojnicima, u redu plate, bojazan da i njihove sinove ne uvuku u rat i u neizvjesnu ratnu budućnost, ispunjava sav njihov život. Zbog toga oni mrze tuđinca, jer on govori o oslobođenju i napretku domovine. Oni u to ne mogu vjerovati, jer kemalisti vode neodlučnu borbu. Prije svega udara u oči i nepremostivi jaz između seoskoga pučanstva i inteligencije, koji u Turskoj udaljuju jedan sloj od drugoga tako, da ti društveni slojevi ne samo da ne stoje jedan uz drugog nego su bez ikakve veze i štaviše često se i pobijaju. Taj je rascjep prva tema romana.

Onaj tuđinac, Ahmed Džemal, ratni invalid unajmljuje u siromašnom anatolskom seocu sobu u jednoj seoskoj kući, živi tamo sa svojim knjigama, koje neprekidno po noći čita, dok po danju šeta među seoskim kolibicama i na susjednim brežuljcima.

Sve, što se zbiva i što smatra zanimljivim, piše. Bilježnica njegovih zapisa je zapravo početak ovoga romana. Opisuje, kako ga okružuju čudnovati ljudi, koji mu se čine još čudnovatiji, kada vide njega, »tuđinca«. Žene se okreću i bježe od njega, djeca se prema njemu ponašaju drzovito i previše ga smetaju vikom i drekom, često mu se ne usuđuju ni približiti, ljudi uopće ne govore s njim ili se uvijek usprotive protiv svega onoga, što on kaže ili učini. Tuđinac opaža, da je inteligencija kriva tome rascjepu, jer se nije nikada brinula za seljaka. Kako dakle ta inteligencija može od njega tražiti razumijevanje, kada nije nikada ništa učinila da seljaka trgne iz njegove izolacije. Unatoč tome ne može on ništa , da u tom pogledu promijeni. Kada su prema kraju njegova pričanja grčki vojnici u bijegu zapalili selo, izblijedi ovaj problem u općoj nuždi i nevolji.

Turska borba za nezavisnost sa svim svojim reperkusijama i posljedicama na seosku općinu i na tuđinca, njezina neljubaznoga gosta stupa sada u prvi red interesa.

Druga je tema romana tečaj toga rata i njegov odjek među seljacima. Obje teme upućuju na nacionalnu odluku, koja više ne leži na području knjige. Kemal paša udara novi kamen temeljac za izgradnju nove, samostalne Turske. Ono, što se zrcali u bilješkama »tuđinca« o razvitku Kemalove stranke, o sve većoj ratnoj nesreći obiju vojska, o nedjelima Grka pri povlačenju, odgovara historijskoj istini. To je dakle komad turske povijesti i komad turskoga bića koji je nama u romanu prezentiran.

Tkogod pročita ovo djelo osjetit će nesumnjivo dojmove snažnoga, dokumentarnoga teksta. Hrvatska javnost pozdravit će zacijelo sa živim interesom prvi roman moderne turske književnosti u hrvatskom prijevodu.

Zabilježene refleksije i zaključci, cijeli način pripovjedanja u prvom licu singulara, eksponirani i problematični život među anatolskim seljacima, psihološka i refleksivna razlaganja, dramatsko iznošenje činjenica, pri čemu nije ni jedna riječ, nijedan redak suvišan ni izmišljen, zbijeni, a katkada i apstraktivni realizam sve to odlikuje knjigu i čini njezin sadržaj veoma napetim i zanimljivim. To je tursko značajan ljudski dokumenat i Kadri nije bez razloga prozvan turskim Knutom Hamsunom.

Turska literatura podupire snažno novu, kulturnu izgradnju Turske, koja pobjedonosno ide naprijed na svim područjima, nošena od zdrave i jake volje jednoga naroda, koji svoju duhovnu obnovu kao i političko jedinstno zahvaljuje golemoj energiji dalekovidnoga vođe Kemala, prozvanog pravom imenom Atatürk (otac naroda).

Kemal nije pokazao samo snagu pobjedničkoga mača nego i snagu duha kao učitelja naroda. Turska literatura i opća prosvjeta razvija se osobito povoljno i za današnjega njegova dostojnoga nasljednika, predsjednika Ismeta Inönüja.

Dr. IVAN ESIH

B I B L I O G R A F I J A

Joseph von Hammer: Geschichter der osmanischen Dichtkunst, 4 Vol. — E. J. W. Gibb: A History of Ottoman Poety (5 vol. 1900—1906. — Vol. V éd. E. G. Browne). — Charles d' Agostino: La Littérature turque contemporaine, dans la Revue Encyklopedique Larousse, Paris, Septembre 1895, pp. 345-350. — A. Thalasso: Le Théâtre turc contemporain ibid. Décembre 1899, pp. 1037-1044. — J. Kunos: Az ujabb török irodalom fejlödése, u mađarskom magazinu »Budapesti Szemle«, Budapest, siječanj 1900, pp. 68-84. — P. Horn: Moderne türkische Litteratur »Allgemeine Zeitung« No. 193, München, 24 VIII. 1900. — P. Horn: Geschichte der türkischen Moderne, Leipzig, 1909, pp. 1-74. — Oestrup: Den moderne literaere bevaegelse: Tyrkiet, »Nordiske Tidskrift«, Stockholm, 1900, pp. 206-222. — Fr. Schrader: Neutürkischen Schrifttum, »Litterarische Echo«, 3. Berlin, 1901, pp. 1686-1690. — Foy: Der Purismus bei den Osmaner. — Kunos: Chansons populaires turques, en hongrois etc. — Edmond Fazy et Abdul Halim Memdouh: Antologie de l'amour turc, Paris, 1905. — Ebuz-Ziya Tevfik: Noumonnéï-Edebiyat (1879, II éd. 1886) etc.; Antologie des écrivains turcs d'aujourd'hui (Direction générale de la Presse turque), 1935. — A. Penić Zloch: »Istanbul u modernoj turskoj književnosti«, (Zagreb, »Jutarnji List« 9. IX. 1936.). — N. Moschopulos: »La littérature Trque«, »Messager d'Athènes«, Atena, travanj, 1938. — L. Zycki-Malachowski (Warszawa): »Wspolczesna literatura turecka«. — E. Anchieri, E. Migliorini, S. Nava i E. Rossi: »La nuova Turchia«, Edizioni »Roma«, 1939. — »Türk Edeziyati Tarihi ve Nümuneleri« (Povijest turske literature s primjerima), Sadettin Nüzhet, Istanbul 1931. — Predgovor njemačkom izdanju Kadrijeva romana »Tuđinac« od Maxa Schultza. — Walter Först »Roman aus dem Türkischen«. — Yakub Kadri: »Der Fremdling« (preveo Max Schultz, Berlin, A. H. Payne Verlag, Leipzig 1940., berlinski tjednik »Das Reich« 14. srpanj 1940.). — Dr. Otto Hachtmann: »Die türkische

Literatur des XX. Jahrhunderts«. — Uurullah Atac: »Edebiyat« (Literatura) o Karriju »Ulus«, Ankara, 26. IX. 1940. — Server Iskit: »Hususi ilk türkce gazetemiz Tercümaniahval ve Agah efendi« (Ankara 1937.). — Munir Šahinović Ekremov: »Turska danas i sutra«, Sarajevo, 1939. — Edhem M. Bulbulović: »Turci i razvitak turske države sa uvodom u kulturnu i političku povijest Islama« (Sarajevo 1939.). — Lijepu tursku književnost prevodili su na hrvatski jezik Hilmi Muhibbić, koji je preveo s turskog »Sirota dijete« od pjesnika Namika Kemala, zatim današnji reis-ul-ulema Fehim Spaho, M. Dizdar, F. Cavkić, A. Dž. Serić, Čokić i dr. (v. H. Kreševljaković: »Kratak pregled hrvatske knjige u Herceg-Bosni, Sarajevo 1912. i godišta »Behara« i »Novog Behara«.).